Volume 3 **Issue 1** ***ISSN-2616-0218*** **May, 2025**

Creative Vision

Multidisciplinary Journal of PMC, Morang
(Peer-Reviewed)

Pathari Multiple Campus
Pathari Shanishchare Municipality,
Morang

Volume 3 Issue 1 ISSN-2616-0218 May, 2025

Creative Vision

Multidisciplinary Journal of PMC

(Peer-Reviewed)

Published by
Research Management Cell (RMC)
Pathari Multiple Campus, Pathari Shanishchare, Morang
Tribhuvan University, Nepal
Email: patharicampus880@gmail.com Website: www.patharicampus.edu.np

Creative Vision, Multidisciplinary Journal of PMC
A Peer Reviewed Journal
Volume 3, Issue 1 (2025)

Published by
Research Management Cell (RMC)
Pathari Multiple Campus
Pathari Shanishchare, Morang
Email: patharicampus880@gmail.com
Website: www.patharicampus.edu.np

Patron

Shantiram Timsina (Campus Chief)

Editorial Board

Editor-in-Chief

Shankar Dewan (RMC Head)

Pathari Multiple Campus, Pathari Shanishchare, Morang

Email: dewanms4@gmail.com

Editors

Ganesh Prasad Dahal (RMC Head)

Sukuna Multiple Campus, Sundarhraincha, Morang

Email: gpdahal222@gmail.com

Deepak Prasad Neupane (PhD, Nepali)

Mahendra Multiple Campus, Dharan, Sunsari

Email: tu.deepak31@gmail.com

Rishi Raj Dhimal (RMC Member)

Pathari Multiple Campus, Pathari Shanishchare, Morang

Email: dhimalrishi@gmail.com

Board of Reviewers

Prof. Peshal Khanal, PhD, Central Department of Education, Tribhuvan University
Prof. Ramesh Ghimire, PhD, Pindeshwor Bidhyapith, Dharan
Assoc. Prof. Mohan Kumar Tumbahang, PhD, Mahendra Multiple Campus, Dharan
Assoc. Prof. Amrit Kumar Shrestha, PhD, Central Department of Education, Tribhuvan University
Jeevan Khanal, PhD, Nepal Open University
Meghnath Dhimal, PhD, Tribhuvan University
Gopi Krishna Khatiwada, PhD, Mechi Multiple Campus, Jhapa
Ambika Prasad Poudel, PhD, Sanothimi Campus, Bhaktapur
Yagya Prasad Guragain, PhD, Dhankuta Multiple Campus, Dhankuta
Subhash Chandra Neupane, PhD, Mahendra Multiple Campus, Dharan
Nara Prasad Bhandari, Sukuna Multiple Campus, Morang
Assoc. Prof. Prem Bahadur Budhathoki, Saraswati Multiple Campus, Kathmandu
Tanka Mani Poudel, Padmakanya Multiple Campus, Kathmandu

Editorial

Creative Vision (Multidisciplinary Journal of PMC) is a single-blind peer-reviewed journal published by Research Management Cell (RMC) of Pathari Multiple Campus, Pathari Shanishchare, Morang. The journal publishes scholarly articles from various academic disciplines, including Eduation, Humanities and Social Sciences, Management, and Information and Communication Technology. This third volume incorporates twelve articles – seven in English and five in Nepali. We believe the contributions in this volume will be valuable to practitioners and scholars within Nepal and beyond.

The opening article by *Govinda Prasad Guragain* explores the major obstacles affecting nation-building in Nepal and advocates for increased access and opportunities for marginalized groups. *Achut Raj Kattel* offers a humanistic analysis of Anjana Bhattarai's *Jivanka Ghumti ra Deuraliharu*, drawing upon Carl R. Roger's theory of actualizing self to illustrate Bhattarai's journey towards self-actualization through self-reliance. *Bhawani Shankar Adhikari* investigates women's involvement in Nepali parliament before and after the implementation of inclusion policies as provisioned in the constitutions of Nepal. His analysis, based on document review and observation of electoral outcomes, reveals a significant rise in female representation in the House of Representatives. Similarly, *Toya Nath Adhikari* presents the evolution of the Gurukul education system, its core principles, modern developments, and the challenges and opportunities it faces in a rapidly changing world. He analyzes the influence of cultural, religious, and traditional factors, as well as global trends, in shaping the Gurukul system, and highlights its distinct features and contributions to the field of education. In his study on the secondary level teachers' experiences of using search engines in teaching-learning activities and the existing climate for using search engines in the schools, *Umesh Kumar Khadka* found an incresinlgy ICT-friendly environment in schools, with teachers independently managing basic ICT devices and schools giving priority to ICT-related programmes. Using a mixed-method approach, *Kendra Prakash Khatri* explores how regular practice of yoga helps to increase flexibility, strength, and wellbeing and to reduce stress. *Dipak Kumar Dangal* addresses the causes and consequences of climate change, particularly its impact on Nepal's environment, economy, and communities. He highlights the critical role of individuals and communities in climate adaptation and mitigation, calling for urgent national and global collective actions.

Tilak Prasad Lamsal studies the strategies and activities employed by Nepali teachers while teaching poetry in the community schools. His study reveals that teachers make limited use of pedagogical approaches for teaching and facilitating poetry learning as specified in the Nepali languge curriculum. Similarly, *Chetnath Poudel* analyzes Guru Prasad Mainali's short story *Chhimeki* (Neighbour) through the lens of French Sociologist Hippolyte Adolphe Taine's Sociological Theory. The study highlights how the story portrays social realities through the lens of race, moment, and envorionment. In her study of Grade 10 Nepali textbook implemented in the community schools in Nepal, *Laxmi Dhungel* examines both internal and external aspects of the textbook and concludes that the textbook is effective in developing not only general language skills but also specific linguistic competences. In a gender-based analysis, *Sarita Devi Bhattarai* examines the character Pampha from the tragic play *Andhabega*. She explores how female characters seek to fullfil their suppressed sexual desires within a patriarchal framework and what societal consequences they endure. Finally, *Bhim Prasad Luitel* studies the levels of satisfaction among students studying at the campus to identify necessary measures for improving academic, administrative, physical, and other aspects of the campus with the aim of informing better policies and practices.

We extend our sincere gratitude to all the contributing authors for their valuable scholarly contributions. We also express our heartfelt thanks to our esteemed reviewers for their academic rigour and continued support to the Editorial Board throughout the publication process. Our special appreciation goes to RMC, Pathari Multiple Campus for the publication of the journal. We are very thankful to Campus Management Committee, campus administration, and all teaching and non-teaching staff for their direct and indirect support and encouragement. Finally, we warmly invite all the valued readers, researchers, academicians, and scholars to contribute to their original articles to future isses of *Creative Vision*.

Happy Reading!
Editor-in-Chief
Creative Vision
Multidisciplinary Journal of PMC

Table of Contents

Challenges in Developing National Unity and Governance in Nepal 1
Govinda Prasad Guragain

Self-Actualization in Anjana Bhattarai’s *Jivankaa Ghumti ra Deuraliharu* 17
Achut Raj Kattel

Influence of Inclusion Policies on Women's Parliamentary Representation in Nepal..........34
Bhawani Shankar Adhikari

Reviving Tradition: The Modern Evolution of the Gurukul Education System....................52
Toya Nath Adhikari

Secondary School Teachers' Experience of Using Search Engines in Teaching and Learning 72
Umesh Kumar Khadaka

Exploring the Holistic Benefits of Yoga: A Multi-Method Study 87
Kendra Prakash Khatri

Climate Change in Nepal's Context: A Looming Crisis Demanding Urgent Action........... 98
Dipak Kumar Dangal

सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा नेपाली कविता शिक्षण विधि तथा सिकाइ सहजीकरण सञ्चालन प्रक्रिया 117
तिलकप्रसाद लम्साल

छिमेकी कथाको समाजपरक अध्ययन 135
चेतनाथ पौडेल

कक्षा १० को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तक (२०७८) को बाह्य र आन्तरिक पक्षका आधारमा अध्ययन..166
लक्ष्मी ढुङ्गेल

दुःखान्त नाटक अन्धवेगमा नायिका पम्फाको यौन चरित्र 185
सरितादेवी भट्टराई

पथरी बहुमुखी क्याम्पसमा विद्यार्थीको सन्तुष्टिको स्तर..206
भीमप्रसाद लुइटेल

Challenges in Developing National Unity and Governance in Nepal

Govinda Prasad Guragain, PhD
Associate Professor, Padma Kanya Multiple Campus, Kathmandu
Tribhuvan University, Nepal
Email: guragaingovinda@gmail.com

Received: August 15, 2024 Revised: January 14, 2025 Accepted: May 5, 2025

Abstract

This article explores the challenges of nation-building in Nepal, highlighting the issues arising from its diverse, multi-cultural, multi-ethnic, multi-religious, and multi-lingual society. The primary focus of the research is on the conflicts driven by this diversity, which pose significant obstacles to nation-building. The study draws on reliable data, statistical evidence, and historical records from credible sources. It employs a qualitative research approach, using descriptive and analytical methods to reach its conclusions. The research also considers the roles of customs, religions, and cultural practices in the nation-building process. The article addresses key areas of inequality in Nepal and examines the underlying causes of these disparities. It emphasizes the need for effective management of conflicts and inequalities to integrate diverse groups into the mainstream of nation-building, a crucial aspect for many nations today. Numerous studies have examined popular participation and political inclusion in Nepal, particularly focusing on the ethnicization of politics and identity movements in recent decades. However, due to conflicts and misunderstandings among political parties, these issues have not been effectively addressed. This lack of resolution poses significant obstacles to nation-building, as many parties exploit these issues for electoral gains rather than seeking genuine solutions. Political stability is another critical aspect of nation-building, and eliminating political instability is essential for establishing a cohesive framework.

Keywords: Federalism, identity, nation-building, recognition, transformation**.**

Introduction

Nation-building is an extended process aimed at uniting diverse groups to foster a sense of unity among them. In Nepal, the ongoing implementation of federalism involves restructuring the state amidst conflicts related to regional issues, ethnic recognition, language, and other factors. Social norms play a crucial role in state formation. Reflecting on the historical context of Nepal's unification reveals significant insights into its current state structure and societal composition. The evolution of Nepal from its pre-unification states, such as Limbuwan, Khumbuwan, Kirat, Khas, Baisi, Chaubisi, Shen, and others, into a unified entity, underscores the role of power in shaping the state. The formation of a unitary Nepal under the Gurkhas was driven by power dynamics rather than a cohesive nation-state concept. This approach to state formation, which did not evolve in tandem with the principles of plurality and equality, continues to pose challenges even after the state's restructuring. The failure to embrace the foundational principles of federalism—based on diversity and equality of populations, languages, and religions—threatens the peace and unity of the nation (Ghimire et al., 2021).

In a society with diverse structures, various groups can generate conflicts, socio-economic tensions, autonomy movements, or demands for separation. Such conflicts stem from differences among people, including their thoughts, ideologies, needs, desires, and opinions. These disputes have existed since prehistoric times and have evolved alongside human development. They are persistent sources of violence within societies and nations, leading to adverse effects. Conflicts are closely linked to the social, economic, political, and cultural conditions within a country. Factors such as caste, ethnicity, gender, class, religion, hunger, and poverty often serve as precursors to these conflicts. Conflict is a primary driver of violence, including fighting, battles, civil wars, insurrections, and even terrorism. When there is discord over opposing viewpoints or mutually exclusive goals pursued by various closely related groups or parties, conflict emerges. Disagreements are natural due to differing ideas, beliefs, and philosophies. Historically, every conflict has prompted societal change, whether positive or negative (Pyakurel & Adhikari, 2013).

Nepal is characterized by its rich diversity, being multi-ethnic, multi-cultural, multi-lingual, and multi-religious. According to the 2021 census, there are 142 caste/ethnic groups identified, 17 of which are new additions since the 2011 census, which recorded 125 groups

(Central Bureau of Statistics [CBS], 2021, p. 31). The 2011 census had enumerated 125 caste and ethnic groups, 123 languages, and 10 religious groups (CBS, 2011). Although no single ethnic group constitutes a majority, the Hindu population, which makes up approximately 81% of the total, is the largest religious group. Nepal faces significant challenges related to restructuring and reintegration. Previous democratization efforts, largely driven by elites, have continued to exclude broader participation and primarily served to reinforce the position of the elite rather than expanding popular engagement. If these issues are not addressed promptly, they risk causing widespread physical damage and psychological strain among the population, which hampers nation-building efforts and obstructs development. It has become similar ideas as Adhikari (2024c) has argued about the political condition of Nepal.

This research article delves into the principal obstacles affecting nation-building in Nepal, a nation contending with considerable social and political disparities. Addressing these inequalities is crucial for the country's reconstruction efforts, as it is vital to ensure that all citizens, regardless of their differences, are afforded a true and equal sense of identity.

Research Questions

The research has got the following research questions:

a. What are the primary issues and the underlying causes of conflict and obstacles in nation-building?

b. How can it be found the ways of ensuring the inclusion of the entire population in the process of nation-building?

Objectives of the Study

The major objectives of this study are as follows:

a. To identify the primary issues and the underlying causes of conflict and obstacles to nation-building.

b. To analyze the ways of ensuring inclusion of the entire population in the process of nation-building.

Significance of the Study

Nation-building is the process of constructing and defining a national identity through the exercise of state authority, aiming to unify the population for political stability and long-term sustainability. As Mylonas (2020) explains, this process seeks to align the state's borders with the national community. The main goal is to foster national integration, where the state's legitimacy is derived from popular support and majority rule. Essentially, nation-building involves creating or organizing a national identity and promoting equality among citizens through state power. This effort aims to reconcile the diverse groups within a state to ensure political cohesion and unity. In Nepal, integrating various groups is crucial for addressing identity-related issues and preserving national unity. This article highlights the vital role of nation-building in Nepal and advocates for authorities to resolve existing disparities and cultivate a shared sense of nationhood among the Nepalese people.

Literature Review

Nation-building is the process of forming or organizing a national identity and promoting equality among citizens by utilizing state power to bring together the diverse groups within a state. This process aims to ensure that the borders of the national community correspond with those of the modern state. The main objective is national integration, where in contemporary states, legitimate authority is closely linked to majority rule and popular backing (Mylonas, 2020). As Mahajan (1988) notes, key components of nation-building include language, culture, and tradition. Historically, sovereign states have developed through the incorporation of specific geographical areas by nations with shared characteristics.

Conflict arises when there are disagreements over differing perspectives and conflicting objectives or values pursued by closely connected individuals or groups. The inherent diversity in people's ideas, beliefs, and ideologies often leads to disputes. These conflicts are closely tied to the social, political, economic, and cultural dynamics of a nation. Factors that can ignite conflict include caste, ethnicity, gender, class, religion, poverty, and hunger. Throughout history, conflicts have had a profound impact on societies, bringing about changes that can be either beneficial or detrimental (Pyakurel & Adhikari, 2013).

The constitution drafted in 2072 aimed to reshape Nepal with a focus on nation-building. Although the goals of nation-building and fostering national unity remain consistent, the new framework of the republic has not fully aligned with these principles since the period of Nepal's unification. Social values and political dynamics have played a crucial role in this process. Nepal, a nation traditionally influenced by Hinduism, has experienced a significant impact from both internal power structures and external political pressures, contributing to its state restructuring. Despite this, the enduring Hindu influence has helped maintain national cohesion. These factors have made the process of restructuring Nepal’s state much more complex (Ghimire et al., 2021).

A state-nation is characterized by its implementation of "inclusive democracy" and a type of ethnic federalism, which Hachhethu (2023) describes as "identity-based federalism" (p. 36). In Nepal, the state's restructuring has been "subverted and manipulated" by the dominant Khas Arya group to preserve and strengthen the current power dynamics, especially through their resistance to regional federalism (p. 6). The shifts in political stances by various parties on contentious constitutional issues during the drafting process reveal the conflicting aspirations and differing views on how the Nepali state should be restructured across diverse ethnic groups. Additionally, understanding the influence of intermediary agencies during the crucial period of constitution-making between 2006 and 2015 is essential to grasp the complexities involved (Hachhethu, 2023).

Nation-building involves utilizing state power to create or organize a national identity, with the aim of uniting people within a state to ensure its long-term political stability and viability. The Nepali Army has played a significant role in this process since its inception, consistently focusing on serving the nation and its people. According to Article 267 of the constitution, the Army's responsibilities include protecting the country's freedom, sovereignty, territorial integrity, unity, independence, and dignity (Paudel, 2022).

Despite efforts to maintain a distinct national identity, the small Himalayan nation has faced ongoing challenges in its nation-building journey. To fully understand this, it is essential to look at key historical moments or areas where the process of nation-building was contested and eventually took shape. The Nepali Army is credited with significant contributions to the nation's development, while both national and international state actors, as well as internal and external non-state actors, have influenced the nation-building process in Nepal (Bhat, 2021).

Method

This article draws on both primary and secondary sources of information. The primary sources were derived from the lived experiences of individuals within the community, while secondary sources encompassed reports, books, and magazines. The research primarily used qualitative methods. Nation-building was explored through the perspectives of traditions, religions, and cultural practices, employing both descriptive and analytical approaches to form conclusions. All facts and data for this study were obtained solely from secondary materials accessed via the library. In addition, credible online resources and external links were used to investigate and confirm relevant theories and concepts.

Results and Discussion

Nepal stands out as a highly ethnically diverse nation, with a rich tapestry of different ethnic groups. The issue of ethnicity becomes prominent in any country with significant ethnic diversity, particularly when certain castes, classes, or communities dominate others. Since the restoration of democracy in Nepal, the significance of ethnicity has increased, particularly in the contexts of state restructuring and constitutional drafting. The challenge arises because Nepal’s government operates within a single cultural tradition while the society itself is culturally heterogeneous.

The caste system in Nepal, rooted in Hindu philosophy, enforces a hierarchical structure. Both caste and ethnicity have contributed to confusion within Nepalese society. Caste is a social structure determined by birth, whereas ethnicity refers to a community sharing a common language, culture, identity, economic status, and social life.

In Nepal, the uneven practices prevalent in society have led to fragmented sentiments among the people, making nation-building a critical issue in the federalization process. Discriminatory practices and unequal treatment have fueled social conflicts, including the

Maoist insurgency, as these inequalities can lead to violence and pose threats to national sovereignty and integrity. Addressing these issues promptly is essential to prevent further problems.

The main emphasis of nation-building in Nepal is on the implementation and understanding of identity-based federalism, a distinct and innovative concept. Ethnic mobilization has been instrumental in the creation of an inclusive government based on majority rule. In ethnically diverse countries like Nepal, nation-building should be more closely aligned with the state-nation model rather than the nation-state model. This approach contrasts with other countries that have used nation-building processes to transition from traditional to modern societies, manage post-colonial independence, assimilate immigrants, or shift from autocratic regimes to democratic ones. Nepal's approach to nation-building remains distinctive, with language being a vital component that fosters national identity and belonging (Bhat, 2021).

The Major Issues of National Building in Nepal

The nation-building process in Nepal has given rise to several challenges, especially regarding the pursuit of a unified national identity across different groups. The reorganization of the state, power distribution, establishment of provincial boundaries, and allocation of resources have all led to conflicts. These issues stem from Nepal's diverse population, which encompasses various castes, ethnicities, languages, religions, social classes, genders, marginalized groups, and disadvantaged communities. The following discussion highlights the key sources of inequality and discrimination that fuel these conflicts:

Caste-based Issues

According to Hindu religious texts, humans originated from different body parts of Lord Brahma, with the caste system being established later. The Varnas and castes were developed over time by rulers. For example, King Jayasthiti Malla classified the Newars into 64 castes based on their professions, while King Prithvi Narayan Shah portrayed modern Nepal as a shared space for people from four Varnas and 36 castes (UNESCO, 2006, p. 13). Literature often highlights the relationships between upper, middle, and lower caste groups.

According to Gurung (2006), Nepal's caste system is primarily divided into two categories: Dalit and upper caste. The Brahmins, Chhetris, and Thakuries, who wear the Janai, are considered part of the upper caste. In contrast, those deemed untouchable are classified as lower castes, while other groups that do not fit neatly into the upper or lower caste categories are categorized as middle caste (UNESCO, 2006, p. 13). The trend of caste-based discrimination has led to significant conflicts, primarily between upper and lower castes, posing a major challenge to nation-building efforts (UNESCO, 2006, p. 14).

Ethnicity-based Issues

Social discrimination against ethnic communities in Nepal is a historically entrenched issue. The ethnic population in Nepal is not a homogeneous group but consists of various distinct communities, each with its own unique culture, customs, and languages. The challenges faced by these ethnic groups in terms of discrimination differ from those experienced by caste groups in several respects. One issue involves the state's role in providing social identity related to culture, customs, and language, while other concerns the equitable distribution of power and socio-economic resources (UNESCO, 2006, p. 30). Historically, the various principalities, each with its own political, economic, social, and cultural systems, were brought together under the Gorkha rulers, including King Prithvi Narayan Shah and his successors. This unification process was designed to control the resources that ethnic communities depended on, thereby limiting their access to these resources (UNESCO, 2006, p. 33).

As a result, ethnic communities have fought for their identity and resource rights, which poses a significant challenge to nation-building efforts.

Language-based Issues

According to the NPHC National Report 2021 (p. 31), the 2021 census identified 142 distinct castes and ethnic groups in Nepal. Of these, 125 were also recorded in the 2011 census, while 17 were newly identified and added. The 2011 census had previously documented 123 languages spoken in Nepal. Different communities use various languages, referred to as mother tongues or native languages, for communication within their own groups. Nepali is used for communication with individuals outside their community. The Constitution of Nepal (2072), article 6 specifies that "all mother tongues spoken in Nepal shall be recognized as national languages," while "Nepali, written in Devanagari script, shall be the official language of Nepal". Individuals who speak languages other than Nepali often face discrimination and are treated as second-class citizens. This unequal treatment towards speakers of non-Nepali languages contributes to widespread dissatisfaction among the population, posing a significant challenge to nation-building efforts.

Religion-based Issues

Nepal, historically a Hindu nation, saw the introduction of various other religions during the medieval and modern periods. Religious inequality has been present in Nepal since ancient times; for example, Kirat rulers once prohibited the practice of Buddhism. Over the centuries, numerous religions have emerged in Nepal. The 2011 census reported ten religions practiced in the country, with Hindus making up 81.34% and Buddhists 9% of the population. By 2021, the proportion of Hindus slightly decreased to 81.19%, while Buddhists also saw a minor decline from 9.04% to 8.21%. Meanwhile, the populations of Muslims, Kirat, and Christians have seen slight increases since the previous census.

The current constitution guarantees that "each person shall be free to profess, practice, and preserve their religion according to their faith. However, in exercising this right, no one shall act or incite others to act in ways that contravene public health, decency, and morality, or disturb law and order, or engage in religious conversion or disturbances, as such actions shall be punishable by law" (The Constitution of Nepal 2072; Part 3; Articles 26.1 and 26.3).

Despite these legal protections, religious discrimination persists in Nepalese society, with followers of major religions often overshadowing minority groups. In particular, Muslim minorities, who are often in conflict with the Hindu majority, feel insecure and advocate for special rights. Other minority groups may also voice their concerns, presenting another challenge to nation-building efforts. The security of the women in Nepal has turned out as essential as Adhikari (2024a) has argued about the security of the elderly people in Nepal.

Gender-based Issues

Nepal's society is predominantly patriarchal, with male domination deeply embedded in various aspects of life. Patriarchy is institutionalized through legal frameworks and societal norms, affecting property ownership, political power, social status, and decision-making, which are largely reserved for men. Women are often relegated to domestic roles. Historically, classical Hindu law placed women in subservient roles, asserting that women needed control due to perceived inherent flaws. As per MANU (V, 145), "A woman should be under the authority of her father in childhood, her husband in youth, and her sons if her husband is deceased" (cited in Kumari, 1990).

Although the current constitution prohibits gender discrimination, disparities continue, affecting women, third genders, and LGBTQ± individuals. Women face control through societal norms related to purity and pollution, while third genders are often marginalized to maintain family honor. Even in death rituals, male children are given preference, exacerbating the neglect and discrimination faced by third genders and the LGBTQ± community. Women continue to struggle for equal status both within the family and society. Given that the female population in Nepal exceeds the male population, failure to create equal opportunities for women could further obstruct nation-building efforts. It has become as useful as Adhikari (2024b) has pointed out the ideas of the depersonalization for the position of the women in Nepal.

Class- based Issues

Nepalese society is economically stratified into three main classes: higher, middle, and lower. The upper class leads a life of luxury, while the lower class faces severe struggles for basic survival, resulting in a significant disparity between these economic groups. As noted in the UNESCO's (2006, p. 79) report, "The economic divide is compounded by a complex network of relationships between various societal layers, from local units to central power structures, which also reflects economic status. Analyzing social relations tied to economic processes requires a targeted approach, focusing on populations engaged in diverse economic activities to understand different status levels."

Economic disparities are evident in land ownership, occupational status, and educational enrollment patterns, with the lower class experiencing more pronounced inequalities. Participation in decision-making and access to opportunities remain limited for lower-class individuals. Poverty rates among Janajatis, indigenous groups, and Dalits are significantly higher compared to the high-caste elite. This economic inequality often leads to class struggles, such as historical instances where the lower class revolted against landlords. These economic divides present ongoing challenges for nation-building efforts.

The Issue of Underprivileged/Marginalized/Socially Backward Groups and Religions

A significant portion of Nepal's population belongs to lower economic groups, predominantly residing in rural areas across various geographic regions. These communities experience significantly lower economic access compared to their urban counterparts, with rural per capita income being notably lower. This economic disparity contributes to societal conflicts. As highlighted in the UNDP's (2006, pp. 56 and 87) report, "Dalits, indigenous groups, and socially marginalized castes predominantly live in rural areas, where their literacy rates are markedly low. Among these groups, the Dalits in the hills and Terai regions are particularly disadvantaged."

The divisions within these social categories reveal further internal stratification. Across different castes and ethnic communities, there is a widespread presence of uneducated, resource-deprived, and marginalized individuals. Geographically, the Himalayan region is the most economically underdeveloped, while the mid and far-western development regions also face significant economic and social challenges. These groups struggle to secure their fair share of resources and economic opportunities. For effective nation-building, it is crucial that they receive equitable access to resources and rights to ensure their meaningful participation in the development process. It has become as fearful as Adhikari (2020) has explained regarding the changing of the religious beliefs from one to another one.

The Ways of Inclusive Management of these Issues

The challenges faced in nation-building in Nepal are primarily rooted in socio-economic inequalities and deep-seated discrimination. These issues have fragmented individual and group identities, creating divisions within society. To address these challenges, it is crucial to foster a sense of unity among the diverse groups, emphasizing that collective strength lies in integration. Effective nation-building occurs when the interests and feelings of all groups are harmonized.

Nepal has experienced two distinct types of movements since the eras of unification and republicanism. One movement focused on promoting democracy, while the other concentrated on securing the rights of specific castes. With the restoration of democracy, there was increased attention to these issues. The Maoist movement, for example, sought to reconcile caste and cultural identities with the state-building process. Consequently, several constitutional provisions were introduced to address these concerns. The interim constitution, drafted during the dissolution of the Maoist movement, served as a crucial document for restructuring the state and integrating these issues into mainstream politics.

This study emphasizes the effective management of inequalities, discrimination, and conflicts to encourage the active participation of various groups in the nation-building process. Political stability is also a crucial element for successful nation-building; thus, efforts must be made to eliminate political instability to establish a cohesive framework. In Nepal, nation-building largely revolves around the concept of identity-based federalism, which is a distinctive and innovative form of federalism. Ethnic mobilization has been vital in the development of a comprehensive democratic governance system over time.

In multi-ethnic countries like Nepal, nation-building should align with the state-nation concept rather than the nation-state concept. Leaders and political parties need to prioritize national interests over partisan or individual gains, which will help resolve many issues. The government should focus on ensuring that marginalized groups, such as Dalits, have direct opportunities to participate in decision-making processes, particularly when formulating laws. Additionally, an integrative approach to human capacity building should be implemented by political parties to foster collaboration and reduce hostility among their members. This approach can help build a more unified and effective governance structure. But it is not as easy in practice as Adhikari (2022a) has argued in the process of maintaining the ecology and environment in the world.

To enhance national development, it is crucial to strengthen the connection between local governments and the federal parliament. Organizing small-scale entrepreneurship training in rural areas can help systematize and optimize income-generating activities, promoting sustainable resource management and reducing economic and regional disparities. Empowering communities to oversee and support stakeholders involved in social, cultural, economic, and development initiatives at the grassroots level is essential. Successful communities should be recognized and rewarded by the state for their effective implementation of these initiatives.

Additionally, the government must enforce legal provisions and uphold the rule of law rigorously, as this approach can foster a positive perception of governmental actions. NGOs and INGOs should be coordinated under government oversight to ensure their activities benefit targeted groups and regions effectively. Political parties should engage in constructive competition focused on development rather than obstructing progress through criticism. This approach will support a more collaborative and productive environment for national growth. The constitution of Nepal has managed better provision for the participation of all in the process of building Nepal. It has become complex task; it must have been attempted by all to build the country. It is as complex as Adhikari (2022b) has pointed out in the use of language and rhetoric in managing the position of the women in Nepal.

Conclusion

The study reveals that Nepal is characterized by a complex mosaic of castes, ethnicities, languages, religions, genders, classes, and groups that are underprivileged, marginalized, or socially disadvantaged. Discrimination and inequality are pervasive in society, with social opportunities being unequally distributed among different population segments. These disparities pose significant challenges for nation-building.

Efforts to address these social issues must focus on expanding access and opportunities for marginalized groups. However, current strategies may inadvertently perpetuate the dominance of a few elite groups rather than achieving meaningful improvements for the disadvantaged. In policy-making, a significant portion of influential positions are occupied by core elite individuals, which hampers the effectiveness of nation-building initiatives and fails to address the needs of the suppressed populations.

Numerous studies have examined popular participation and political inclusion in Nepal, particularly focusing on the ethnicization of politics and identity movements in recent decades. However, due to conflicts and misunderstandings among political parties, these issues have not been effectively addressed. This lack of resolution poses significant obstacles to nation-building, as many parties exploit these issues for electoral gains rather than seeking genuine solutions. Political stability is another critical aspect of nation-building, and eliminating political instability is essential for establishing a cohesive framework.

It is crucial for political leaders to prioritize national interests over partisan or individual concerns to effectively resolve many of these challenges. The importance of this study lies in its potential to guide policymakers in developing strategies for social and economic growth by incorporating diverse groups into the nation-building process. Integrating marginalized and excluded communities into mainstream development can prevent social unrest and mitigate conflicts by ensuring representation across all sectors. Ultimately, this study underscores the need to educate policymakers about creating a society free from discrimination, as this is fundamental to the nation's progress and stability.

Recommendations

The government should develop policies that ensure equal treatment for all citizens, regardless of their differences. Instead of prioritizing party politics, the focus should be on serving the entire nation comprehensively. In this regard, the state should establish specialized committees tasked with addressing major nation-building challenges. These committees should include experts from relevant fields to effectively tackle the issues at hand. Moreover, the government must prioritize creating opportunities for underprivileged and marginalized groups to participate directly in decision-making processes, especially when it comes to legislative matters. Finally, an integrated approach to human capacity building should be implemented by political parties. This approach should emphasize collaborative training and reduce internal hostility among party members.

References

Adhikari, B. S. (2020). Fear in religion. *Misión Jurídica*, *13*(18), 209-216. http//doi.org/10.

Adhikari, B. S. (2022a). Ecofeminism in Wangari Maathai's Foresters Without Diploma. *International Journal of English and Studies (IJOES)*, *4*(4). 10.3693/RJOE. 2022.72017.

Adhikari, B. S. (2022b). Fear and personification in: Oscar Wilde's The Selfish Giant. *International Journal of Trends in English Language and Literature (IJTELL)*, *3*(2), 1-6.

Adhikari, B. S. (2024a). Social security for elderly in Nepal: Challenges and solutions. *Triyuga Academic Journal*, *3*(1), 27–48. https://doi.org/10.3126/taj.v3i1.71972

Adhikari, B. S. (2024b). Personification in Oscar Wilde's "The Selfish Giant". *Kutumbha Vani*, *5*(1), 8–18. https://doi.org/10.3126/kv.v5i1.70884

Adhikari, B.S. (2024c). *The house on the banyan street*. Amazon.com.

Bhat, A. S. (2021). Theories of nation building: An analysis for academicians and nation builders to employ Nepali Army. *Unity Journal*, *2*, 1-17.

Central Bureau of Statistics. (2011). *Census report 2011*.

Central Bureau of Statistics. (2021). *National population and housing census: National report 2021*.

Ghimire, T. N., Shrestha, A. K., & Phuyel, S. P. (2021). *Nation building and social values in Nepal. Randwick International of Social Sciences (RISS) Journal*, *2*(1), 12-21. https*://doi.org/10.47175/rissj.v2i1.173*

Gurung, H., (2006). *From exclusion to inclusion: Socio-political agenda for Nepal*. Social Exclusion Research Fund. SNV Nepal.

Hachhethu, K. (2023). *Nation-building and federalism in Nepal: Contentions on framework*. Oxford University Press

Kumari, R. (1990). *Women in India: Social, economic, and political perspectives*. Chanakya Publications.

Mahajan, V. D. (1988). *Political theory*. S. Chand & Company.

Mylonas, H. (2020). *Nation-building*. Oxford University Press.

Paudel, P. R. (2022). Role of Nepali army from nation formation to nation building: People's perceptions. *Unity Journal*, 3(1), 141-151. https://doi.org/10.3126/unityj.v3i01.43321

Pyakurel, U. P., & Adhikari, I. (2013). *State of conflict and democratic movement of Nepal*. Vij Books India.

The Constitution of Nepal. (2072). *Nepal law commission*.

UNDP. (2006). *Nepal statistics indigenous people.*

UNESCO. (2006). *Forms and patterns of social discrimination in Nepal.*

Self-Actualization in Anjana Bhattarai's *Jivankaa Ghumti ra Deuraliharu*

Achut Raj Kattel, PhD
Lecturer, Mahendra Morang Adarsh Multiple Campus, Biratnagar
Tribhuvan University, Nepal
Email: achutkattel@gmail.com

Received: July 23, 2024 Revised: January 15, 2025 Accepted: May 5, 2025

Abstract

Writing about the self in the form of nonfiction is a very popular genre in Nepali literature. Bhattarai's *Jivankaa Ghumtee ra Deuraliharu: A Collection of Travel Accounts and Memoirs* presents her experiences of life in the form of nonfiction, mainly travelogue and memoir, and shows the gradual development of her personality. This research focuses on Bhattarai's experiences and the process of building personality. It provides a lesson to readers and guides them to proceed ahead in the twists and turns of life successfully. It follows the humanistic approach of studying personality and applies Carl R. Rogers' theory of actualizing self. It is qualitative research and adopts a textual analysis method by the technique of close reading of the text. The major findings of the present research are Bhattarai moves to self-actualization after learning the lesson of self-dependency from home. She learns that progress in the profession is the main goal of her life. She travels to various places in the nation and abroad and remembers the events from her childhood and compares her childhood memory with the events and the visited places in her professional life. She shows strength, aspiration to learn new things and fulfill the human potential and optimism in life. The study concludes that Bhattarai has an autonomous self and learns gradually from the very beginning of life how to maintain, actualize and enhance it and she began to learn about society and profession from the family and She began to believe in hard work. She liked to move forward in gaining knowledge, her profession and writing. The text can be explored from other theoretical aspects like feminism in the future.

Keywords: Humanistic approach, memoir, nonfiction, qualitative research, travelogue

Introduction

Self-actualization is the desire to move forward and achieve the goal either in the profession or in special area. Regarding self-actualization, Roger claimed that it is an intention to move ahead or grow ahead and, “is the mainspring of life” (1995, p. 35). All psychological state depends on it. Bhattarai expressed her motive to move forward in her memoir *Jivankaa Ghumti ra Deuraliharu*. Her parents were teachers and they reared the children with motivation to be hard-working. Because of this, she got motivated to study and developed her career. She completed Degree in Philosophy and became a professor in 2017. To obtain the highest degree of the university and the highest rank in Tribhuvan University proves her nature of moving forward. Her memoir has much evidence of her self-actualization.

Nonfiction, writing about real and factual events, has a rich history in Nepali literature. After the publication of Taranath Sharma’a travelogue *“Belayattir Baralidaa”* in 2026 BS, the popularity of nonfiction has increased more than before. As published news in myRepublica, the history of travel writing has of 225 years as mentioned in the travel writer Chhangchha’s paper “Social Awareness in the Evolution of Nepali Travelogue” (as mentioned in myRepublica, 2019). The then king Gaganiraj wrote first travelogue in 1550 BS during his travel from Mugu to Mustang (as mentioned in myRepublica, 2019). In 2071, Bijay Kumar’s nonfiction *Khusi* won Madan Puraskaar, Nepal’s most prestigious literary award. After the success and popularity of *Khusi*, several nonfictional writings with autobiographical notes have been published. Anjana Wasti Bhattarai’s *Jivankaa Ghumti ra Deuraliharu: A Collection of Travel Accounts and Memoirs* [The Twists and Turnings of Life] is one of them. This research explores the development of self in Anjana Wasti Bhattarai’s *Jivankaa Ghumti ra Deuraliharu: A Collection of Travel Accounts and Memoirs*. This nonfiction is in the form of travel writing and memoir with twelve different articles.

Bhattarai travelled to different places and wrote about the places, landscape, people, their lifestyle and environment in the collection. Santos (2006) explained that travel writing expressed the experiences of travel writer that they had during travel. They learnt about culture and people and gave a shape of it through their ways of seeing. “Use of culturally specific ways of interpreting and narrating experiences” would give the writing a particular shape (2006, pp. 638-639). For this reason, Bhattarai also interpreted her culture and lifestyle in this text as she linked the memory and events when she reached in a new place and experienced new feelings. In this text, the writer expresses the feelings and information she found during travel. She expressed the self also by disclosing her inner thoughts and feelings, likes and dislikes.

In travelogue and memoire, the writer answers the wh- questions beginning with when, where, who, how, and why while writing the anecdotes or nonfictional narratives. Travel writing is also defined as “the first-person narrative of travel which claims to be a true record of the author’s own experiences” (Thompson, 2011, p. 27). Travelogue, ‘*niyatra*’ in Nepali as the word coined by Balkrishna Pokhrel, focuses on places while writing whereas memoir means writing about the writer themselves, their past and the present, their thoughts and feelings (Sharma, 2013, p. Na). Byass (2019) believes that travel writers travel themselves and express the self in travel writing (p. 405). In both areas, the writer stands in the center and their self appears everywhere. Zinsser, advising on how to write nonfiction and mainly memoir, suggested that a good writer certainly had some traces of identity in writing (2001, p. 135). In Bhattarai’s *Jivankaa Ghumti ra Deuraliharu: A Collection of Travel Accounts and Memoirs*, she pours her thoughts and feelings from the first chapter to the last and shows how she developed gradually from her childhood. “It is now clear that people tour cultures; and that cultures and objects themselves travel” (Rojek & Urry, 2003, p. 1). This is true in Bhattarai’s writing also. As she writes in ‘*Thalani*’ [Beginning], her interest in writing emerged in her childhood because of her father’s inspiration and his publications in different journals and newspapers. She composed some poems and wrote some essays during school days but never published them.

Bhattarai’s *Jivankaa Ghumti ra Deuraliharu: A Collection of Travel Accounts and Memoirs* is her first published creative writing that informs a lot about the mixed experiences of life and her eagerness to develop her personality from the beginning of life. This research focuses on the writer's special occasions of life as expressed in the nonfiction and her responses on to events she faces. The researcher finds the area interesting as it provides knowledge about the process in building personality and learning from other's life. Bhattarai's memoir shows how she passed different twists and turns of life and met her goal of becoming a professor in English as well as a writer in Nepali language that she set in the background of her family life.

Literature Review

Bhattarai chose memoir as her first creation because she was the beginner in writing. Zinsser (2001) suggests that beginners to write nonfiction first and learn the art of writing. He suggested that nonfiction could be the best path for the beginners to write because they would easily tell what they had around (p. 99). Coombs (2013) writes, "The study of fiction and nonfiction enhance each other as students draw on both texts to improve their understanding of content" (p. 9). Bhattarai also begins her writing with nonfiction and expresses her past and present experiences. It shows people working in any field can begin their writing career with nonfiction as it makes it easy to write about themselves because of the knowledge and experiences of their working area.

Waldern (2015) discusses the importance of writing nonfiction as it is beneficial to share the experiences of life. She writes nonfiction in story telling method. Her writing is creative journal writing that covers her experiences and activities. She believes, "The process of journal writing can contribute to sharper assessments, purposes and objectives, as well as methods of working, living and relating interpersonally" (p. 467). She explains that journal writing by a teacher helps to increase the goals and mission of the writer. For nonfiction, however, knowledge of subject matter and clarity of expression is very essential. Zinsser (2001) admitted that nonfiction must present clear information with vigor and humanity (p. 97). Bhattarai, a professor of English, has much command of style and language and collection and presentation of information.

Although Bhattarai's *Jivankaa Ghumti ra Deuraliharu: A Collection of Travel Accounts and Memoirs* has not been researched yet, Bina Hangkhim has expressed her thoughts reading the manuscript as published in the book *'Aatmasambaadko Yatraamaa Dr. Anjana Wasti Bhattarai'* (2019). According to her, the language of it is humble and the book is in the style of monologue. For her, everything comes on time and nothing is possible before or after it. Hangkhim thinks that Bhattarai's interesting description of the travels in the country and abroad fills the book. She appreciates the skills of the writer to transfer her emotions and feelings to the readers and reflect the beautiful landscape of the country in words.

However, Hangkhim has not discussed the issue of Bhattarai's development of the self which is reflected in her nonfiction. This research explores the traces of Bhattarai's development of the personality and the process of actualizing the self in her first published nonfiction. All twelve different memoirs reflect her tendency to learn new things, adjust to difficult situations also, move forward, achieve goals and depend on herself. Her father and mother also had the strong desire to see their children be creative in writing from the very beginning. She has fulfilled their wish by publishing the memoir after many years.

Method

Bhattarai's *Jivankaa Ghumti ra Deuraliharu: A Collection of Travel Accounts and Memoirs*, as nonfiction, expresses the writer's thoughts and emotions invoked by her visit to new places, talk with people and past events. Sigmund Freud considered that unconscious forces are the rulers and shapers of our personality (Schultz & Schultz, 2017, p. 35). Unlike Freud's suggestion, Bhattarai's *Jivankaa Ghumti ra Deuraliharu: A Collection of Travel Accounts and Memoirs* shows her enthusiasm and commitment to progress in life with conscious effort builds her personality. She learns from the place she visits and from the people she meets. This problem invites the research questions as follows:

- What is the goal of Bhattarai's life?
- How does Bhattarai's personality develop?

The major objectives of this research on Bhattarai's nonfiction as travelogue and memoir are:

- to explore the development process of Bhattarai's personality,
- to identify the aim of Bhattarai's life

To fulfill these objectives, this research applied Rogers' humanistic approach to psychology.

The humanistic approach to psychology has given importance to the human aspiration to be successful and optimum growth. "In the 1960s and 70s, the humanistic approach to psychology prospered but it is still very influential and important" (Schultz & Schultz, 2017, p. 245). Schultz and Schultz further claim that "the humanistic approach to psychology criticizes Freud's psychoanalysis for limiting his focus on neuroses and psychoses" (2017, p. 245). According to this approach, Freud's theory does not focus on the techniques to study positive human qualities and characteristics. Humanistic psychologists study "the strengths and virtues of human beings" and "focus on the best of human behavior but not the worst" (Schultz & Schultz, 2017, p. 245). Everyone has the ambition to be a successful person and they work it. Rogers' humanistic approach to personality emphasizes "human strengths and aspirations, conscious free will, and the fulfillment of human potential" (Schultz & Schultz, 2017, p. 245). Rogers believes that human beings are optimistic and aspire for the growth and self-actualization.

By birth, a person has an eagerness to progress in life and develop the self. Schultz and Schultz (2017) claim that "Self-actualization tendency is the basic human motivation to actualize, maintain and enhance the self and it starts from the womb" (p. 275). Although it is genetic, the progress towards the full human growth is not effortless and automatic. The process of self-actualization is full of the struggle and pain (Schultz & Schultz, 2017, p. 276). In the self-actualization, an innate tendency toward growth and development, "Experiences that promote actualization will be sought; experiences that hinder it will be avoided" (Schultz & Schultz, 2017, p. 289). The fully functioning person achieves the goal of life and actualizes the self. Schultz and Schultz believe that "Characteristics of the fully functioning person are an awareness of all experiences, no conditions to defend against, the ability to live fully in each moment, trust in one's self, a sense of freedom and personal power, creativity, and spontaneity" (2017, p. 289). Bhattarai's *Jivankaa Ghumti ra Deuraliharu: A Collection of Travel Accounts and Memoirs*shows that she is a fully functioning person and proceeds towards self-actualization.

Results and Discussion

In the process of self-actualization, a person is determined to go forward and get success in interested area. Rogers (1995) clarifies that self-actualization "is the urge which is evident in all organic and human life- to expand, extend, become autonomous, develop, mature- the tendency to express and activate all the capacities of the organism, to the extend that such activation enhances the organism or the self" (p. 35). A person is always in a process of becoming, a person is not a readymade product. He explains "It means that a person is a fluid process, not a fixed and static entity; a flowing river of change, not a block of solid material; a continually changing constellation of potentialities, not a fixed quality of traits" (p. 122). Rogers makes it clear that a person wants to expand the horizon all the time, become autonomous and mature, and to have fluidity.

Expansion of Horizon

Bhattarai travels various places in the nation and abroad meets new people and sees new place and expands her horizon. Bhattrai's *Jivankaa Ghumti ra Deuraliharu: A Collection of Travel Accounts and Memoirs* has twelve articles and eleven out of twelve are concerned with travelogue and only one is about the memory. However, she embedded her memories and past experiences in each article. Writing about oneself becomes easier than writing about other matters. Zinsser (2001) believes, "Of all the subjects available to you as a writer, the one you know best is yourself: your past and your present, your thoughts and your emotions. Yet it's probably the subject you try hardest to avoid" (p. 133). Writing memoir means writing about the experiences of the writer and the expression of thoughts and emotions. The writer's memory also has a link with place and people. For Zinsser (2001), "Every human event happens somewhere, and the reader wants to know what that somewhere was like" (p. 116). Bhattarai recalled her past experiences and pours her thoughts and emotions while she describes the places she had visited and people she had met.

Travel writers began to have the journey of inner self for a long time. Blanton (2002) reported, "By the eighteenth century the entanglement between self and world was one of the central concerns of travel writers" (p. 11). She believed,

> A narrative that combined inner and outer voyage was not only possible but even predictable. This shift has two consequences for travel writing: the emotions, thoughts, and personal quirks of the narrator become more accessible and more dominant with in the narrative and the world itself, its plants, animals, and people, also become a source of knowledge for their own sake. (Blanton, 2002, pp. 11-12)

Blanton is very clear that travel writing combines self with the world. Sometimes, the writer also mixes up sociopolitical thoughts in travel writing. “Given that the world is constantly in flux, there is still a prominent place for the mixture of personal reportage and socio-political analysis which has been a component of travel writing since its earliest days” (Hulme, 2002, p. 94). Bhattarai (2019) is conscious of this aspect as she is concerned with how essential it is to preserve the nature and environment in the hills of Nepal. She expressed her fear that permission to build hotels and lodges might destroy the beauty of nature in Nagarkot. Bhattarai compares American social life and Nepali. In American cities, people begged to sing songs and entertain them but they begged directly in Nepal (p. 127). Visiting different places, she looked at her surroundings and remembered Nepal. Travel writers carry out the self and culture wherever they go and do not forget to mention it.

Writing nonfiction is an art and it needs to link self with surroundings and readers. Zinsser (2001) suggests the nonfiction writers, “…As a writer you must keep a tight rein on your subjective self—the traveler touched by new sights and sounds and smells—and keep an objective eye on the reader….” (p. 117). The writer must not be free or out of track while writing nonfiction. Readers find much subjective writing boring and a waste of time. Writing about the place, the writer has to care about the style and the substance. In Bhattarai’s writing, there is balance between subjective self and objective outer world.

Autonomy and Maturity

Bhattarai has become a professor of English at Tribhuvan University and is financially independent. She had no culture of flattering people and worshipping power for extra benefit from leaders and political parties (Bhattarai, 2019, p. 43). She had an autonomy of life and maturity in behavior as she has been a professor.

Bhattarai leads her life to a very good condition by developing all facets of self. She proceeds to the goal of a fully functioning life for which she struggles from the very beginning. All these struggles to be the fully functioning person can be traced in her nonfiction *Jivankaa Ghumti ra Deuraliharu*. According to Rogers (1995), 'fully functioning persons are aware of all experiences' (cited in Schultz & Schultz, 2017, p.279). Bhattarai is aware of everything happening in her life and around her. During her childhood, her parents inspired her to write but she is unable to do. She confesses, *'Umer briddhi sangai aaphnaa prathamikta anyatra modidai gayera holaa buwa muwako choraa chorile srijana garun vanne yathesta rahar, prerana rahadaa rahadai pani maile yetatira uti agaadi badhne chesta garinaxu.*' [By diverting own preferences in other direction with the increasing of the age, I have not attempted to move forward in this area in spite of parents' desire and inspiration for children] (p. 5). She realized that her parents had a strong desire for she must begin writing. However, she began creative writing after building her career.

Bhattarai is also aware of the difficulties that come during creative writing not only because she is a writer but also because she is a professor of English. She expresses her experiences, '*Lekhnu! Vanejasto saral kaahaa hunxa ra*?' [Writing! How can it be as simple as saying?] (p. vi). She thought that if writing was not completed in one sitting, it would be disordered and the whole writing would be dislocated and would become difficult to understand. Making the first writing artistic was even more time-consuming and demanded the concentration, art and consciousness.

In travel writing, the writer used to express philosophy and life's learning in the past. However, they also picturized the surroundings and landscape in travel writing. Banerjee (2021) states:

> Although some travelogues or essays based on travelogues, like those of Michel de Montaigne, engaged in philosophical speculations, many European travel narratives during the sixteenth and seventeenth centuries sought to present descriptions of exotic lands and people, their customs, dress, food, manners, and religion through empirical observations to readers at home. (p. 15)

Bhattarai describes the landscape and beauty of sunrise and mountains' view in *Prakritiko Anupam samyojan: Nagarkot*. She felt as if she could touch the mountains with her hands.

She became mature by meeting different people and learning the lesson of life from them. Her understanding of the widow became very clear when she met a widow in Taplejung in her relative's home. The widow's husband had died when she was only thirteen years old. She became very emotional after meeting her. She wondered how her feelings and emotions would be by pouring love and affection on brothers and nephews living in her maternal home after the death of her husband. She wrote, '*Purna yauwana vayedekhi jiwanko antya tira sarir kupro vayera hiddul sammamaa manmaa kati tarangaa uthe hun.*' [From a young age to old age walking with a stoop body, how many feelings would have come in her heart] (p. 7). She must have faced the ebb and flow of emotions and feelings in her life. However, she believed these widows living at their father's home used to get respect from not only the home but also all villagers. She compared these widows with 'sati' (a woman burnt after her husband's death) and said, *'Bistaar bistaar iniharu itihaas ko euta kaalkhanda banne xann- satiprathaa kaa sati jastai. Satile ta ekxinko saaririk pidaa sahera mukti paaurthye tara yestaa bidwaa maansik rupmaa kati patak metidai bouuridai gare hunn/ gardaa hunn.'* [Slowly they become the event of history- like sati of satiprathaa (ritual of burning a living wife with a dead husband in the same funeral pyre). Sati used to get salvation after a certain time of physical pain but how many times these widows may have died and got life again mentally] (p. 9). It shows Bhattarai's consciousness regarding the widows.

Rogers (1995) views that "fully functioning persons live fully and richly in every moment" (cited in Schultz & Schultz, 2017, p. 280). Bhattarai also lived fully and richly wherever she was. She took part on every occasion with her full energy and enthusiasm. She got an idea of writing nonfiction from a literary program. She remembered, '*Ekdin haamro sahityik jamghat maa Thailand yatra ko kehi anshh sunepaxi yaatra lekhan maa sthapit Jay Changchha le yaatraa ko maatrai pustak prakaashan maa protsaahit garnu vayekaa le barhaota yaatra ko yo pustak taiyaar vayo.'* [One day after listening to some extracts of Thailand travel, Jay Changchha inspired me to write on travelling only and this book of twelve different travels became ready] (p. 7). She listened to the program’s discussion fully and also thought about the suggestion of Changchha seriously and the book was possible.

In her second article ‘Travelling Ilam in Invitation of Mahendra Ratna Multiple Campus’, she expresses her experiences visiting Ilam and the campus also. She writes, ‘*Yo kyampus ko itihaas le mero mann choyo. Jaatiya bibhidataa laai sakti maa badalera sabaiko eutai lakshya kyampus laaipragyik thalo kaa rupmaa bikasit garna pahile dekhi ailesamma kaa campus pramukh haru eutai taal ra laya maa hidirahekaa rahexann.*’ [This campus’s history touched my heart. To develop the campus into an academic institution, all the campus chiefs from past to present have been walking in the same line and rhythm by changing the racial differences into strength] (p. 23). She was inquisitive and wanted to learn from new place and people. Therefore, she examined what had been happening in the campus for years in her short visit. She was very impressed by the way the program had been inaugurated by watering the plant.

Rogers (1995) thinks fully functioning persons trust in their organism (cited in Schultz & Schultz, 2017, p. 280). This quality is visible in Bhattarai also as no one in her family believe in cajolement to the political leaders. She claimed, ‘*Sakti upaasana ko ganesh britti ko abhyaas maa haamra gharma Biswas nahunaale sarkaari britti kaa kaaryakram maa vaag liney diwaaswapna manmaa ubjidainan.’* [There has not been power worshipping nature in our home and has no daydream in heart of travelling and taking part in the government’s program] (p. 43). However, she had faith in her forefathers and ancestral blessings. Once she had the chance to go the UN and she thought it had been possible because of her forefather’s blessings. She writes, ‘*Yo pakkai pani pani pitri le juraaidiyeko samyog holaa. Natra phone kina shraddhaa kaa din authyo hola ta?*’ [This must have been a coincidence that was organized by ancestors. If not, how would the call be on the day of worshiping ancestors?] (p. 40).

In another article ‘Travel of Korea Provided by Friendship,’ she was very happy when Govind Raj Bhattarai, her husband, introduced Nepali female writer Jhamak Ghimire and her text-*A Flower in the Midst of Throne*-in South Korea. She had been very proud presenting a

Nepali writer in foreign land. She writes, ‘*Aaphno desh ko ek pratibhaa laai bideshgi bhumiu maa tyo pani biswabidhyaalaya staramaa parichitt garaauna paauda haami gaurawaanwit hudai basyauu.*’ [We have sat being proud for introducing our country’s one talent in foreign land especially at university level] (p. 68).

According to Rogers (1995), fully functioning persons feel free to make choices without constraints or inhibitions (cited in Schultz & Schultz, 2017, p. 280). Bhattarai also listened to her husband saying, *“Timi yas Nepalmma kher gairaheka nadi saraha hau”* [You are like wasted rivers of Nepal] (p. vi). But she waited till the appropriate time came and then started to work. She knew that family came first in the life of women and other things like profession and promotion became secondary. Very few women reached the utmost position in the profession. In a presentation at the University of Nebraska at Omaha, an American lady named Kyandish Byatarn informed the participants including Bhattarai that women were far behind men in their profession at the university level in America also as they could not write and publish in the sufficient numbers required for promotion. The secretary of Nebraska state John Gael also accepted the fact that it was difficult for women to move ahead in America and break the glass ceiling (p. 141).

Rogers (1995) claims that fully functioning persons are creative and live constructively and adaptively as environmental conditions change (cited in Schultz & Schultz, 2017, p. 280). Bhattarai has a quality of creativity and wherever she went she adapted to the situation and became creative. Visiting several hilly areas, she enjoyed nature and informed the readers about the importance of that place and surroundings. While she had been visiting Taplejung, she found the road side very beautiful as she mentioned, “*Baato woripariko manamohak hariyaali ankha vari vardai ilaam ko kanyam bagaan pugera rokiyau; orliyerai praakritik sundartaa maa ekxin ramaayepaxi feri hidyau*.” [Watching the beauty of the greenery around the road in my eyes, I reached Kanyam of Ilam and stopped; enjoyed the beauty of nature for some time coming out and moved ahead] (p. 3). Her love for nature and the power to describe it can be seen in several places.

She learnt the joy of life travelling various places. She described the beauty of sunrise and the change of the color of the sky in the morning after she enjoyed the scene of sunrise from Nagarkot. When she traveled, she watched the beauty of streams and rivers, forests and hills and reflected them in words. She provided information about the history of the place and the importance of it. About Nagarkot, she wrote,

> *Praachin kaal maa yas chetra lai anya raajya kko gatibidhi nirikshyan garne killa kaa rupmaa prayog garmne garinthyo vane paxii paxi rajpariwarkogarmiyaam ko gantabya sthal (summer resort) kaa rupmaa pani parichit huna laagyo. Nepalmaa paryatan byawasaaya ko isthaapanaa kaal dekhi vane yo chetra le aakarshak hill-station kaa rupmaa desh bideshmaa khyaati kamaayeko xa. Bises garii surya udaya era asta, himshrinkhalaa darshan tatha padyaatra kaa laagi nagarkot laai uttam sthaan maa gadanaa garinxa.*
>
> [In ancient times, this place was used as a fort to watch other states' activities and later it was recognized as the destination of the summer resort of the Royal family. After the establishment of tourism in Nepal, the place has been popular in the nation and abroad as an attractive hill station. It is counted as the best destination for watching the sunrise, mountain range and trekking.] (p. 28)

Visiting new places, she not only enjoys nature but also learns about the culture and the secret of the development of the place also. Carr (2002) clarified that travel writing had traces of globalization in modern age that mixed up cultures and people with it (p. 73). This is reflected in Bhattarai's writing also. Visiting America, she knew Americans had learnt to respect history and save it for the future from the very beginning. Just opposite to Americans, she wrote Nepali People felt pride in robbing history. Nepali people do not instruct the next generation the present is based on the past and the future is built. She concluded that Nepali people lacked the ideas but not the resources.

Fluidity in Life

Bhattarai adapts the new situation easily and adjusts herself in any environment. She lived at an abandoned hostel with her father and mother. No one dared to live in that hostel because people called it a ghost house. When they began to live there, few students also dared to live at the hostel. She learnt to be fearless from childhood. She lived at the hostel of Dhankuta Multiple Campus from 2023 BS to 2036 BS (pp. 3-4). Travelling to Ilam, she had some food inside the jeep that she carried from Kathmandu (p. 3). She did not have time to eat anything on the way as she left Kathmandu hurriedly. While she travelled, she could adjust very easily and change according to the situation. While travelling in the nation, she used to be ready to sit on any means of transportation comfortably. In America, she learnt how to travel, use public vehicle and choose dishes at lunch and dinner. She even prepared food herself in New York while she was there to take part in the United Nations General Assembly. Bhattarai has been a vegetarian professor. However, in Korea, a Korean professor took out pieces of meat from non-vegetarian food and changed it into vegetarian food that she ate and handled the awkward situation. She travelled to Taplejung, Ilam, Nagarkot and many other places in Nepal, India, South Korea, Thailand, India and America. She learnt from the people and the environment there by adjusting as per the requirement. She adapted to the environment and got ready to adjust to unfavorable situations also.

Bhattarai can accept the reality which is the identity of getting on the path of self-actualization. Schultz and Schultz (2017) mention that the most important quality of fully functioning persons as described by Rogers is they are in a state of actualizing (p. 280). Bhattarai had also been fully functioning person and she was in a state of actualizing. She appreciated Asta Reif, who emphasized that thoughts must be expressed clearly. Lingering on any subject may lead to distraction of meaning. It showed she liked to be very clear on subject matter and thought. Visiting South Korea as invited by Mokpo National University, she had been overwhelmed by the development of the country. She compared Nepal and South Korea and accepted Nepali people lack proper decision and implementation. She got knowledge from each event and incident. She can understand the situation well. She wrote:

> *Haami byawasthit huna nasaknu ko kaaran garibi nai hola ta? Manle swikaarna maanena. Baastav maa dridh sankalpit nirnaya, tyasko uttikai dridha kaaryanwayan ko abhaav nai haamra kamjori hunn.*

> [Is poverty the reason for our lack of being organization? My heart could not agree any more. The lack of a proper visionary decisions and their effective implementation is our weakness.] (p. 171)

It proves that Bhattarai has proper self-actualization that clearly defines the source of development.

Conclusion

Bhattarai moved to the journey of self-actualization from the very beginning of her life and her aim in life was to achieve the perfection. Taking birth in a village of Dhankuta, she struggled a lot and achieved the highest rank in the University. She became a professor in English. She has changeability, autonomy, maturity and a broad horizon. She can adapt new situation and environment easily. She travels around the world and meets people of different professions. She learns from them also and broadens her mind. Her maturity is the result of her social and professional life. She becomes successful to become a writer also. Her nonfiction shows that her personality has been the result of many factors like her focused vision, her traveling and trainings and her family members. Her life is autonomous as she earns for her, makes her circle and gets recognition. She was conscious of the development of the nation, the progress in university education of Nepal and women's education. She questions whether poverty is the cause of the country's development. She claims that lack of vision, mission, goals and proper decision and their implementation. She is very interested in the environment and the beauty of nature.

References

Banerjee, R. (2021). *India in early modern English travel writing*. Brill.

Bhattarai, A. W. (2019). *Jivankaa ghumti ra deuraliharu* [Twists and turns of life]*: A collection of travel accounts and memoirs*. Oriental Publication.

Bhattarai, R. P. (2010). Yatra sahityako prapti: jokhimka paila paila [Achievement of travel literature: step of risks]. In G. Dhakal, J. Bhandari, H. Dukhi, K. Thapaliya, D. Sahani, & S. Sharma (Eds.), *Marxvadi sahitya ra janayuddhako saundarya* [Marxist literature and beauty of people’s war], (pp. 690-702). Akhil Nepal Lekhak Sangh Central Committee.

Blanton, C. (2002). *Travel writing: the self and the world*. Routledge.

Byass, N. (2019). Yatra sahityako bidhagat swarup ra bisesata [Form and features of travel literature genre]. In R. Suvedi & L. Gautam (Eds.), *Ratna brihat Nepali commentary: theoretical volume (Nepali)*. Ratna Pustak Bhandar.

Carr, H. (2002). Modernism and travel. In P. Hulme & T. Youngs (Eds.), *The Cambridge companion to travel writing* (pp. 70-86), Cambridge University Press.

Chhangchha, J. (2021). *Niyatra bidha: parichaya* [Travelogue genre: an introduction]. Ratna Pustak Bhandar.

Coombs, D. (2013). Fiction and nonfiction: A symbiotic relationship. The ALAN Review, *41*, 7- 15.

Hangkhim, B. (2019). Aatmasambaadko yatraamaa Anjana Wasti Bhattarai [Anjana Bhattarai in monologue]. In A. W. Bhattarai (Ed.), *Jivankaa ghumti ra deuraliharu* [Twists and turns of life]*: A collection of travel accounts and memoirs* (pp. Ek-Chaar). Oriental Publication.

Hulme, P. (2002). Travelling to write. In P. Hulme & T. Youngs (Eds.), *The Cambridge companion to travel writing* (pp. 87-104). Cambridge University Press,

Nepal's Travelogue History Dates Back to 525 Years. (2019). *myRepublica*. https://myrepublica.nagariknetwork.com/news/nepal-s-travelogue-history-dates-back-to-525-years/.

Rogers, C. R. (1995). *On becoming a person: A therapist's view of psychotherapy*. Houghton Mifflin Harcourt.

Rojek, C., & Urry, J. (2003). Transformation of travel and theory. In C. Rojek & J. Urry (Eds.), *Touring cultures: transformation of travel and theory* (pp. 11-30). Routledge.

Santos, C. A. (2006). Cultural politics in contemporary travel writing. *Annals of Tourism Research*, *33*(3), 624-644. doi:10.1016/j.annals.2006.03.012

Schultz, D. P., & Schultz, S. E. (2017). *Theories of personality*. Cengage Learning. Cengage Learning.

Sharma, B. (2013). Niyatra bagaichako parbatiya mali [Hilly gardener of travel garden]. In P. Dhakal (Ed.), *Parikrama Annapurna* [Annapurna Circuit]. Pairavi Book House.

Thompson, C. (2011). *Travel writing*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203816240

Waldern, B. (2015). Impressing heaven: creative nonfiction as reflective practice in foreign language teaching and cross-cultural study. *Universal Journal of Educational Research 3*(7), 467-471.

Zinsser, W. (2001). *On writing well: The classic guide to writing nonfiction*. Quill.

Influence of Inclusion Policies on Women's Parliamentary Representation in Nepal

Bhawani Shankar Adhikari, PhD
Associate Professor, Nepal Sanskrit University
Department of English, Balmiki Campus, Exhibition Road, Kathmandu
Email**:** bhawanishankar.adhikari12@gamil.com

Received: August 15, 2024 Revised: January 13, 2025 Accepted: May 5, 2025

Abstract

This research aims to examine the status of women's involvement in the Nepalese Parliament, particularly before and after the implementation of inclusion policies as the legal provision has been made through the constitutions of Nepal. It has covered the historical context, policy framework, and statistical data concerning female participation in parliament. The issue of women's political engagement in Nepal has gained prominence following the significant revolution in 2006. Statistical evidence has indicated a marked positive impact from the introduction of quota systems, which have been found as a part of broader inclusive policies aimed at increasing female representation in Nepal's parliament. Through document analysis and observation of electoral outcomes, the presence of women in the House of Representatives has been found to be notably increased. However, relying solely on quota systems cannot be sufficed to achieve gender equality in the inclusiveness and participation of the women in the parliamentary system in Nepal. The inclusion policy must continue to evolve, taking more effective measures to further enhance women's inclusivity and pave the way towards a gender-equitable society. The ways of improving the condition of the women's inclusion in the parliamentary system in Nepal have been identified as the traditional gender roles, political culture, educational barriers, legal and institutional constraints, cultural and social norms, violence, party politics, legal reforms and enforcement, capacity building, addressing cultural and social norms, support services, and the educational awareness to be improved for the active participation and inclusion of women in the parliamentary system in Nepal.

Keywords: Equality, inclusion, parliament, participation, violence

Introduction

The issue of women's involvement in Nepalese politics has fluctuated in importance over time, despite their active participation in numerous movements and struggles for rights. Questions about women's representation at decision-making levels have persisted since Nepal first became a democratic nation in 1950. Over the past seventy years, Nepal has experienced various political ups and downs, characterized by periods of instability and numerous political experiments (Upreti, 2020). Nepal has faced challenges spanning more than seventy years in the process of drafting its constitution. During this period, the country has established various constitutions to accommodate different political systems, each with distinct characteristics and objectives. The constitutional provisions play a crucial role in shaping Nepal's political landscape and influencing women's participation in politics. As Nepal's political system has undergone significant transformations, there have been observable changes in the extent of women's involvement in Nepalese politics.

The issue of women's representation holds global significance and is particularly crucial in developing nations such as Nepal, where the status of women remains precarious despite their numerical majority over men. Nepal, classified as one of the least developed countries, has seen the issue of women's inclusion prominently raised during various revolutions and movements. Currently, Nepal operates under a multiparty parliamentary system, where female representatives in the highest legislative body can wield significant influence in shaping policies that benefit women.The parliament plays a pivotal role in Nepal, responsible for electing the Prime Minister, enacting laws, and overseeing critical rights and responsibilities that serve as checks on the executive and judiciary.This article aims to assess the impact of inclusion policies on women's involvement in the Nepalese House of Representatives. It will examine trends in female participation both before and after the implementation of inclusive measures. Initially, it will explore the legislative frameworks pertaining to parliament during various political epochs. Subsequently, it will analyze statistical data from secondary sources to compare election outcomes before and after the adoption of inclusive policies. The study will culminate in a critical evaluation of existing literature and electoral statistics to ascertain the effects of inclusive policies on enhancing women's representation in parliament.

Several scholars and researchers have explored the influence of inclusion policies on women's parliamentary representation in Nepal. Thapa (2014, 2015) has written extensively on Nepalese politics and gender issues. His works often analyze the effectiveness of inclusion policies in enhancing women's representation in parliament and their impact on gender equality. Likewise, Upreti’s (2018, 2020) research focuses on governance, democratization, and gender issues in Nepal. His writings discuss the implementation of inclusion policies and their implications for women's participation in political processes.

Similarly, Kandel (2014) has examined the practical challenges and achievements of Nepal's quota system for women in parliament. His work critiques the outcomes of these policies and their impact on gender dynamics within political institutions. In the same way, Lal’s (2014) studies delve into the political ramifications of quota allocations and the controversies surrounding their implementation. His research highlights issues such as nepotism and the misuse of quotas by influential figures. Furthermore, the United Nations Development Program [UNDP] (2014a) has published reports assessing the effectiveness of gender inclusion policies in Nepal. These reports typically provide statistical analysis and policy recommendations aimed at improving women's representation in parliament.

These scholars and organizations have contributed significantly to understanding how inclusion policies have shaped women's parliamentary representation in Nepal. Their works vary from empirical studies and statistical analyses to critical evaluations of policy implementation and outcomes. However, they have not explored the way of better inclusion and enhancing as well as the empowerment of the women through the parliamentary representation in Nepal. So, the research has fulfilled the remaining gap by answering the following research questions.

Research Questions

The research has explored the ways of exploring the women’s inclusion in the parliamentary system in Nepal and it has sought how to enhance the women’s inclusion in the parliamentary system in Nepal. The following research questions have been answered by the research:

a. What are the existing obstacles of women’s inclusion in parliamentary system in Nepal?

b. How can it be improved the women’s inclusion in the parliamentary system in Nepal?

Objectives of the Study

The primary objectives of the research havebeen explored the various huddles of the women’s inclusion in the parliamentary system in Nepal and it has identified the ways of improving the women’s inclusion system in the parliamentary in Nepal and drawing the better position of women in Nepal. The specific objectives of the research are:

a. To explore the existing obstacles of women’s inclusion in parliamentary system in Nepal.

b. To identify how it can be improved the women’s inclusion in the parliamentary system in Nepal.

Method

This research adopted descriptive and analytical method in which the secondary data were collected through the various research articles, reports, journals, published books and from the documents of the experts presented in the seminars officially. It has drawn the legal provisions managed by the constitutions of the country, Nepal from the past to the present. In this sense, historical documents were used for the exploration of the condition of the inclusion system of the women in parliamentary in Nepal. The various thematic categories were adopted and even the status of involvement of women in the House of Representative before 2007 and the status of women's participation in the House of a Representative after 2007 were used for the analysis of the data.

Parliamentary Policies: Comparative Analysis Pre-2007

On September 14, 1846, known as 'Kot Parva' or the Kot massacre, Jang Bahadur and his associates orchestrated the killings of nearly all senior officials. This significant and horrifying event propelled Jang Bahadur into a position of undeniable influence, leading to his inevitable ascension to the post of Mukhtiyar (prime minister) the following day, September 15, 1846 (Pandey, 1973). This bloody episode marked the beginning of the hereditary 'Rana rule' in Nepal, where subsequent to Jang Bahadur, his brothers and sons would succeed to the position of prime minister. During the 104-year-long autocratic rule of the Rana family in Nepal, members of the Rana family held not only the position of prime minister but also occupied other significant positions within the state apparatus. This political system rendered the Shah kings as nominal heads of state while the Rana prime ministers wielded de facto power (Singh, 2004). Over time, the monarchy gradually lost its authority, becoming a mere figurehead as the Rana prime ministers monopolized control over state affairs. The kings were effectively isolated from direct involvement in governance and prohibited from engaging directly with the populace. During the Rana regime, which lasted for nearly a century, the monarchy was reduced to a symbolic role while the Rana prime ministers held absolute power, controlling every aspect of governance. King's movement even within the Royal Palace required permission from the prime minister, illustrating the strict autocracy and centralization under the Rana rule. Amidst this authoritarian environment, there were minimal opportunities to enhance women's participation in Nepalese politics.

Prime Minister Padma Shamsher made efforts to introduce some elected municipalities to increase local participation three years before the end of the Rana regime. In 1948, he introduced Nepal's first written constitution, the "Government of Nepal Act, 1948," which guaranteed voting rights to specified age groups of Nepalese citizens. However, due to Padma Shamsher's sudden resignation, this constitution was not implemented, and his successor Mohan Shamsher did not prioritize advancing these initial steps. Throughout the century-long Rana rule, there was scant space for ordinary people to participate in Nepal's political system, let alone women holding key positions within the state structure.

During King Tribhuvan's reign, discontentment towards the autocratic Rana regime grew, leading to organized efforts to oppose it. Various actors and newly formed organizations within Nepal actively fueled the anti-Rana movement. Domestic entities such as King Tribhuvan, secret societies like Prachanda Gorkha (established in 1931), Nagarik Adhikar Samiti, Praja Parishad (formed in 1935), and individuals aware of the oppressive nature of Rana rule played crucial roles in this movement.

Additionally, Nepalese youth and educated intellectuals residing in India contributed by publishing newspapers, pamphlets, and other materials distributed in Nepal to support the anti-Rana cause. Furthermore, the All-India Nepali National Congress and All India Gorkha Congress (established in January 1947 in India) were significant external organizations that actively supported and accelerated the movement against the Rana regime. These two groups eventually merged in June 1947 to form the mass-based political party Nepali National Congress, aiming to establish a constitutional monarchy and democratic system in Nepal. Both internal and external forces collaborated to pose a substantial threat to the longevity of Rana rule (Singh, 2004). It has been found to be detrimental for the legal provision for all.

In 1946, the formation of the All-Nepal Trade Union Congress (ANTUC), led by Manmohan Adhikari, marked a significant shift towards unionizing labor movements under the influence of communist ideology (Acharya, 2012). A year later, Girija Prasad Koirala established the Biratnagar Workers Union (BWU), driven by socialist political beliefs. Prior to their involvement in labor activism, both leaders had participated in the Indian independence movement.

The Biratnagar Jute Mill Labor demonstration, initiated by Girija Prasad Koirala on March 4, 1947, initially aimed to address labor rights issues but quickly evolved into a broader movement calling for political regime change. Support for this cause grew as B.P. Koirala, chairman of the Nepali Congress, lent his backing to the movement from India, advocating for democratic principles despite political prohibitions within Nepal. Simultaneously, Manmohan Adhikari garnered support from Indian communist leaders, further galvanizing the labor movement's political aspirations. This labor-led initiative expanded nationwide, catalyzing widespread support and involvement from domestic and external Nepalese groups based in India, all united in their pursuit of political transformation (Acharya, 2012). It has displayed that the effort has been found to be positive for the nation.

In November 1949, King Tribhuvan's decision to seek political asylum in the Indian embassy sparked significant unrest against the Rana regime in Nepal. Accompanied by almost all of his family members, the king arrived at the Indian embassy in Nepal by car, later flying to India with the assistance of the Indian government (Acharya, 2012). This move occurred amidst Prime Minister Mohan Shamsher's persistent efforts to persuade the king to return to the Royal Palace, all of which proved unsuccessful. In response, Mohan Shamsher declared Tribhuvan's four-year-old grandson, Gyanendra, as the new king of Nepal, replacing Tribhuvan. However, this unilateral action faced strong opposition from India, which refused to recognize Gyanendra as the legitimate king. Similarly, Britain and the United States did not support the appointment of the new king.

Meanwhile, the Nepali Congress initiated an armed revolution across the country, leading to intense clashes between the Rana Army and the Congress forces. This dual pressure—from both domestic unrest and international disapproval—created an increasingly untenable situation for the Rana rule. Indian Prime Minister Jawaharlal Nehru exerted diplomatic pressure on Mohan Shamsher, emphasizing the urgency of resolving the crisis to avoid further deterioration. Ultimately, faced with mounting challenges, Mohan Shamsher saw no alternative but to negotiate with the revolutionary forces (Acharya, 2012). It has reflected that the negotiation has been found to be positive for the better forms of the politics in the country.

Since January 14, 1951, discussions between King Tribhuvan, the Prime Minister, and leaders of the Nepali Congress sought to address the political issues that had arisen. India played a crucial role as a mediator, facilitating communication among all parties involved. The final round of talks took place in Delhi on February 12, 1951, where an agreement was reached to establish a constitutional monarchy and democratic government in Nepal promptly. For the transitional phase, it was decided to form an interim government comprising an equal number of ministers from the Rana side and the Nepali Congress, led by Prime Minister Mohan Shamsher. This landmark agreement became known as the 'Delhi Agreement' in Nepalese history. Immediately following the agreement, King Tribhuvan returned to the palace and on February 18, 1951, made a historic announcement (Singh, 2004). With this royal declaration, Nepal transitioned into a democratic country, bringing an end to the over a century-long autocratic rule of the Ranas.

King Tribhuvan established an interim constitution and government to govern until the first parliamentary election in Nepal in 1959 (Upreti, 2020). The constitution aimed to pave the way for the Constituent Assembly (CA) elections to draft a new constitution for Nepal, although this objective ultimately remained unachieved (Lal, 2014). The interim constitution emphasized principles such as equality before the law, non-discrimination, and equal rights for men and women. However, it did not include specific policies aimed at achieving gender mainstreaming (Nepal Law Commission, 2018). It has been found to be weak provision of the participation of the women in the parliamentary system in Nepal.

The Constitution of the Kingdom of Nepal, 1959, outlined the structure of parliament, specifically the House of Representatives (Lower House) comprising 109 members. In Nepal's inaugural parliamentary election held in 1959, only one female member was elected out of the total 109 representatives (Federal Parliament Secretariat, 2018). This has been found to be ineffective one for the legal provision of the women’s participation in the parliamentary system in Nepal.

Before the parliamentary term concluded, King Mahindra dissolved the elected government, which had secured a two-thirds majority, and imposed restrictions on all political parties (Gurung, 2011). Subsequently, a unitary, centralized monarchical system known as 'panchayat' was introduced, devoid of political parties (Khadka, 1986). In 1962, King Mahindra promulgated "The Constitution of Nepal, 1962," consolidating power under the monarchy. Although the constitution mentioned the establishment of national panchayats and elections, the electoral process under the party-less panchayat system was often perceived more as 'selection' than 'election' (Thapa, 2015). Throughout these political transitions, the struggle for women's rights and their participation regressed significantly (Upreti, 2020). The autocratic panchayat system governed Nepal for approximately thirty years until it was toppled by the civil revolution in 1990 (Srivastava, 2010). Following this, King Birendra announced the reinstatement of democracy. The Constitution of the Kingdom of Nepal, 1990, was enacted to ensure democratic governance alongside a constitutional monarchy. The legislature consisted of the House of Representatives and the National Assembly. The House of Representatives comprised 205 members elected through the first-past-the-post (FPTP) system. Political parties were required to field at least five percent of their candidates as women in elections (Himalaya, 1991). This marked the first minimum threshold for women candidates, although it did not guarantee their representation in the House of Representatives.

The National Assembly consisted of 60 members, with a stipulation that at least three women must be elected (Himalaya, 1991), ensuring a minimum representation of women in the upper house. Three parliamentary elections were conducted based on the FPTP electoral system in 1991, 1994, and 1999 (Thapa, 2015). Thapa has pleaded for the active participation of the women in the parliamentary system in Nepal.

Results and Discussion

The analysis has been carried out on the basis of the historical legal provisions and the practices in the parliamentary history of Nepal**.**

Evolution of Parliamentary Policy Post-2007

The Interim Constitution of Nepal, 2007, marked the first constitutional document in Nepal to incorporate inclusive policies for women and other marginalized groups. It recognized women's rights as fundamental and emphasized their right to justice, along with ensuring proportional representation of marginalized groups in state mechanisms. The constitution also mandated that the state take responsibility for promoting inclusivity (UNDP, 2009). The Constituent Assembly (CA) provision was established to ensure that at least one-third of its members were women, marking a historic step towards enhancing women's participation in the CA, which also functioned as the parliament. The first significant CA election took place in 2008. However, the first CA was dissolved before completing its mandate of drafting a new constitution. Subsequently, a second CA election was held in 2013.The second Constituent Assembly successfully drafted Nepal's seventh constitution in 2015 (The Kathmandu Post, 2015). This new constitution transformed Nepal's political system from a Unitary Nation into a Federal Democratic Republic, establishing three distinct levels of government: federal, provincial, and local (Constituent Assembly, 2015). This has been found to be ineffective for the legal provision for women in the parliamentary system in Nepal.

Within the legislature, both the House of Representatives and the National Assembly have adopted inclusive policies that ensure specific quotas for women. The House of Representatives mandates that at least one-third of its members from each political party must be women. Similarly, there are provisions requiring at least one female officeholder among the president, vice president, speaker, and vice-speaker of the parliament (Constituent Assembly, 2015). At this time the constitutional assembly has been found to have taken place.

The Interim Constitution of Nepal in 2007 initially introduced the policy of inclusion to increase women's representation in parliament through quotas, a policy that has been maintained and expanded upon by the Constitution of Nepal in 2015. This constitution of 2015 has not been found to have the better legal provision for women in the involvement of the party politics.

Women's Representation in the House of Representatives

The status of involvement of women in the House of Representativebefore 2007 is as shown in the table below:

Table 1

Status of Involvement of Women in the House of Representative before 2007

Year	Total seat	Male representatives		Female representatives		Constitutional Arrangement
		No.	Percent	No.	Percent	
1959	109	108	99.08%	1	0.92%	No special arrangement for women
1991	205	197	96.10%	8	3.90%	Each party must have atleast 5% of women candidates
1994	205	198	96.59%	7	3.41%	Each party must have atleast 5% of women candidates
1999	205	193	94.15%	12	5.85%	Each party must have at least 5% of women candidates

(Source: Federal Parliament Secretariat, 2018)

Table 2

Women's Participation in the House of Representatives Since 2007

Year	Total seat	Male representatives		Femalerepresentatives		Constitutional Arrangement
		Number	Percentage	Number	Percentage	
2008	601	404	67.22%	197	32.78%	women's participation should be atleastone-third of thetotal members
2013	601	425	70.72%	176	29.28%	
2017	275	185	67.27%	90	32.73%	

(Source: Federal Parliament Secretariat, 2018)

Analyzing Women's Participation Trends and Studies

The Inclusive policy was initially introduced by the Interim Constitution of Nepal in 2007. Prior to the implementation of quota systems, women's participation in government was minimal, averaging only 3.52% according to statistical data. However, with the introduction of inclusive policies, women's representation in government has significantly increased to nearly one-third of total members.

The effectiveness and impact of Nepal's inclusive policies have been a topic of debate among scholars. While some view these policies as a significant step towards achieving gender equality, others question their implementation, quality, and overall effectiveness. The introduction of the new election system has been noted as a crucial political innovation, leading to a more representative Constituent Assembly (Thapa, 2015). Thapa has pleaded for the legal provision for the participation of the women in the parliamentary system in Nepal.

The guaranteed participation of women in politics has been largely attributed to favorable election provisions, enabling women to advocate for and secure important legal rights. The achievement of a one-third quota for women in parliament and other governmental institutions is widely regarded as a substantial success for gender equality (Upreti, 2020). Nepal's commitment to gender equality is underscored by its ratification of CEDAW, highlighting the country's historical low levels of women's participation, which never exceeded 6% prior to the quota system. The introduction of percentage-based quotas has been pivotal in increasing women's representation (UNDP, 2014b). The UNDP has pointed out the facts of the condition of the women and their participation in the parliamentary system in Nepal.

Criticism has been directed at Nepal's quota system by various scholars regarding its practical application. Despite a significant presence of women in the 2008 Constituent Assembly, they often struggled to advance their agendas effectively. Issues arose as they failed to unite strongly on gender-related matters, and some even showed preference towards their male counterparts (Kandel, 2014). Additionally, disputes over the distribution of allocated quotas caused rifts within political parties, with some nearly splitting apart. There have also been allegations against influential political figures for misusing quota allocations to appoint their relatives, including spouses, in-laws, and close associates (Lal, 2014). The idea of Lal has advocated for the inclusion of the women in the parliamentary system in Nepal.

The Constitution of Nepal has made significant provisions for the inclusive participation of all in shaping the nation’s future. However, as discussed by Adhikari et al. (2020), this process has become as challenging as the complex nature of global politics highlighted in Adhikari et al. (2022). Furthermore, the global situation, as explained by Adhikari (2020) in the context of the coronavirus pandemic, has added to the seriousness of the situation. Despite these complexities, it remains essential for everyone to strive towards involving all in the nation's development.

Overall Findings

In Nepal, several obstacles hinder women's inclusion in the parliamentary system. These hindrances have been presented under different subtopics:

Traditional Gender Roles

Societal expectations often limit women's participation in politics, as they are typically assigned roles within the household rather than in public leadership.

Political Culture

Nepali politics has historically been male-dominated, making it challenging for women to break into existing power structures and networks.

Educational Barriers

Limited access to education, particularly higher education, restricts women from acquiring the skills and qualifications often required for political leadership roles.

Legal and Institutional Constraints

Despite legal provisions for gender equality, the implementation and enforcement of these laws remain inconsistent, affecting women's ability to participate equally in politics.

Cultural and Social Norms

Deep-rooted patriarchal attitudes and practices undermine women's credibility and effectiveness as political leaders, discouraging their active involvement in decision-making processes.

Violence and Intimidation

Women politicians often face threats, harassment, and violence, both physical and psychological, which deters their participation and undermines their safety.

Party Politics

Women may encounter barriers within political parties, including lack of support for their candidacies, unequal access to party resources, and limited opportunities to hold leadership positions. Addressing these obstacles requires comprehensive efforts to promote gender equality, strengthen legal frameworks, enhance educational opportunities for women, and challenge discriminatory cultural norms and practices.

Improving Women's Inclusion in the Parliamentary System in Nepal

Improving women's inclusion in the parliamentary system in Nepal requires addressing multiple facets across societal, legal, political, and cultural dimensions. Here are several strategies that can help enhance women's participationand they are presented in pointwise.

Legal Reforms and Enforcement

Strengthening and enforcing laws that promote gender equality and women's representation in politics. This includes implementing quotas or affirmative action measures to ensure a minimum level of women's representation in parliament and other elected bodies.

Political Party Reforms

Encouraging political parties to adopt internal policies that support women's candidacies, such as quota systems within party lists, training programs for women leaders, and allocating resources equitably.

Education and Awareness

Increasing access to education for girls and women, particularly in rural and marginalized communities, to empower them with the knowledge and skills necessary for political participation.

Capacity Building

Providing training and mentoring programs specifically tailored for women aspiring to enter politics, including leadership skills, public speaking, and campaign strategies.

Addressing Cultural and Social Norms

Conducting awareness campaigns to challenge stereotypes and discriminatory attitudes towards women in leadership roles. Engaging with community and religious leaders to advocate for gender equality and women's rights.

Support Services

Establishing support mechanisms for women politicians, including legal assistance in cases of harassment or violence, childcare facilities, and networks for peer support and mentorship.

Media and Communication

Promoting positive portrayals of women leaders in the media and ensuring fair coverage of women candidates during elections. Encouraging media outlets to adopt gender-sensitive reporting practices.

Monitoring and Evaluation

Regularly monitoring progress on women's inclusion in politics through data collection and analysis. Holding accountable institutions and stakeholders responsible for promoting gender equality in political representation**.**

By implementing these strategies comprehensively and collaboratively involving government, civil society, political parties, and international organizations, Nepal can make significant strides towards achieving gender parity and ensuring women's meaningful participation in the parliamentary system**.**

Conclusion

A comprehensive examination of existing literature and statistical analyses have been found to indicate that the implementation of inclusive policies has had a notably positive impact on increasing female participation in Nepal's parliament. While the adoption of a quota system has been identified to represent a significant milestone, it alone has not been found to be suffice to achieve complete gender equality, yet it has been known to have remained a crucial initial stride on a broader path. Critics of the Nepalese quota system have been found to have expressed concerns aimed at enhancing its effectiveness to ensure more qualitative and impactful representation. It has been identified that they have advocated for improvements while acknowledging the policy's potential but stop short of outright opposition.

In summary, empirical data and numerous previous studies have been revealed to have demonstrated the significant positive impact of Nepal's adoption of an inclusive policy aimed at increasing female participation in parliament. The quota system has been found to be proven to be a crucial and expedient method for fostering inclusivity within a relatively short timeframe. However, it has been identified that it has become important to recognize that the quota system should be viewed as a means to an end rather than the end of the goal itself. Nepal's ultimate objective have been explored that it has become be essential to achieve gender equality comprehensively across all sectors.

Moreover, to achieve this overarching objective, it has been known that Nepal would benefit more from maintaining and strengthening its current strengths while addressing any challenges or criticisms associated with its inclusion policies. Moving forward, it has been revealed that it would be advantageous for Nepal to continue its journey towards establishing a gender-inclusive society by implementing more substantial and practical measures to enhance women's inclusiveness in the pigmentary system in Nepal.

Moreover, the research has been found various forms of the obstacles and the ways of improving the condition of the women's inclusion in the parliamentary system in Nepal and they have been explored and identified in the following forms as the traditional gender roles,political culture, educational barriers,legal and institutional constraints,cultural and social norms,violence and intimidation, party politics, legal reforms and enforcement, education and awareness, capacity building, addressing cultural and social norms, support services, media and communication, and monitoring and evaluation and these obstacles have been found to be addressed and the educational awareness has been found to be improved for the active participation and inclusion of women in the parliamentary system in Nepal.

References

Acharya, G. R. (2012). Insights on issues of trade unions and industrial relations: A perceptual survey of opinion leaders. *Administration and Management Review*, 24, 140-161.

Adhikari, B. S. (2020). *Exotic fearology*. Xlibris.

Adhikari, B. S., Subba, D., & Kalu, O. A. (2020). *Eco-fearism: Prospects & burning issues*. Xlibris.

Adhikari, B. S., Guragain, G.P., Sharma, B., & Ste, H. (2022). *Yarsha gumbaism*. Xlibris.

Constituent Assembly. (2015). *Constitution of Nepal*. www.lawcommission.gov.np

Federal Parliament Secretariat. (2018). *Women's participation in parliament* (1959-2017).hr.parliament.gov.np

Gurung, N. (2011). Local democracy in the political transition of Nepal. *Southasia Institute for Advanced Studies and Alliance for Social Dialogue*. https://asd.org.np/wp-content/uploads/2015/03/local_democracy_in_nepal.pdf

Himalaya. (1991). Constitution of the kingdom of Nepal, 1990. *The Journal of the Association for Nepal and Himalaya, 11*(1).http://digitalcommons.macalester.edu/himalaya

Kandel, T. K. (2014). Women's political representation in Nepal: An experience from the 2008 constituent assembly. *Asian Journal of Women's Studies*, *20*(4), 39-62.

Khadka, N. (1986). Crisis in Nepali's partyless Panchayat system: The case for more democracy. *Pacific Affairs, 39*, 429-454.

Lal, C. K. (2014). Rightward drift in Nepal. *Economic and Political Weekly*, *49*, 10-13.

Nepal Law Commission (2018). *Interim government of Nepal ac*t, 1951.www.lawcommission.gov.np

Pandey, M. R. (1973). How Jang Bahadur established Rana rule in Nepal. *Contributions to Nepalese Studies*, *1*(1), 50-63.

Singh, C. P. (2004). Rise and growth of anti-Rana movement in Nepal. *Proceedings of the Indian History Congress*, 65, 992-1002.

Srivastava, S. A. (2010). Democratic experience in South Asia: A case study of Nepal. *International Journal of South Asian studies-A Biannual Journal of South Asian Studies*, *3*(2), 399-410.

Thapa, G. B. (2014). Political representation of women in Nepal: A critical analysis. *Journal of South Asian Studies, 37*(2), 215-231.

Thapa, G. B. (2015). Gender mainstreaming and women's political participation in Nepal: Achievements and challenges. *Martin Chautari*.

The Kathmandu Post (2015, September 24). Here are things you need to know about the 7 Constitution of Nepal. *The Kathmandu Post*.

United Nations Development Programme. (2009). *The interim constitution of Nepal* 2007.

United Nations Development Programme. (2014a). *Promoting gender equality in electoral assistance: Lessons learned in comparative perspective*.

United Nations Development Programme. (2014b). *Assessment of gender inclusion policies in Nepal: Progress and challenges*.

Upreti, B. R. (2018). Women's political participation and gender dynamics in Nepal. *Himalayan Journal of Sociology & Anthropology*, *10*(1), 45-58.

Upreti, B. R. (2020). *Governance and political processes in Nepal*. Mandala Book Point.

Reviving Tradition: The Modern Evolution of the Gurukul Education System

Toya Nath Adhikari, PhD

Lecturer, Central Department of Education, Tribhuvan University

Email: **toyanath35@gmail.com**

Received: August 5, 2024 Revised: December 10, 2025 Accepted: June 5, 2025

Abstract

This research article explores the evolution of the Gurukul education system, examining its historical roots, core principles, and modern developments. The study analyzes how cultural, religious, and traditional factors, as well as global trends, have shaped the Gurukul system, highlighting its unique features and contributions to education. The article also investigates the challenges and opportunities facing the Gurukul system in today's rapidly changing world, emphasizing its importance in promoting holistic development and global citizenship. Through a qualitative research approach, the study demonstrates that the Gurukul system embodies an integrated learning approach, prioritizing academic excellence, and social, spiritual, moral, and physical well-being. By fostering a strong teacher-student bond and focusing on comprehensive student development, the Gurukul system lays the foundation for lifelong learning and personal growth. By merging traditional and modern perspectives, educators can extract valuable lessons for contemporary education frameworks, aiming to promote well-rounded development. The article's findings show that the Gurukul system has achieved significant academic success in today's world to revive ancient knowledge systems.

***Keywords*:** Blend learning, gurukul education, holistic development, integrative learning

Introduction

The Gurukul education system has its roots in ancient India, dating back to the Vedic period (1500 BCE - 500 BCE). During this time, students would live with their guru (teacher) in a residential setting, known as a Gurukul, where they would receive education in various subjects such as Vedas, philosophy, mathematics, and science. The *guru-shishyaparampara* (teacher-disciple tradition) was the core of this system, where the guru would impart knowledge and values to the students, who would in turn, respect and obey their guru. This system was prevalent in ancient India and was considered an essential part of the social and cultural fabric of the society (Altekar, 1932).

The Gurukul system continued to thrive during the medieval period, with many famous Gurukuls being established during this time. One of the most famous Gurukuls was the Takshashila University, which was established in the 6th century BCE and was considered one of the oldest universities in the world (Basham, 1954). The Gurukul system was not only limited to Hinduism, but also existed in Buddhism and Jainism, where monks and nuns would live and study in monasteries and convents. The Gurukul system declined during the British colonial period, but has seen a revival in recent times, with many modern Gurukuls being established in India and abroad (Kumar, 2005).

The ancient Gurukul education system, which originated in the Vedic period (circa 1500-500 BCE), is regarded as one of the oldest teaching methods (Singh, 2015). This system is characterized by students living alongside their teachers, or Gurus, which facilitates holistic learning through personalized guidance and instruction. The Gurukul approach is distinguished by its comprehensive perspective on education, encompassing not only academic subjects but also the social, emotional, moral, spiritual, and physical development of students. Despite being an ancient knowledge system, there exists a significant gap in literature today. Interestingly, science and technology have largely overlooked ancient knowledge, but it is now experiencing a revival.

Due to their intimate proximity, pupils at the Guru's ashram develop a homely rapport with their professors that extends learning beyond the walls of a regular classroom (Selvamani, 2019). Education is guaranteed to be a comprehensive, 24/7 process according to the Gurukul method. Courses like the Vedas and other religious scriptures, sciences, arithmetic, astronomy, music, art, yoga, and wrestling were all parts of the traditional Gurukul curriculum, which was diversified and centred on life skills.

According to the Research Center for Educational Innovation and Development [CERID] (2007), the Gurukul system has integrated aspects of the modern formal education system into its traditional framework. The curriculum offered in Gurukuls is diverse, encompassing a broad spectrum of subjects that merge ancient wisdom with the requirements of today’s education. This blend allows students to gain a holistic understanding, rooted in historical teachings while being equipped with the skills and knowledge necessary for contemporary life. By harmonizing ancient educational practices with modern methodologies, the Gurukul system not only preserves traditional knowledge but also ensures that learners are well-prepared to meet the challenges of the modern world, thereby creating a comprehensive educational experience.

Among the various global education systems, the Gurukul education system stands out for its coverage of the languages, cultures, and civilizations of ancient times (Majumdar, 2003). Rooted in Gurukul philosophy, particularly prominent in India and Nepal, Gurukul is the oldest education system still in existence today. It is gaining increasing recognition in Western education systems, with numerous universities in America, England, Germany, France, and other countries offering departments dedicated to Sanskrit studies, such as those at Cambridge University and Oxford University (Yogi, 2011). With its foundation deeply embedded in the Gurukul philosophy, this system has been particularly influential in India and Nepal. As the oldest surviving education system, Gurukul continues to thrive and evolve; now gaining recognition in Western academia as well. Many prestigious universities in the United States, England, Germany, France, and other countries have established dedicated departments for Sanskrit studies. Institutions such as Cambridge University and Oxford University have become prominent centers for these studies, highlighting the growing global interest in this ancient educational system and its relevance in today's world.

The Gurukul education system traces its roots back to the Vedic period (1500-500 BCE), with its curriculum initially centered on the Vedas, the oldest scriptures of Hinduism. In this period, education was primarily oral, with students committing the sacred texts to memory (Mukherjee, 2011). As Indian civilization flourished during the Post-Vedic period (500 BCE-500 CE), the Gurukul curriculum expanded to incorporate additional significant texts, including the Mahabharata, Puranas, Upanishads, and Ramayana. The emergence of

Buddhism during this era also contributed to the evolution of the Gurukul system, leading to the establishment of renowned monastic educational centers such as Nalanda and Takshashila. These institutions followed the Gurukul tradition and became major academic hubs, drawing students from all over Asia due to their extensive and rigorous curriculums, further cementing the system's influence across the region (Roopa, 2018).

The Gupta Empire (320-550 CE) is often regarded as the Golden Age of education in India, marked by the influential works of scholars such as Aryabhata and Kalidasa, who greatly enriched the intellectual heritage. Nalanda University, a prominent educational institution, integrated the Gurukul model into its framework. Despite the political changes during the Medieval period (600-1200 CE), the Gurukul system remained robust. Islamic educational institutions, or Madrasas, also incorporated the Gurukul model during this era. Similarly, in the Mughal period (1526-1857), the Gurukul system coexisted alongside Madrasas and other educational institutions (Thapar, 2002).

The Gurukul education system, central to ancient India, was a holistic and revered approach to learning that emphasized not only academic knowledge but also the development of character, discipline, and practical skills. Students, or shishyas, lived with their teachers, known as gurus, in residential settings, fostering a close-knit learning environment that extended beyond formal education to include life skills, ethics, and spiritual growth. This system was deeply rooted in the study of the Vedas, Upanishads, and other classical texts, alongside subjects like mathematics, astronomy, philosophy, and medicine. The emphasis was on oral transmission of knowledge, memorization, and the application of learned principles in daily life. The Gurukul system played a crucial role in preserving and passing down India's rich cultural and intellectual traditions through generations, shaping scholars who contributed significantly to various fields of knowledge.

In the British Colonial period (1858-1947), despite the influence of Western education, figures like Swami Vivekananda and Dayananda Saraswati advocated for preserving and revitalizing the Gurukul system, promoting a balanced approach that integrated ancient and modern education. After India's independence in 1947, there was a renewed interest in the traditional Gurukul education system, emphasizing holistic education that encompasses moral, aesthetic, ethical, social, and cultural heritage (Altekar, 2009).

Learners in the Gurukul education system acquired a wide range of skills that extended beyond academic knowledge. They were trained in the Vedas, Upanishads, and other sacred texts, which provided a deep understanding of philosophy, spirituality, and ethics. Alongside this, they gained proficiency in subjects like mathematics, astronomy, grammar, and logic, which sharpened their analytical and reasoning abilities. Practical skills were also emphasized, including agriculture, warfare, and governance, preparing students for various aspects of life. The Gurukul system fostered discipline, self-reliance, and moral integrity, as students were responsible for maintaining the ashram, participating in daily chores, and living in harmony with nature. Additionally, they learned the art of debate and public speaking, which was crucial for effective communication and leadership. Overall, the Gurukul system aimed to produce well-rounded individuals equipped with both intellectual and practical skills, ready to contribute meaningfully to society.

In Nepal, the Gurukul education system began during the Early Vedic Influence (1500 BCE-500 BCE), facilitated by the spread of Vedic culture which helped establish Gurukuls as centers of education in Nepal and beyond (Soni, 2018). The system incorporated local culture and traditions, creating distinctively Nepali features. During the Licchavi Dynasty (400-750 CE), Gurukuls were established by the royal family and aristocracy as learning centers for Brahmin and Kshatriya children, with a curriculum that included grammar, the Vedas, philosophy, and the Upanishads, all taught orally.

In the Malla Dynasty (1201-1769 CE), known as a golden period of cultural and artistic achievement, the Gurukul curriculum expanded to include subjects related to culture and art prevalent at the time. The growth of Buddhism in Nepal influenced Gurukul education by integrating Hindu and Buddhist educational practices, fostering a rich exchange of knowledge, attitudes, and skills in both monasteries and Gurukuls (Sharma, 1986).

During the Shah Dynasty (1768-1846 CE), the Gurukul system evolved towards more centralized forms of education, influenced by the British colonial education system, which led to a decline in indigenous knowledge and traditional pedagogical methods. Under Rana Rule (1846-1951 CE), Gurukuls faced numerous challenges, resulting in the closure of many and the establishment of a few modern schools based on the Western education system, relegating traditional Gurukuls (Adhikari, 2015).

After the Rana Period, the Gurukul system was revived, emphasizing the preservation and promotion of indigenous knowledge. Modern Gurukuls now strive to blend traditional teachings with contemporary subjects (Yogi, 2011). Institutions such as Nepal Sanskrit University have been founded to support the study of Sanskrit and Vedic literature while incorporating modern academic disciplines. This approach highlights the global relevance and adaptation of the Gurukul education system, merging ancient wisdom with present-day education to create a balanced and comprehensive learning experience. This article aims to explore the development and expansion of the Gurukul education system in Western countries and regions, focusing on how this ancient Indian model of education has been adapted, adopted, and integrated into different cultural contexts. It will examine the key factors driving the spread of Gurukul-style education in the West, including the increasing interest in holistic and alternative education methods.

Method

Qualitative research is a method of inquiry that focuses on understanding human behavior, experiences, and social phenomena through in-depth, non-numerical data collection and analysis. In the context of studying Gurukul education, document analysis was employed as a key technique for exploring historical texts, scriptures, and educational philosophies embedded in ancient manuscripts, teacher-student correspondences, and curriculum documents. This method allows researchers to investigate deeply into the cultural and educational values that shaped Gurukul traditions, uncovering nuanced insights into its pedagogical approaches and societal impact. However, the limitations of qualitative research include the potential for researcher bias, difficulties in generalizing findings, and the time-intensive nature of data collection and analysis. Despite these challenges, the qualitative method was chosen for this study because it enables a rich, contextual understanding of

Gurukul education, which is deeply rooted in cultural and historical contexts that are best explored through interpretive and subjective analysis.

Results and Discussion

The analysis and discussion are based on a literature review concerning the Gurukul education system. Originating in ancient India, Gurukul is recognized as one of the world's traditional educational systems. The term "Gurukul" comes from the Sanskrit words "Guru" (teacher) and "Kula" (home), referring to a residential schooling system where teachers and students live together, engaging in various educational activities and life skills in a familial, natural setting.

Gurukul education philosophy, regarded as the oldest and most advanced, comprehensive, and scientific educational system, includes the Gurukul system. In Nepal, education began in religious centers, specifically Gurukuls, marking the true history of education in the country. Despite the lack of governmental plans, Gurukuls have commendably and selflessly contributed to education. However, with time, Gurukuls in Nepal began to decline, along with the religious spirit and education they embodied. The rise of modern education introduced Western thought and culture, weakening indigenous language, literature, culture, and traditions. This shift led to a society more self-centered, with diminished educational values, recognition, and ideals. Consequently, while Nepal has many educated individuals, there is a scarcity of cultured, pious, and conscious people, plunging the country into a severe transitional phase.

In this context, the significance of the Gurukul education system is increasingly recognized, not only in Gurukul countries but also in Western ones. The humanistic curriculum of Gurukul, integrating cultural, social, religious, and moral education, is becoming more valued. The practice of the Gurukul education system is presented of some parts of the world in the following themes.

Gurukul Education in Indonesia

In Indonesia, Gurukul education systems influence educational institutions by incorporating spiritual and cultural teachings. Bali, in particular, has a rich tradition of Hindu culture and education, with institutions inspired by the Gurukul model for imparting spiritual and cultural knowledge (Seriadi, 2020). In Indonesia, the Gurukul education system has significantly impacted educational institutions by integrating spiritual and cultural teachings into their curricula. This influence is especially evident in Bali, where the island's deep-rooted Hindu traditions shape its educational landscape. Balinese institutions, drawing inspiration from the ancient Gurukul model, emphasize the importance of holistic education, blending academic learning with spiritual growth and cultural preservation. These schools foster an environment where students not only gain knowledge but also learn the values and practices of Hindu culture, ensuring that these traditions are passed down through generations. The Gurukul-inspired approach in Bali highlights the importance of education that nurtures both the mind and the spirit, reflecting the island's commitment to preserving its rich cultural heritage while adapting to modern educational needs. This blend of ancient wisdom and contemporary learning creates a unique and culturally enriching educational experience for students in Bali.

Ananda Marga Gurukul

Ananda Marga Gurukul is a part of the broader Ananda Marga network, a global spiritual and social organization founded by Prabhat Ranjan Sarkar in 1955. In this context, "Gurukul" refers to educational institutions affiliated with Ananda Marga that aim to integrate spiritual teachings with modern education. The headquarters of Ananda Marga Gurukul is located in Anandanagar, India. Ananda Marga Gurukul has established numerous educational institutions worldwide, including in the USA, Sweden, the Netherlands, Australia, Brazil, Argentina, Taiwan, Thailand, Indonesia, Ghana, Kenya, and Haiti (Shanwal, 2023).

Ananda Marga Gurukuls emphasize a holistic approach to education, combining spiritual teachings with academic subjects to foster the overall development of students, including their moral, intellectual, and spiritual growth. The curriculum often includes standard academic subjects alongside spiritual education, meditation practices, and teachings based on Ananda Marga’s philosophy, aiming to create individuals who are both academically proficient and spiritually grounded (Anandamurti, 2020).

Ananda Marga Gurukuls focus on a comprehensive approach to education that integrates spiritual teachings with traditional academic subjects. This method promotes the holistic development of students by nurturing their moral, intellectual, and spiritual dimensions. The curriculum is designed to balance standard academic learning with spiritual education, meditation, and the philosophy of Ananda Marga. By blending these elements, the Gurukuls aim to cultivate individuals who excel not only in academics but also in their spiritual lives. This educational model seeks to produce well-rounded individuals who are intellectually capable, morally sound, and spiritually grounded, embodying the principles of Ananda Marga.

Arya Gurukul

Arya Gurukul, located in Dubai, UAE, merges the traditional Gurukul education system with a modern curriculum, emphasizing holistic development and value-based education. Known as a blended school, it integrates both traditional and contemporary educational approaches. Arya Gurukul aims to provide a comprehensive education that combines cultural values with moral and personal development. By incorporating the traditional Indian Gurukul values and modern Western teaching methodologies, the school strives to foster the all-around development of its students. Arya Gurukul represents an effort to blend traditional educational practices and values with a modern education system, creating an environment where students can thrive academically.

Arya Gurukul in Dubai blends traditional Gurukul education with a modern curriculum, focusing on holistic and value-based learning. As a blended school, it integrates traditional Indian values with contemporary Western teaching methods. The school aims to provide a well-rounded education that combines cultural values with moral and personal development. By merging these approaches, Arya Gurukul strives to support the all-around growth of students, creating an environment that fosters both academic excellence and personal enrichment.

Gurukul in United Kingdom

As a part of the global Chinmaya Mission network, which was founded by Swami Chinmayananda in 1953, the UK branch is dedicated to the study and practice of Vedanta, a significant branch of Hindu philosophy. This mission focuses on the teachings of Vedanta, which are derived from the Bhagavad Gita and other classical Vedantic texts. By promoting the study of these ancient scriptures, the mission seeks to facilitate spiritual growth and cultural education among individuals of all ages and backgrounds. The mission's core objective is to make Vedantic principles accessible and relevant to everyday life, personal development, and community service. Through this approach, the Chinmaya Mission aims to cultivate a deep understanding of spiritual concepts while encouraging practical applications that benefit both individuals and society at large (Pandya, 2008).

In the UK, the Chinmaya Mission was established with the goal of harmonizing traditional Gurukul education with modern academic subjects. This unique institution is committed to preserving and imparting the essence of Hindu philosophy and Gurukul cultural values while simultaneously offering a contemporary curriculum that meets current educational standards. By providing a diverse range of courses and programs, the Chinmaya Mission ensures that students receive a comprehensive education that integrates spiritual wisdom with academic learning. The institution not only covers traditional subjects rooted in Hindu philosophy but also incorporates modern educational methods, creating a well-rounded educational experience. This approach aims to nurture the intellectual and spiritual development of students, preparing them to navigate the complexities of contemporary life while remaining grounded in their cultural heritage.

Chinmaya Mission has set up "new" modern schools in America, Europe, and other countries, incorporating the Gurukul system and Gurukul educational philosophies. Some of these schools operate periodically according to local educational policies, while others function as summer schools. Similarly, institutions based on Maharishi Mahesh Yogi’s Vedic pedagogy and formal and non-formal education centers by Ramakrishna Mission are notable examples of this approach.

Gurukul in USA

BhaktivedantaGurukula and International School, affiliated with the International Society for Krishna Consciousness (ISKCON), offers education rooted in the teachings of the Bhagavad Gita and other Vedic scriptures. The institution seeks to blend academic learning with spiritual values and practices, providing a holistic education that nurtures students' intellectual, moral, and spiritual development. The curriculum integrates Vedic principles, focusing on personal growth, ethical behavior, and spiritual advancement. Students engage in activities such as meditation, devotional singing (bhajans), and scriptural studies to foster a sense of purpose, discipline, and connection to a higher reality (Yogi, 2011).

Another example is Shree Swaminarayan Gurukul International School in California, which combines traditional Gurukul teachings with modern education to promote both cultural values and academic excellence.

Home Schooling in America

The Home Schooling Society emerged in America out of concerns that children might lose touch with human values, family unity, and become susceptible to various issues present in conventional schools. There is growing interest among parents in home schooling due to its focus on value-based, culturally rich, and spiritually oriented education. Many Western educators now recognize that the modern educational system may foster rebellion, selfishness, atheism, and psychological imbalances among students (Bauman, 2001).

Alternative School Systems in America and Europe

The alternative school systems in America and Europe can be seen as a modern adaptation of the traditional Gurukul model. Like Gurukuls, these schools emphasize close teacher-student relationships, a relaxed and supportive environment, familial harmony, a connection with nature, and teaching methods tailored to students' psychological needs. Such schools provide opportunities for holistic development, focusing on the overall personality rather than just intellectual growth.

Establishment of Arsh Vidya Gurukul in America

Arsh Vidya Gurukul, founded in Philadelphia, USA, combines modern education with teachings of Vedanta and the Gita. It includes yoga, meditation, and modern science in its curriculum. For the past decade, this Gurukul has successfully adhered to the principle that the ultimate goal of education is to shape a well-rounded human being, rather than just creating professionals like doctors or engineers (Yogi, 2011).

BhaktivedantaGurukula and International School, affiliated with the International Society for Krishna Consciousness (ISKCON), offers a distinctive educational experience that integrates the teachings of the Bhagavad Gita and other Vedic scriptures with a comprehensive academic curriculum. This institution emphasizes a holistic approach to education, aiming to nurture students' intellectual, moral, and spiritual growth. By incorporating Vedic principles into daily learning, the school fosters personal development and ethical behavior. Activities such as meditation, devotional singing (bhajans), and scriptural studies are central to the curriculum, helping students cultivate discipline, a sense of purpose, and a deeper connection to a higher reality (Yogi, 2011).

Similarly, Shree Swaminarayan Gurukul International School in California merges traditional Gurukul teachings with contemporary educational methods, striving to balance cultural values with academic achievement. This approach reflects a broader trend in alternative education systems, which seek to address concerns about conventional schooling's impact on human values and family cohesion. In America, home schooling has gained popularity as an alternative, focusing on value-based and spiritually oriented education to counteract potential issues seen in mainstream schools, such as rebellion and psychological imbalances (Bauman, 2001). This trend mirrors the philosophy of alternative school systems in both America and Europe, which emphasize close teacher-student relationships, supportive environments, and holistic development tailored to individual psychological needs (Shanwal, 2023). Establishments like Arsh Vidya Gurukul in Philadelphia exemplify this modern adaptation of the Gurukul model, combining Vedanta teachings with modern education to shape well-rounded individuals rather than just professionals (Yogi, 2011).

Gurukul in Canada

Gurukul in Canada represents a unique blend of traditional Indian education and modern Canadian values. Typically set in serene, nature-rich environments, these institutions aim to provide a holistic education that integrates ancient Vedic wisdom with contemporary academic knowledge. Students engage in rigorous studies, spiritual practices, and cultural activities, fostering a deep sense of discipline and personal growth. The Gurukul system in Canada often emphasizes community, environmental stewardship, and intercultural exchange, reflecting the diverse and inclusive nature of Canadian society while preserving the essence of traditional learning.

Gurukul Vancouver

Located in Vancouver, Canada, Gurukul Vancouver is dedicated to fostering Indian culture, values, and education. Drawing inspiration from the ancient Indian Gurukul system, where students lived with their teachers (Gurus) for comprehensive learning, this modern institution blends traditional and contemporary teaching approaches. This institution focuses on Indian classical music, dance, yoga, and Sanskrit and offers classes and workshops on Indian history, philosophy, and spirituality. The academic Support of this institution provides tutoring and academic assistance across various subjects. It aims to enhance students' intellectual and personal development. Gurukul Vancouver hosts cultural events, festivals, and performances to foster community participation. It also promotes volunteerism and social responsibility among students. It advocates for a balanced educational approach, emphasizing physical, mental, and emotional well-being. It also encourages practices such as meditation and mindfulness to support overall growth. The vision of this school isto build a community of well-rounded individuals grounded in their cultural heritage and prepared to succeed in a global context (Dasa, 2023).

Sanskrit Language Education in Schools of England

In recent years, many schools in England have begun incorporating Sanskrit into their curricula, appreciating its grammatical complexity, sweetness, and cultural significance. Educators recognize that studying Sanskrit can enhance students' linguistic skills, literary knowledge, and foster qualities such as politeness and humility. This initiative is being pursued without bias towards caste, region, or sect, acknowledging Sanskrit as an ancient, advanced, rational, and scientific language (Ruppel, 2016).

St. James School and the School of Philosophy

The School of Philosophy, a century-old institution, has established numerous St. James schools across various European countries. These schools mandate the study of Sanskrit and offer classical music and chant as part of the curriculum. They also include teachings on Gurukul sciences, philosophy, yoga, and meditation. The prestige of these schools is notable, and they are managed effectively (Katoch, 2016).

Rejecting the Gurukul education system while Western countries adopt it appears counterproductive. There is a notion that attempts to undermine such voluntary, non-government-supported institutions are part of a broader foreign conspiracy. Rather than discarding ancient educational methods, there should be timely improvements. Maintaining prejudices against these methods raises questions about nationalism and national identity.

Education traditionally aimed at achieving a balance of religion, wealth, work, and salvation, focusing on both material and spiritual aspects. Modern education often emphasizes only material gains, neglecting spiritual and ethical development. This imbalance has led to individualism and societal weakness. Progress in education should also cultivate cultural values alongside skills. Despite advancements and numerous educational institutions, the core values of education have been lost, resulting in a troubling situation where individuals and society suffer from a lack of holistic development.

Challenges and Opportunities

Based on the above discussion, despite notable progress, the Gurukul education system that is Gurukul education encounters various challenges and opportunities in the 21st century. The challenges of this system are given below:

- **Standardization vs. Creativity:** Striking a balance between standardized testing and fostering creativity and critical thinking remains a significant challenge.

- **Equity and Access:** Providing equal access to high-quality education across different socio-economic groups continues to be an ongoing issue.
- **Globalization:** Meeting global educational standards while maintaining cultural identity and values presents a complex difficulty.

Despite the challenges, the Gurukul education system also has some opportunities which are listed below:

- **Cultural Exchange:** Globalization creates opportunities for cultural exchange and the integration of diverse educational practices.
- **Technological Advancements:** Utilizing technology can help address issues of access and quality, offering personalized learning experiences.
- **Holistic Approaches:** There is an increasing acknowledgment of the importance of holistic education, which includes emotional, social, and ethical development.

The results from the literature review on the Gurukul education system reveal both enduring significance and contemporary challenges in its adaptation. The Gurukul system, with its roots in ancient India, has historically provided a comprehensive education that integrates academic, spiritual, and moral dimensions. This approach is exemplified by its influence in various global contexts, such as in Indonesia, where Balinese educational institutions draw upon Gurukul principles to blend spiritual and cultural teachings with modern academic learning (Seriadi, 2020). Similarly, the Ananda Marga Gurukuls worldwide emphasize a holistic educational model that combines spiritual teachings with conventional subjects, aiming to nurture students' intellectual, moral, and spiritual growth (Anandamurti, 2020; Shanwal, 2023). These instances illustrate the adaptability and continued relevance of the Gurukul philosophy in addressing both traditional and contemporary educational needs.

However, the Gurukul education system faces significant challenges in the modern era. The decline of Gurukuls in Nepal, for example, underscores the struggle to preserve indigenous educational practices in the face of modernity and Western influences (Yogi, 2011). This decline reflects broader concerns about how globalization and technological advancements might erode cultural values and traditions, leading to a shift in educational priorities away from holistic development towards more materialistic and individualistic goals. Additionally, while alternative school systems in Western countries, such as those in America and Europe, incorporate certain aspects of the traditional, holistic education, these efforts often remain limited in scope.

Despite these challenges, there are notable opportunities for the Gurukul system to contribute to contemporary education. The growing recognition of holistic approaches that include emotional, social, and ethical development aligns well with Gurukul principles. Furthermore, technological advancements offer potential solutions for addressing issues of access and equity, enabling personalized and inclusive learning experiences (Ruppel, 2016). The integration of Gurukul practices with modern educational methods in schools across various countries, such as the Gurukul in Vancouver and the Sanskrit initiatives in England, highlights the potential for a harmonious blend of ancient wisdom and modern pedagogical approaches. This fusion could foster a more balanced and culturally enriched educational landscape, addressing both the challenges and Gurukul model, they often grapple with balancing standardized educational requirements with the creative and personal growth aspects central to Gurukul philosophy (Shanwal, 2023) opportunities of 21st-century education.

Conclusion

The Gurukul education system, with its deep historical roots and holistic approach, continues to offer valuable insights and benefits in the modern educational landscape. Originating from ancient India, this traditional model emphasizes a comprehensive integration of academic learning, spiritual growth, and moral development, fostering well-rounded individuals. The global adaptations of Gurukul principles, seen in countries like Indonesia, the USA, and the UK, illustrate the system's flexibility and enduring relevance. These adaptations highlight how traditional values can be harmoniously integrated with contemporary educational practices, addressing both the intellectual and spiritual needs of students in diverse cultural contexts.

Despite its enduring relevance, the Gurukul system faces significant challenges in the modern era, including the pressures of globalization, the impact of technological advancements, and the need to balance standardized education with creativity and personal development. As traditional educational methods encounter these contemporary pressures, there is a growing recognition of the need for holistic approaches that incorporate emotional and ethical dimensions alongside academic achievement. By leveraging opportunities for cultural exchange and technological innovation, the Gurukul system has the potential to enrich modern education, offering a balanced and inclusive framework that preserves cultural heritage while adapting to the needs of the 21st century.

The Gurukul education system's enduring significance is evident through its continued relevance and adaptability in various global contexts. Originating in ancient India, Gurukul education integrated academic, spiritual, and moral dimensions, fostering a holistic development approach (Anandamurti, 2020; Seriadi, 2020). This system's influence is visible in modern adaptations, such as in Indonesia and the UK, where traditional Gurukul principles are blended with contemporary educational practices to provide a well-rounded learning experience (Ruppel, 2016; Shanwal, 2023). These adaptations underscore the system's ability to preserve cultural heritage while addressing modern educational needs, highlighting its flexibility and enduring value.

However, the Gurukul system faces significant challenges in the contemporary educational landscape. The decline of Gurukuls in Nepal and the shift towards more materialistic educational priorities reflect the broader difficulties of maintaining traditional values amidst globalization and technological advancements (Yogi, 2011). Despite these challenges, opportunities exist to leverage cultural exchange and technological innovations to address issues of access and equity in education. By integrating Gurukul principles with modern pedagogical approaches, there is potential to create a balanced educational framework that supports both academic excellence and holistic development, thus meeting the demands of the 21st century (Bauman, 2001; Dasa, 2023). Based on the results of the study, the following implications have been recommended:

Blending Educational Philosophies for Inclusivity and Innovation

The global interconnectedness of modern education presents an opportunity to integrate Gurukul and Western educational philosophies, fostering more inclusive and innovative educational models. By combining Gurukul's emphasis on holistic development, community living, and value-based education with Western approaches that prioritize academic rigor and technological advancements, educational systems can create well-rounded curricula that cater to diverse learning needs and cultural contexts (Seriadi, 2020). This fusion could lead to more comprehensive educational experiences that promote both intellectual and personal growth, preparing students to thrive in a globalized world.

Cultural and Historical Contexts in Shaping Education

The enduring influence of the Gurukul education system across East Asia, South Asia, and Southeast Asia highlights the importance of considering cultural, historical, and philosophical contexts in educational development. As the Gurukul system adapts to various cultural settings, it underscores the need for education systems to respect and incorporate local values and traditions while also embracing modern practices (Shanwal, 2023). This approach can help maintain cultural heritage and relevance while addressing contemporary educational challenges, fostering a more diverse and culturally sensitive educational landscape.

Reviving and Modernizing Traditional Educational Models

Efforts to revive and modernize the Gurukul education system, particularly in regions like Nepal, demonstrate the potential for traditional educational models to address current educational needs while preserving cultural heritage. Integrating traditional Gurukul principles with modern teaching methods can offer valuable insights into creating balanced educational environments that honor historical values while meeting contemporary demands (Dasa, 2023; Yogi, 2011). Such initiatives can contribute to the development of educational systems that are both historically informed and adaptable to modern contexts, enriching the overall educational experience

References

Adhikari, B. (2015). *General knowledge of education*. Aashish Publication.

Altekar, A. S. (1932). *Education in ancient India*. Motilal Banarsidass.

Altekar, A. S. (2009). *Education in ancient India*. Isha Books.

Anandamurti, S. S. (2020). *Ananda marga elementary philosophy*. Andanda Marge Publications.

Bauman, K. J. (2001). Home schooling in the United States: Trends and characteristics. *Education Policy Analysis Archives*, *10*(26), 1-21.

Basham, A. L. (1954). *The wonder that was India*. Sidgwick and Jackson.

Dasa, A. (2023). Higher education — Gurukula in Canada. *The Magazine of Harikrisna Movement*. Retrieved July 27, 2024, from https://back2godhead.com/higher-education/

Katoch, P. (2016). Sanskrit and Vedas – What the learning means. *Hill Post News and View from the Himalayas*. Retrieved February 9, 2016, from https://hillpost.in/2016/02/sanskrit- and- vedas-what-the-learning-means/105048/

Kumar, R. (2005). *The Gurukul system of education*. APH Publishing.

Majumdar, R. C. (2003). *The Vedic period: Its culture and history*. BharatiyaVidyaBhavan.

Mukherjee, A. (2011). *Ancient Indian education: Brahmanical and Buddhist*. Motilal Banarsidass Publishers.

Pandya, B. (2008). *Chinmaya mission*. https://chinmayamissionwest.com/wp-content/uploads/CMW-PDF/123may2008.pdf

Research Center for Educational Innovation and Development. (2007). *Education in Gumbas, Vihars and Gurukuls in Nepal: Linking with mainstream education*.

Roopa, P. K. (2018). Gurukul system of education in India. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development, 2*(4), 208-210.

Ruppel, A. (2016). Introducing Sanskrit into UK schools. *Journal of Classical Teaching, 16*(32), 40-42.

Selvamani, P. (2019). Gurukul system: An ancient educational system of India. *International Journal of Applied Social Science*, *6*(6), 1620-1622.

Seriadi, L. N. (2020). The importance of EFL teaching in Hindu Gurukula modern system. *VavanBhasha Journal of English Language Education*, *3*(1), 12-20.

Shanwal, V. K. (2023). Development of the Gurukula education system in India. *Journal of Education Teacher Training Innovation, 1*(2), 60-67.

Sharma, G. (1986). *History of education in Nepal (Part One)*. Makalu Books.

Singh, R. (2015). History of India Vedic period. *International Research Journal of Commerce, Arts and Science (CASIRJ), 6*(1), 273-280.

Soni, B. K. (2018). A case study on Gurukul system of education. *Rajagiri Management Journal*, *12*(2), 39-63.

Thapar, R. (2002). *Early India: From the origins to AD 1300*. University of California Press.

Yogi, C. (2011). Importance of Sanskrit in the context of world. *Journal of Gurukul Sandesh, 2*(1), 63-66.

Secondary School Teachers' Experience of Using Search Engines in Teaching and Learning

Umesh Kumar Khadka
Lecturer, Pathari Multiple Campus, Pathari Shanischare, Morang
Email: umeshkhadka308@gmail.com

Received: August 2, 2024 Revised: January 25, 2025 Accepted: May 5, 2025

Abstract

This research was designed to explore the secondary level teacher's experiences of using search engines in teaching-learning activities. Twelve secondary level teachers from six different schools were selected purposively as respondents, and semi-structured interview was applied as a tool to elicit data. The research was based on a descriptive qualitative design where the collected data were transcribed, translated, coded, and analyzed following the thematic approach. The study found an increasingly ICT-friendly environment in schools as the teachers themselves managed basic ICT devices at home and schools prioritised ICT-related programs in school. The teachers used search engines to find various materials, though they were not perfect about the systematic process of searching, authenticity of materials, and ethical considerations. The majority of teachers teaching at the secondary level commonly searched and utilized instructional materials by downloading, copying, editing, and saving the source materials. As the teachers were fully positive regarding the benefits of search engines, they collaborated with colleagues and consulted different sites like YouTube to solve the problems. Basic training regarding the use of search engines seems to be mandatory, though the teachers solved various problems related to search engines by consulting with the co-workers and internet sources.

Keywords: *ICT, search engines, google, search strategies, basic skills*

Introduction

Information and Communication Technology (ICT) seems to be a major source of receiving and sending information in several sectors. In academia, many teachers, students, and professionals could be observed using ICT to acquire the information necessary for personal, professional, and social lives. As the use of ICT is increasing globally, the government of Nepal has made some policies to assist ICT programmes in school education. For example, the "School Sector Reform Plan 2009 – 2015" and the "ICT in Education Master Plan 2013 – 2017" (MoE, 2009, 2013) introduced ICT as a tool to improve the quality of education. Similarly, the Information and Communication Technology policy (2015) has set some goals to improve the ICT implementation environment. For instance, by the end of 2020, every person in Nepal will have access to the internet, and at least 75% of them will be proficient in digital literacy. In contrast, 80% of all citizen-facing government services will be provided online, and 90% of the population will be able to use broadband services.

Further, the National ICT Policy (2015) emphasises the integration and arrangement of ICT in education systems, e-learning systems, ICT-based teacher training, and the integration of computer skills into teaching and learning in order to compete with globalised education (MoE, 2015). In a similar vein, the School Sector Development Plan (SSDP, 2016–2023) emphasises the proper use of ICT to enhance teaching methods. All these attempts have helped to create an ICT favourable environment in school education.

Along with the increasing ICT supportive situation, search engines became an integral part of our lives which assisted in finding essential information. In this regard, Rieger (2009) claims that the utilization of search engines is replacing even the role of libraries in finding access to information. Similarly, Sudhier and Anitha (2014) mention that search engines can fulfil the needs of users for collecting information, as they are useful for efficient retrieval and use of information. It means that with internet access, we have easier availability of various search engines and resource materials. Furthermore, Colaric et al. (2004) say that various informative materials available on the Internet have proved to be highly useful in teaching and learning practices. As they claimed, many secondary level teachers could be seen using various devices like laptops, desktops, tablets, and mobiles to search and collect relevant teaching materials.

Although different search engines can be used to collect information, Google seems to be widely used in this locality. According to Bhat and Ganaie (2016), Google is a broadly used major search engine used by the majority of teachers and students to search for information in their respective fields, though they may use a variety of other platforms. The majority of users are not familiar with the different search engines except Google and Yahoo (Sudhier & Anitha 2014). By focusing on the significance of search engines for collecting information, Chen et al. (1998) mention that many people turn to the World Wide Web as a source of information, as it is easy to use, as it is open for 24 hours a day and there is no need to venture out in the cold, hot or rain, and there is privacy as people search for the information they need. However, various responses collected from the users show that consuming search engines for selecting required information may create some confusion and the operators may feel some difficulties to utilize them properly, as they need some basic skills and training.

The users required to understand the various searching techniques to retrive information effectivly. In the context of Nepal, after the outbreak of COVID-19 when the lockdown period extended, many secondary teachers in government were complelled to share materials with their students by using various ICT tools, such as Zoom, Teams, Messenger, Google Meet, and Skype despite limited ICT infrastructure. There is a wealth of information available on the World Wide Web that can assist students, teachers, and others in their respective courses. Generally, secondary level teachers are supposed to be prepared to utilize and share the intended information implementing search engines in the context of increasing access of internet facilities.

Tomei (2005) states that today's teachers and educational institutions are trying to reform their education as the new technology supports minimizing the teaching and learning gaps, creating a meaningful learning environment. Despite the increasing reliance on digital resources in education, there is limited understanding of how teachers utilize search engines in their preparation and the impact this has on student learning outcomes. In this context, it is necessary to investigate the challenges, benefits, and overall experiences of teachers in Nepal regarding the utilization of search engines as educational tools in the teaching and learning process. Moreover, it is essential to explore the perspectives of teachers which may assist to identify the barriers faced, the effectiveness of search engines in enhancing educational outcomes, and the potential areas for improvement in integrating these technologies into the classroom setting. Understanding the teachers' experiences is crucial to enhance the overall effectiveness of search engines as educational resources. Furthermore, there is limited study regarding the application of search engines in practical life.

The study aims to explore how the secondary teachers' experience of using search engines in their teaching learning is and what the existing secondary school climate of using search engines is at present.

Literature Review

There is a substantial amount of literature on the usage of the Internet, e-sources, and search engines. Numerous studies on the usage of search engines for information searching have been carried out by various scholars.

Lazonder and Biemans (2000) conducted a study on 25 Dutch pre-university students from two schools and discovered that specialists need less time and fewer steps to finish the task than novice users. It shows the value of experience and guidance to teachers in using ICT engines. Relating to search engines, Atar and Bagci(2020) carried out a study utilizing 131 pre-service teachers who studied English language teaching at a state university in Sakarya, using mixed method design where the findings suggested that pre-service English teachers had a medium level of competence in "technical properties. Furthermore, the findings demonstrated that daily internet use does not have a significant effect on participants. It may indicate that any person can learn searching skills, though they are a novice in this field.

We can observe that the use, users, and access to the internet have been rapidly increasing every day in various fields for a few years. According to a study conducted by Biradar et al. (2005) on the usage of search engines by physics faculty members and research scholars at Karnataka state institutions, the majority of respondents (84.33%) used search engines to find information online. Seventy-two percent of them regularly used Google, with Yahoo coming in second. Kumar and Kumar (2013) carried out a similar study to determine whether or not scholars used search engines to discover scholarly information on the internet. Just 5% of the 300 respondents have not utilised search engines, while 285 (95%) have done so in order to obtain academic material. Search engine usage by discipline revealed that 90% of respondents in medical science, 98% of engineering, and 97% of management studies used search engines.

This indicates that there is an association between the use of search engines and the profession of the respondents. In the case of frequency of using search engines, the majority of respondents most frequently used Google.

By studying search engine use behaviour of students and faculty, user perceptions, and implications for future research, Rieger (2009) confirmed that both faculty and students prefer search engines to support their academic work for three different purposes: navigational searches involve searching for information by a given data point, whereas informational searches locate a publisher's home page, and transactional searches support accomplishing tasks such as connecting to a database or software for statistical analysis. Furthermore, a study by Rana et al (2022) found that the majority of teachers got a chance to receive one week of ICT training provided by an NGO, but some trainees expressed their disappointment because the training was insufficient and directed at theoretical knowledge.

To sum up, there are only a few studies carried out on this topic using qualitative design and this area can be nearly virgin in our local context of Nepal. Moreover, the review shows that all of the previous studies are quantitative. The current study may contribute to the literature by utilizing a qualitative method approach, though it is limited to the semi-structured interview as the tool for data collection and the experience of 12 secondary teachers teaching different subjects in a single municipality of Nepal.

Method

This research was based on an interpretive paradigm (Cohen et al., 2017), which aims to understand the subjective world of human experience. I followed an existential-phenomenological study design under the qualitative research methodology. As suggested by Dreyfus and Wrathall (2009), this type of research design is useful to explore the personal experiences, perspectives, and lived experiences of the participants.

The secondary level teachers from all schools teaching different subjects in Patharishanishchare Municipality of Morang district were the population of this study. In this municipality, just six secondary community schools are running the 10+2 level. I purposively selected twelve teachers, including two from each school, intending to comprise each cluster considering their teaching experience, gender, and qualification as far as possible. I contacted them individually and shared my purpose. After building rapport and getting their verbal consent, I managed time to visit and conduct interview with them. To manage ethical concerns, I got their approval and maintained confidentiality, replacing their names and schools with pseudonyms, which are presented in the table below.

Table 1

Participant Schools and Teachers

S.N	Schools (pseudonym)	Participants (pseudonym)	Gender	Subjects	Experience	Qualification
1	Yamuna S. S.	Yam	Male	Maths/Account	2 Years	Master degree
2	Yamuna S. S.	Yog	Male	Science/Maths	20 Years	Master degree
3	SinghadeviS. S.	Shiva	Male	English	16 Years	Bachelor
4	Singhadevi S. S.	Sita	Female	Nepali	12 Years	Master degree
5	PathivaraS. S.	Paban	Male	Edu/Social	35Years	Master degree
6	PathivaraS. S.	Pratima	Female	Pop/Health	7/8 Years	Master degree
7	BhagirathaS. S.	Bhuwan	Male	English	20 Years	Master degree
8	BhagirathaS. S.	Bhagat	Male	Nepali	30 Years	Master degree

9	BhagawatiS. S.	Bikram	Male	Economics/	11 Years	Master degree
10	BhagawatiS. S.	Bikash	Male	Computer	2 Years	Bachelor
11	Jalapa S. S.	Jivan	Male	Science	2 Years	Bachelor
12	Jalapa S. S.	Janak	Male	Eco/Finance	13 Years	Master degree

As this study adopted a descriptive qualitative design, the semi-structured interview was employed to elicit the data from secondary teachers to explore their experiences of using search engines in teaching-learning. I contacted them individually, shared my purpose of visiting them, and requested them to be my respondents informing the process of the interview with some guideline questions. After building rapport and getting their verbal consent, I managed time and visited them at their convenience places and times. I recorded the interview using a cell phone audio recorder. I used open-ended questions mainly based on the interview guideline questions. Many questions were automatically constructed as per the situation demanded to collect more information. I interviewed for 15-30 minutes with every respondent, recording their responses. Later on, I contacted some of them on the phone when clarification was needed.

For the analysis of data, I used an inductive coding scheme as mentioned by (Braun & Clarke, 2006) to level, organize, and analyze the data into the themes. After collecting raw data, firstly they were transcribed and translated into the target language. Then, different codes were made depending on the responses presented by the participants in the process of interview. After analyzing the codes, three themes were constructed on the basis of the common nature shared by the codes. Theme construction in research is commonly understood as the process of identifying, developing, and articulating themes that emerge from data analysis, particularly in qualitative research.

Results

The three themes, i.e. the present context of ICT devices and Internet management, teachers' experiences of using search engines, and applied search strategies were constructed while analyzing the data.

Present Context of ICT Devices and Internet Management

In terms of the personal management of ICT devices and Internet facilities, all of the respondents reported that they had personally managed laptops and Android phones for their personal and professional use. For instance, a teacher Shiva from Singhadevi School stated his experience: "I have managed computer, laptop, and android phone." Other participants also gave similar responses. Similarly, they had managed an internet facility in their residence. They used a data pack while staying outside if it was necessary for them. Regarding Internet connection at home, Bhagwat, a teacher from Bhagawati School responded: "Internet is available at my home, but data pack also has to be used at other places of work."In a similar vein, Yog from Yamuna School stated: "I have connected Wi-Fi at home…I have a better internet connection at home than at school." Their statements show that they can use the internet in their private as well as occupational life.

With regard to the management of ICT devices and Internet facilities at school, participants stated that there are some desktops, laptops, projectors, and at least one interactive panel board in their schools. In this regard, Jivan, a teacher from Jalapa School said: "… in school, there is a computer lab, a smart TV, projectors and interactive panel boards." It can be observed that all the schools have purchased and added ICT devices like computers, projectors, and interactive panel boards every year, managing internal and external financial funds, which has led to ICT-friendly environment in schools.

Most of the respondents revealed that they have internet facilities in their school but not properly accessible in all classrooms. For instance, Pratima, a teacher from Pathibhara School said: "...Internet facilities are not available in all the classrooms. We especially work in the office room to search for materials and bring them to the students by using pen drives." One of the respondents Shiva added: "There is a good arrangement of internet in the office. It is also available in some classrooms but it is not given to the students." Their statements clearly show schools are managing the internet facility as per their financial condition which is not very satisfactory.

Concerning training in using search engines, the respondents had mixed experiences. One of the respondents, Bhuwan, stated: "I have also taken special training. I also learn special technical things by watching YouTube and working hard on computers." Another respondent, Paban, added a similar view: "I also took a short training of this. Most often, I have learnt from my efforts and occasionally from my friends." However, another respondent, Jiwan, stated: "I don't think I have received training. I learned how to do things by going to YouTube. No training has been taken to get a special certificate." Their responses reflect that all of the teachers would benefit if they got training concerning the use of search engines. Moreover, the respondents informed that though some of them have used search engines for a decade, most of them revealed that the coronavirus pandemic brought a kind of opportunity to use ICT and search engines, as they were under pressure to run especially grade 10 and 12 classes, as they were national level examinations, but physical touch was not possible. For example, Jiwan from Jamuna School said: "Perhaps I started to use it after the coronavirus period. I feel that Corona has made a forceful pressure to teach using new technology in the field of ICT, it has brought pain as well as opportunity."

The respondents presented mixed reactions about the implications of search engines. All the participants spent some hours surfing the internet every day, but they used it as their easiness in the classroom. Pratima from Pathivara school said, "To be honest, it is not used regularly, there is another problem of time pressure." Likewise, Yog from Yamuna school said, "…I have been using ICT as much as possible.... "

Teachers’ Experiences of Using Search Engines

Regarding the knowledge of search engines, all participating secondary teachers claimed that they have a basic understanding of it. All of the interviewees responded that they can use Google and Google products, such as Google Chrome and Google Docs for searching information, but do not have much ideas about other search engines like Bing, Yahoo!, Yandex, DuckDuckGo, Baidu, Ask.com, and Internet Archive. In their opinion, Google is the most frequently used search engine. For example, Pratima said, "I don't have much knowledge related to search engines. I usually use Google. For example, when I have to make different pictures of health topics, I go to Google to download the pictures and use them in class." Shiva from Singhadevi School also said, "When we talk about search engines, Google is enough. There are many products in one Google. You can get a lot of things even if you just go through the Google link… ." It shows that they mostly use Google as a search engine.

By sharing the positive experiences of using search engines, the teachers as respondents claimed that it updated them and increased their confidence in teaching-learning activities. Similarly, it minimized their burden in the classroom, as it motivated the students to participate actively in learning. Furthermore, they felt an improvement in students' learning achievement as they learned from different modes, such as visual, audio, and audio-visual. For example, a teacher, Pratima, from Pathibhara Secondary School stated:

> When listening to the student's words, the students responded that they enjoyed seeing the pictures downloaded on Google rather than the pictures drawn on the board. Drawing takes a long time and good pictures are not made due to lack of drawing skills. If there is an internet facility, good pictures, videos and themes can be downloaded immediately. By doing this, I have realized that the students' confidence label and the teacher's confidence label have also increased.…

Sharing their bitter experiences, the respondents revealed different internal and external problems related to the use of search engines as well. As they mentioned, it was difficult to manage and operate ICT devices properly. They had to face several problems concerning electric power, the speed of the network, and the physical condition of devices. By focusing on the problems related to the devices, a teacher, Pratima, from Pathibhara Secondary School said:

> While using the search engine, there are various problems such as the problem of power cutting, the problem of slow net, and sometimes our devices get damaged and it takes time to repair and there are problems like hanging on while running devices.

The participants disclosed that they found various links and fell into a dilemma to choose the right one. The biggest problem faced by respondents is the retrieval of too much information. Regarding the problem caused by search engines, a teacher, Sita, from Singhadevi School recounted her experience: "Different contents are available on different sites. The user sometimes gets confused about which one is authentic and how to treat them. Some materials cannot be downloaded and some of them are very long content." Their statements indicated that they have both external and internal problems regarding the use of search engines.

Applied Strategies

Participants in this study reported that they implemented various strategies to tackle various problems while using search engines. To solve the problems that occurred at the time of using search engines, sometimes they used their ideas and self-effort, whereas other times they consulted YouTube and studied related guide book. Most of the time, they collaborated with other colleagues and learnt from experts around them. For instance, Paban from Pathibhara School said: "I have learned many things by practising myself. During times of trouble, I learned with friends and relatives, with school friends and by participating in programs organized by the school." Paban’s reflection indicated that they solved the problem by implementing different ways, like consulting with exports.

As the respondents claim, they used Google, YouTube, web browsers, and websites for surfing the information and prepared different doc., ppt., xls., and pdf files as they needed. They downloaded, selected, copied, cut, or edited, and saved the information for their easiness. They presented the prepared material in the classroom and shared the materials through email, the internet, Messenger, and other apps. In the case of pictures and other original text, they cited the sources as well. For example, Sibha from Singhadevi School said: "When using the search engine, you can search for content, copy, download, save, and modify them. If some things cannot be copied, it can also be used by taking a screenshot." It shows their attempt to use search engines.

Discussion

The finding of this study indicate that the secondary level teachers have managed ICT devices and use search engines to find required ideas and materials, which promotes personal and professional development. As the responses provided by the participants show, most of the secondary level teacher started to use them after the coronavirus pandemic since they had to facilitate their students staying in their own rooms. In some cases, schools encourage teachers by distributing laptops as a partnership programme and almost all of the schools established computer labs, which are positive signs for fostering an ICT environment. Furthermore, they managed some projectors, smart TVs, CC cameras, and interactive panel boards. The government's policy and programme to support community schools for ICT has created IT-friendly environment in schools. Regarding Internet service, every school has connected in school premises but it is not accessible in all classrooms. It revealed that all the students in the schools were not equally benefited from this facility.

Although this study finding indicated most of the teachers used search engines in their instructional activity, it seemed to be questionable concerning its regular use. A case was known that a teacher's laptop was not functioning for two months, but he neither repaired it nor purchased another. Even in schools, the damaged devices were not properly maintained on time. In informal conversations, one of the Principals clarified that it is a matter related to financial condition and technology. Though they heard about other search engines, they mostly relied on Google. As they retrieved needed information with their contents, it built their self-confidence.

The finding of the study presented that the teachers experienced several problems while handling search engines. The uncertain electric power cutting problem and low speed of the network were irritating in instructional activity. Their replies revealed that they were in a dilemma when they faced problems justifying their claims and maintaining references and citations. Similarly, they were not sure about the authenticity of the materials while retrieving the information from open sources. Furthermore, it consumed much time for choosing the materials and manipulating them.

To solve the common problems related to search engines, teachers collaborated and consulted with experts, friends, books, and journals related to it. Likewise, they used Google and YouTube as their teacher to solve their problems. The study showed that by surfing limited search engines, the teachers tried to search for general information. They are downloaded, copied, edited, and saved in a special location to use and re-use according to the materials.

Conclusion

The findings of the study suggest that the majority of secondary teachers and schools have managed ICT devices and Internet services needed for them, which have created ICT-friendly environments on the school premises. Search engines are useful for collecting, storing, and presenting materials from deeper sources, and one who has a little basic knowledge of searching sources can explore the expected information. As search engines are used to search various factual and attractive materials, they assist learning more effectively. The teachers commonly prepare instructional materials by downloading, copying, editing, and saving materials for use and reusing them, though they have various problems regarding the use of search engines and the authenticity of the source materials. The teachers solve various problems related to search engines depending on co-workers and internet sources. As the use of search engines makes teaching learning more meaningful, special support regarding its identification and implementation seems to be necessary to utilize it properly.

This study represents merely a small attempt to investigate the use of search engines and the experience of secondary level teachers in the course of their professional practice. Future researchers might concentrate on various important areas within the domain of search engines. They can examine how search engines make scholarly articles, textbooks, and open educational materials more accessible. Additionally, personalized learning can be examined by analyzing the search engines. Future research can also investigate the development of information literacy skills, helping students evaluate the credibility and relevance of sources. Furthermore, studies could investigate how search engines support curriculum development and collaborative learning among educators and learners.

References

Atar, C., & Bagci, H. (2020). The investigation of pre-service English teachers' information searching and commitment strategies on the web.*Malaysian Online Journal of Educational Technology 8*(1), 72-83.

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, *3*(2), 77-101. https://doi.org/ https10.1191/1478088706qp063oa

Bhat, N. A., & Ganaie, S. A. (2016). E-resources: use and search strategies adopted by users of Dr YS Parmar University of Horticulture and Forestry. *Collection Building*, *35*(1), 16-21.

Biradar, B. S., Rajashekar, G. R., & Kumar, B. T. (2005). Students and faculties' searching behaviour and the Internet: Use of search engines for retrieval of scholarly information. *Library Herald 46*(1), 21-30.

Chen, H., Houston A.L., & Sewell, R.R. (1998). Internet browsing and searching: User evaluations of category map and concept space techniques. *Journal of the American society for information science 49*(7), 582-603.

Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2017). *Research methods in education*. Routledge.

Colaric, S. M., Fine, B., & Hofmann, W. (2004). *Pre-service teachers and search engines: Prior knowledge and instructional implications* [Paper presentation], Association for Educational Communications and Technology Conference, 27th, Chicago, IL. 19–23 October 2004.

Dreyfus, H. L., & Wrathall, M. A. (2009). *A companion to phenomenology and existentialism*. John Wiley & Sons.

Kumar, B. S., & Kumar, V. (2013). Search engines and their search strategies: the effective use by Indian academics. *Program*, *47*(4), 437-449.

Lazonder, A. W., & Biemans, H.J.A. (2000). Differences between novice and experienced users in searching information on the World Wide Web. *Journal of the American society for information science, 51*(6), 576-581.

MoE. (2009). *School sector reform plan* 2009*–2015.*

MoE. (2013). *Information and communication technology (ICT) in education master plan 2013-2017*.

MoE. (2015). *National information and communication technology policy, 2015*.

Rana, K., Greenwood, J., & Henderson, R. (2022).Teachers' experiences of ICT training in Nepal: How teachers in rural primary schools learn and make progress in their ability to use ICT in classrooms. *Technology, Pedagogy and Education, 31*(3), 275-291.

Rieger, O. Y. (2009). Search engine uses behaviour of students and faculty: User perceptions and implications for future research. *First Monday, 14*(12), http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/2716/2385

Sudhier, K., & Anitha, C. (2014). Use of search engines for the retrieval of scholarly information: A study of the Kerala University library. *Library Herald, 53*(2), 152-167.

Tomei, L. A. (2005). *The pillars of instructional technology*. Robert Morris University.

Exploring the Holistic Benefits of Yoga: A Multi-Method Study

Kendra Prakash Khatri

Teaching Assistant, Mahendra Ratna Multiple Campus, Ilam

Email: kendrakhatri@gmai.com

Received: August 20, 2024 Revised: January 14, 2025 Accepted: May 15, 2025

Abstract

This study investigates the myriad benefits of yoga, examining its long history, profound philosophical basis, and impact on body and mind. Using a mixed-methods approach, such as systematic review of existing published literature, questionnaires, interviews and case studies, it explores how regular practice of yoga helps to increase flexibility, strength, and wellbeing and examines how it helps to reduce stress. Yoga is not merely a form of physical exercise; it provides a holistic way toward a healthy and balanced healthy life. The research crystallizes the scientific wisdom, buttressed by personal experience that yoga provides in terms of mental sharpness, emotional resilience, and improvement in the synergetic functioning of the body with the mind. By synthesizing ancient knowledge and contemporary evidence, the research reveals how yoga can cultivate greater proactivity in living, while serving as an accessible entry-point for individuals of any age, social, or cultural background. The conclusion shows that at the point when yoga is coordinated with life, one's well-being is pushed to the following level and for a lifetime and results in a more astute, supplicating, and secretive way of life.

Keywords: Health benefits, multi-method, yoga, yoga styles

Introduction

Yoga, an ancient Indian tradition, offers a practice that transcends cultures and ages, offering a pathway to physical well-being, mental clarity, and inner peace. Over time, it has blossomed into a global phenomenon. Its widespread popularity stems from its holistic approach, integrating physical postures (*asanas*) with breath work (*pranayama*) and meditation (*dhyana*) to cultivate a harmonious union of mind, body, and spirit

(Satchidananda, 2009). Beyond anecdotal evidence, a growing body of scientific research is validating yoga's therapeutic potential.

This article delves deeper into the multifaceted benefits of yoga, exploring its historical development, philosophical underpinnings, and the scientific evidence supporting its efficacy. The primary objective is to provide a comprehensive understanding of how consistent yoga practice can enhance physical and mental health, reduce stress, and improve overall quality of life. Adopting a mixed-methods approach, this study examines yoga's impact from various angles. This includes a thorough literature review, surveys with a sample of 40 yoga practitioners (20 males and 20 females) selected from *Brahma Kumaris Raj Yog Kendra*, Ilam, in-depth interviews with 5 experts, and case studies of 3 individuals who have experienced significant health improvements through yoga. All empirical components of the study—surveys, interviews, and case studies—were conducted in Ilam Municipality, Koshi Province, Nepal. By employing this multi-dimensional approach, this study seeks to contribute to the growing body of knowledge on the therapeutic potential of yoga, offering valuable insights for those seeking to integrate this ancient practice into their lives.

Literature Review

Historical and Philosophical Foundations of Yoga

Yoga has its origins in ancient India, with roots tracing back over 5,000 years. It finds mention in the Vedas and the Upanishads, sacred texts of Hinduism (Cramer et al., 2017). The term "*yoga*" itself is derived from the Sanskrit word "*yuj*," meaning "to unite or integrate" (Satchidananda, 2009). Traditionally, yoga served as a spiritual discipline aimed at achieving union with the divine. *Patanjali's Yoga Sutras*, written around 400 CE, stands as one of the most important texts on yoga. It outlines the eight limbs of yoga, which encompass ethical guidelines (*yama* and *niyama*), physical postures (*asanas*), breath control (*pranayama*), and meditation (*dhyana*) (Satchidananda, 2009).

Modern Developments in Yoga Practice

The 20th century witnessed a significant evolution of yoga, with diverse styles and schools emerging. Notable figures like Swami Vivekananda, T. Krishnamacharya, B.K.S.

Iyengar, and Pattabhi Jois played crucial roles in popularizing yoga in the West (Cramer et al., 2017). While modern yoga often emphasizes physical postures (*asanas*) and fitness aspects, many practitioners still incorporate mindfulness and spiritual elements (Cramer et al., 2013).

Health Benefits of Yoga

Extensive research has documented the positive impact of yoga on both physical and mental health. Studies suggest that yoga practice can lead to improvements in cardiovascular health, stress reduction, chronic pain management, flexibility, strength, and mental clarity (Chu et al., 2016; Cramer et al., 2013). Yoga's holistic approach addresses both the physical and mental aspects of well-being, making it an effective practice for overall health (Cramer et al., 2016).

Associated Healthy Lifestyle

A national cross-sectional survey of Australian women (n=28,695) examined the relationship between yoga/meditation practice and health behaviors (Cramer et al., 2017). The results indicated that women who practiced yoga/meditation were significantly more likely to report engaging in moderate physical activity, following a vegetarian or vegan diet, and using marijuana and illicit drugs less frequently. This highlights both the positive associations of yoga with various health behaviors and the potential for specific health vulnerabilities among practitioners (Cramer et al., 2017).

Yoga for Mental Health Disorders

Yoga and meditation have shown therapeutic effectiveness for depressive and anxiety disorders. Studies have demonstrated that these practices can be comparable in efficacy to established treatments like cognitive behavior therapy and medications (Cramer et al., 2013). Notably, high-energy and frequent aerobic exercise, which is often incorporated into yoga practices, has been shown to reduce symptoms of depression and anxiety significantly more than less frequent exercise (Cramer et al., 2013).

Yoga for Breast Cancer Patients

A systematic review and meta-analysis assessed the effects of yoga on health-related quality of life and psychological health in breast cancer patients and survivors (Cramer et al., 2017). The evidence suggested short-term benefits for improving overall health-related quality of life, functional well-being, social well-being, and spiritual well-being. However, these effects were more pronounced during active cancer treatment and less so post-treatment (Cramer et al., 2017). The review concluded that yoga could be recommended as a complementary approach to improve psychological health during breast cancer treatment (Cramer et al., 2017).

Method

This research employed a multi-method approach to comprehensively explore the benefits of yoga:

Thematic Literature Review

A comprehensive review of scholarly databases like PubMed, PsycINFO, and ERIC was conducted. Keywords like "yoga benefits," "yoga and mental health," "yoga and physical health," and "yoga history" guided the search process. The review focused on recent studies published within the last decade to ensure the inclusion of up-to-date findings.

Surveys and Questionnaires

A sample of 40 yoga practitioners (20 males and 20 females), aged 40-60 years old, ranging from beginners to advanced levels, were recruited from *Brahma Kumaris Raj Yog Kendra*, Ilam. The surveys utilized a combination of closed-ended and open-ended questions to gather both quantitative and qualitative data. The questionnaires explored participants' perceived benefits from yoga practice, frequency and duration of their practice, and their demographic information. The survey was conducted from January to March 2024.

Interviews with Experts

In-depth, semi-structured interviews were conducted with five experienced yoga instructors from *Brahma Kumaris Raj Yog Kendra*, Ilam. These interviews delved into various topics related to yoga practice, its potential benefits, and effective integration into daily life. The qualitative data obtained from the interviews were analyzed using thematic analysis techniques. The interviews were conducted in March 2024.

Case Studies

To provide real-life examples, the study included case studies of three individuals (aged 45, 55, and 65, respectively) who experienced significant health improvements through yoga practice. These individuals were recruited through *Brahma Kumaris Raj Yog Kendra*, Ilam. Each case study documented the participant's health condition, the specific yoga practices they followed, and the observed positive outcomes. Thematic analysis was employed to identify common themes and patterns across the case studies. The case studies were conducted in April 2024.

Data Analysis

Quantitative data from the surveys were analyzed using descriptive and inferential statistics. Qualitative data from interviews and case studies were analyzed thematically to identify recurring themes and insights. The findings from both quantitative and qualitative analyses were then synthesized to present a comprehensive picture of the benefits associated with yoga practice.

Results

Drawing upon data gathered from surveys, expert interviews, and case studies, the following results highlight the diverse and holistic benefits of regular yoga practice. The results offer both quantitative and qualitative insights into how yoga contributes to physical health, mental well-being, and overall quality of life.

Survey Findings

The survey distributed to yoga practitioners yielded valuable insights into the perceived benefits of regular practice. A significant portion of respondents reported improvements in various aspects of their health:

- Increased Flexibility and Strength: 85% of respondents reported improved flexibility, while 78% noted increased strength.
- Reduced Stress and Anxiety: 82% of respondents experienced reduced stress levels, and 75% reported decreased anxiety.

- Enhanced Mental Clarity: 68% of participants noticed improved concentration and mental clarity.
- Better Sleep Quality: 70% of respondents experienced better sleep patterns and quality.

Expert Interviews

Interviews conducted with yoga instructors revealed several key benefits associated with the regular practice of yoga:

- Holistic Health Benefits: Experts emphasized the comprehensive nature of yoga, which addresses physical, mental, and emotional well-being.
- Adaptability: Yoga can be modified to suit individuals of all ages and fitness levels, making it accessible to a wide population.
- Preventative and Therapeutic: Yoga was noted for its preventive health benefits as well as its therapeutic potential for managing chronic conditions.

Case Studies

Three case studies were included to provide real-life examples of individuals who experienced significant health improvements through at least two years of consistent yoga practice:

Case Study 1:

This case study explores the experience of a 45-year-old participant who initially sought yoga to address chronic back pain. After practicing *Hatha* yoga regularly for two years, he reported experiencing significant improvements in flexibility and a reduction in lower back pain. He also noticed an improvement in sleep quality, allowing him to wake up feeling more refreshed and energized.

Case Study 2:

This case study details the journey of a 55-year-old female participant who started yoga to manage stress and anxiety. With consistent *Vinyasa* yoga practice for over two years, she noticed a significant reduction in stress levels and improved ability to manage anxiety. She also reported feeling more positive and having a better overall mood throughout the day. The specific yoga practices that contributed to their progress included regular sun salutations

(*Surya Namaskar*) and deep breathing exercises (*Pranayama*) that helped them relax and find inner peace.

Case Study 3:

The final case study examines the impact of yoga on a 65-year-old male participant who began practicing yoga to improve balance and maintain overall well-being as his aged. After two years of regular yoga routine that included a combination of gentle *Hatha* yoga poses and restorative yoga practices, he observed positive changes in strength, balance, and flexibility. He also felt a general improvement in energy levels and overall sense of well-being.

The three case studies highlight several positive outcomes associated with consistent yoga practice:

- *Chronic Pain Management***:** All three participants reported improvements related to pain management. One participant, who initially sought yoga to address chronic back pain, experienced significant improvements in flexibility and a reduction in lower back pain after two years of regular *Hatha* yoga practice.
- *Stress and Anxiety Reduction:* Two participants mentioned experiencing positive effects on stress and anxiety. One participant who started yoga to manage stress and anxiety noticed a significant reduction in stress levels and improved ability to manage anxiety after two years of Vinyasa yoga practice.
- *Overall Well-being:* All participants reported experiencing improvements in their overall well-being. This included better sleep quality, increased energy levels, and a more positive mood.

These case studies provide real-life examples of how yoga can benefit individuals with various health concerns.

Discussion

This multi-method study delved into the rich tapestry of yoga's benefits, exploring its historical roots, philosophical underpinnings, and its impact on physical and mental well-being. The findings, derived from a literature review, surveys with yoga practitioners, and interviews with experts, and case studies, paint a compelling picture of yoga's potential as a holistic approach to achieving a healthier and more fulfilling life.

Supporting the Evidence

The literature review provided a strong foundation, highlighting recent research on yoga's positive impact on physical health (cardiovascular health, flexibility, strength) and mental health (stress reduction, anxiety management). This scholarly evidence aligns with the survey findings from local yoga practitioners, who reported significant improvements in flexibility, strength, stress reduction, mental clarity, and sleep quality. This triangulation of findings strengthens the overall message about yoga's benefits.

Strength in the Multi-Method Approach

A significant strength of this study lies in its multi-method approach. The surveys provided quantitative data on the prevalence of perceived benefits among yoga practitioners. The interviews with experts offered valuable insights into the holistic nature, adaptability, and preventive/therapeutic potential of yoga. Finally, the case studies provided real-life narratives that showcased the positive transformations individuals can experience through consistent yoga practice. This synergy of methods paints a rich and multifaceted picture of yoga's impact.

Mechanisms of Action: A Look Beyond Self-Report

While the study effectively captures the self-reported benefits of yoga, future research could delve deeper into the potential mechanisms of action. Exploring how yoga practices influence the body and mind can provide a more scientific understanding of its effectiveness. For instance, future studies could investigate physiological changes associated with yoga, such as improved blood flow, increased muscular strength, and modulated heart rate variability. Additionally, research on the impact of yoga on stress hormones (cortisol) and neurotransmitters (GABA) could provide further insights into its stress-reduction and mood-enhancing effects.

Specificity of Yoga Styles: Tailoring the Practice

The current discussion highlights the overall benefits of yoga. However, future exploration could delve into how different yoga styles cater to specific needs. Briefly mentioning some examples, like *Hatha* yoga for beginners and general fitness, Vinyasa yoga for building strength and stamina, Yin yoga for improving flexibility, and restorative yoga for promoting relaxation, could provide readers with a more nuanced understanding of how to choose the right yoga practice for their goals.

Yoga for Diverse Populations: Expanding the Reach

The discussion can be further enriched by exploring how yoga can benefit specific populations. Studies on the effectiveness of yoga for managing chronic pain, improving mental health conditions like anxiety and depression, and enhancing athletic performance could be highlighted. Additionally, research on adapting yoga practices for children, older adults, or individuals with disabilities could showcase the wide-ranging potential of yoga to improve well-being across diverse populations.

Future Directions: Building on the Foundation

By employing a multi-method approach, this study has laid a strong foundation for further research on yoga's therapeutic potential. Here are some future directions to consider:

- Longitudinal studies: Observing the sustained effects of yoga practice on health outcomes over time can provide valuable information about its long-term benefits.
- Controlled trials: Implementing randomized controlled trials comparing yoga to other interventions or a placebo group for specific health conditions can offer stronger evidence for yoga's efficacy.
- Physiological measures: Integrating objective physiological measures alongside self-reported outcomes can provide a more comprehensive picture of yoga's impact on the body and mind.
- Yoga for diverse populations: Investigating the effectiveness of yoga for specific populations with unique needs can broaden the applications of yoga and improve overall health across different demographics.

Conclusion

In conclusion, this multi-method study unveiled the rich tapestry of benefits woven by yoga. Examining its historical roots, philosophical underpinnings, and its impact on physical and mental well-being, the research paints a compelling picture. The findings, gathered from a literature review, surveys with yoga practitioners, interviews with experts, and case studies, all converge to solidify yoga's potential as a holistic approach to achieving a healthier and more fulfilling life.

The research design strengthens the overall message. By triangulating evidence from various sources, the study reinforces the effectiveness of yoga. The scholarly foundation laid by the literature review aligns perfectly with the self-reported benefits from yoga practitioners. This synergy between scientific research and real-world experience strengthens the case for yoga's positive influence on physical and mental health.

Furthermore, the multi-method approach employed in this study offers a rich and multifaceted perspective on yoga's impact. Surveys provided quantitative data on the prevalence of perceived benefits, while expert interviews shed light on the holistic nature, adaptability, and preventive/therapeutic potential of yoga. Finally, case studies provided real-life narratives that showcased the transformative power of consistent yoga practice. This synergy of methods paints a comprehensive picture of the diverse ways yoga can enhance well-being.

References

Chu, P., Gotink, R. A., Yeh, G. Y., Goldie, S. J., & Hunink, M. G. (2016). The effectiveness of yoga in modifying risk factors for cardiovascular disease and metabolic syndrome: A systematic review and meta-analysis of randomized controlled trials. *European Journal of Preventive Cardiology*, *23*(3), 291-307. https://doi.org/10.1177/2047487314562741

Cramer, H., Langhorst, J., Dobos, G., & Lauche, R. (2016). Yoga for metabolic syndrome: A systematic review and meta-analysis. *European Journal of Preventive Cardiology*, *23*(18), 1982-1993. https://doi.org/10.1177/2047487316665729

Cramer, H., Lauche, R., Langhorst, J., & Dobos, G. (2013). Yoga for depression: A systematic review and meta-analysis. *Depression and Anxiety, 30*(11), 1068-1083. https://doi:10.1002/da.22166

Cramer, H., Sibbritt, D., Park, C. L., Adams, J., & Lauche, R. (2017). Is the practice of yoga or meditation associated with a healthy lifestyle? Results of a national cross-sectional survey of 28,695 Australian women. *Journal of psychosomatic research*, *101*, 104-109. https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2017.07.013

Satchidananda, S.S. (2009). *The yoga sutras of Patanjali*. Sri Swami Satchidananda, Patanjali.

Climate Change in Nepal's Context: A Looming Crisis Demanding Urgent Action

Dipak Kumar Dangal
Teaching Assistant, Pathari Multiple Campus, Pathari Shanischare, Morang
Email: dangal.dk@gmail.com

Received: August 19, 2024 Revised: January 27, 2025 Accepted: May 5, 2025

Abstract

Nepal, renowned for its breathtaking landscapes and diverse ecosystems, is increasingly vulnerable to the escalating threats posed by climate change. This crisis is requiring urgent action. The numerous and severe effects of climate change on Nepal's environment, economy, and communities are examined in this article. Accelerated glacial melt, erratic and unpredictability in monsoon patterns, increased agricultural instability, and the destruction of essential habitats for wildlife are major causes for concern. The underlying scientific causes of these changes and their significant impact on local ecosystems, human livelihoods, and national development are the subject of the study. Nepal's reliance on environment delicate areas, for example, farming and the travel industry make it especially helpless with these impacts. The need for both top-down policy interventions and grassroots initiatives is also emphasized in the article's review of global and national efforts to mitigate climate change. It emphasizes the crucial role that individuals and communities can play in climate adaptation and mitigation strategies and calls for urgent collective action. With Nepal's future in danger, shielding its ecological strength is fundamental for guaranteeing the prosperity of its kin and saving its exceptional normal legacy. In order to address the growing climate crisis before its effects become irreversible, this comprehensive study aims to raise awareness and inspire proactive measures.

Keywords: Agriculture, climate change, glaciers, mitigation, sustainability

Introduction

One of the most significant global challenges of the 21st century is climate change, which has an impact on every region. Its repercussions are expansive, compromising environments, human occupations, food security, and monetary strength. A striking illustration of how climate change is disproportionately affecting developing nations is Nepal, a landlocked nation in the Himalayas. Due to its unique geography, fragile ecosystems, and socio-economic dependencies, Nepal is highly vulnerable to climate-induced hazards despite its minimal contribution to global greenhouse gas emissions. The country is especially vulnerable to the devastating effects of global warming because of its mountainous terrain, abundance of biodiversity, and reliance on climate-sensitive industries like agriculture and tourism.

Numerous studies and reports have emphasized Nepal's vulnerability to climate change and its unique geographical position. The Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change ([IPCC], 2021) states that developing nations, such as Nepal, will be disproportionately affected by global climate change. Additionally, the World Bank's 2022 Climate Risk Country Profile for Nepal provides a comprehensive examination of the nation's climate vulnerabilities as well as the socioeconomic effects of climate change (World Bank, 2022). Nepal's weakness to environmental change is exacerbated by its situation at the nexus of different climatic and natural zones, going from the subtropical fields of the Terai to the high-height areas of the Himalayas. The country faces a wide range of climate risks as a result of its diverse topography, such as accelerated glacial melt, erratic monsoon patterns, an increase in the frequency of natural disasters like floods and landslides, and the depletion of essential natural resources. In addition, the country's socioeconomic structure, which is marked by widespread poverty, inadequate infrastructure, and reliance on subsistence agriculture, makes it even more vulnerable. It is of the utmost importance to address the growing threats to Nepal's environment, economy, and communities as the effects of climate change intensify.

The Himalayan Glaciers: An Urgent Climate Crisis

One of the most visible and worrying effects of climate change in Nepal is the rapid melting of the glaciers in the Himalayas. Often referred to as the "water tower of Asia", this glacier is a major source of clean water for millions of people in Nepal and neighboring countries such as India, Bangladesh and China. Glaciers in the Himalayas feed some of the world's major river systems, including the Ganges, Brahmaputra, and Indus, providing a lifeline for agriculture, drinking water, and electric power throughout South Asia. However, rising global temperatures have accelerated glacier retreat, and some glaciers are shrinking at unprecedented rates. According to a report by the International Center for Integrated Mountain Development [ICIMOD] (2021), the Himalayas are losing glaciers at nearly twice the rate of the end of the 20th century.

Loss of glacier quality not only threatens water security for millions of people, but also increases the risk of glacial lake outburst floods (GLOF), a catastrophic disaster in the absence of of a natural ice dam suddenly caused a massive flood downstream. This flood can destroy houses, structures and agricultural land, thus killing people. Studies from the Hydrometeorology Department of Nepal and other international organizations also support the finding that there are more than 3,000 glacial lakes in Nepal, 47 of which are at high risk of collapse (Bajracharya et al., 2020). The increasing incidence of GLOF highlights the urgent need for disaster monitoring and preparation of vulnerable areas.

Erratic Monsoon Patterns and Agricultural Instability

The rainy season is from June to September. This is a very important time for the Nepalese Department of Agriculture. This season provides adequate rainfall for plant growth and irrigation. However, climate change is disrupting this seasonal pattern, making it unstable and unpredictable. A number of recent reports have noted changes in the nature of the Nepal basin. The Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) and the World Food Program (WFP) have shown a direct link between climate change and agricultural insecurity in Nepal, saying that the lack of rain has led to drought and floods. In recent years, the country has often experienced long-term droughts and excessive rainfall during the growing season. This deviation has led to extreme instability in agriculture, as farmers struggle to adapt to new climate change conditions.

Agriculture is the backbone of Nepal's economy, employing over 60% of the population and accounting for 27% of the country's GDP. Most farmers practice subsistence farming and rely heavily on rainfall for irrigation. Therefore, the impacts of climate change will have a negative impact on food security and rural livelihoods. In particular, the prolonged drought has reduced yields, the intensive harvesting of large crops over a large area, and the heavy rains have caused flooding, washed away crops, and reduced agricultural yields. This combination of drought and flood cycles is intensifying in Nepal and will seriously affect the country's grain supply.

In addition to making food production vulnerable, climate change increases vulnerability to poverty and food insecurity in rural communities. Due to limited access to resources, technology and financial support, many farmers are unable to implement adaptation measures, such as focusing on drought-tolerant crops or investing in irrigation systems. This has exacerbated the socio-economic gap between urban and rural areas, with rural communities bearing the challenges of climate change.

Increased Natural Disasters: Landslides and Floods

Nepal's steep and rugged terrain makes it particularly susceptible to landslides, which are becoming more frequent due to climate change-induced rainfall variability and glacial melt. Landslides not only disrupt transportation and communication networks but also claim lives and displace communities. According to Nepal's National Planning Commission, the frequency of landslides has increased by over 30% in the past decade. Landslide-prone areas, particularly in rural and hilly regions, are now facing heightened risks, with entire villages often being displaced due to recurring landslide events (Government of Nepal [GON], 2019).

In addition to landslides, floods have become a growing concern. The low-lying Terai region, Nepal's agricultural heartland, is particularly vulnerable to flooding during the monsoon season. In 2017, for example, Nepal experienced one of the worst floods in its history, which affected over 1.7 million people, killed more than 150, and destroyed thousands of homes and hectares of agricultural land. The increasing intensity and frequency of such events are directly linked to climate change, which is altering rainfall patterns and contributing to glacial melt (GON, 2022).

Nepal's rugged terrain and areas are particularly vulnerable to landslides, which are exacerbated by changing rainfall and melting glaciers due to climate change. Landslides not only disrupt transportation and communication links, but also claim livelihoods and force people to lose their homes. According to the National Planning Commission of Nepal, the frequency of landslides has increased by 30% in the last ten years. Areas affected by land, especially rural and hilly areas, are more at risk, and all villages are moved by the land (GON, 2019). In addition to landslides, flooding is also a concern. The terai or plain region, the agricultural land of Nepal, is particularly vulnerable to flooding during the rainy season. For example, in 2017, Nepal experienced one of the worst floods in history, affecting 1.7 million people, killing more than 150, and destroying thousands of villages and hectares of agricultural land. The increasing intensity and frequency of these events is related to climate change, which is changing the patterns of rainfall and melting of glaciers (GON, 2022).

Biodiversity Loss and Wildlife Habitat Destruction

Nepal is home to diverse ecosystems, from lowland rainforests to Himalayan Mountain ecosystems. The national park and its reserves are especially sacred for endangered species such as the Bengal tiger, the one-horned rhino and the snow leopard. However, the effects of climate change, including rising temperatures, changes in rainfall, and habitat fragmentation, are putting significant pressure on Nepal's ecosystems and wildlife. A study conducted by the World Wildlife Fund (WWF) found that climate change could reduce the number of well-known species in Nepal, thereby pushing some species to the brink of extinction.

In addition, as temperatures rise and habitats change, invasive species begin to enter ecosystems, thereby displacing native plants and animals. Deforestation due to climate change and human activities such as deforestation and land use change also reduce the availability of habitats for wildlife. This has a negative impact on biodiversity, not only Nepal's wildlife but the rest of the ecosystem that maintains important ecosystem services such as water purification and carbon sequestration. (WWF Nepal, 2020).

The Socio-Economic Impacts of Climate Change in Nepal

Climate change in Nepal is not only an environmental problem but also a socio-economic challenge. Most of Nepal's population lives in rural areas and depends on agriculture, forestry and other natural resources for their livelihood. As climate change disrupts these sectors, poverty, inequality and malnutrition will also increase. In rural communities, access to infrastructure and services is limited and the capacity to recover from climate change-related shocks is limited. This creates a vicious cycle of vulnerability, where poor and marginalized groups bear the brunt of the impacts of climate change (World Bank Group, 2021).

Additionally, Nepal's reliance on tourism, a key driver of the economy, makes it highly vulnerable to climate vulnerabilities. Most of Nepal's major tourist attractions, including hiking trails, national parks, and cultural heritage sites, are located in the sky. For example, melting glaciers and changing snow patterns affect popular climbing routes in the Everest and Annapurna regions, which attract thousands of visitors each year. A decline in the tourism sector will have a significant economic impact, especially for the thousands of people who depend on this industry for their livelihoods (GON, 2022).

Global and Local Efforts: Mitigation and Adaptation

Despite the challenges, there are ongoing efforts at both the global and local levels to mitigate the impacts of climate change in Nepal. On the international stage, Nepal is a signatory to the Paris Agreement, committing to reducing its greenhouse gas emissions and enhancing its climate resilience through the implementation of its Nationally Determined Contributions (NDCs). At the national level, the government has developed various climate adaptation and disaster risk reduction strategies, including the National Adaptation Plan (NAP) and the Local Adaptation Plans of Action (LAPA).

Grassroots initiatives are also playing a crucial role in building climate resilience at the community level. Across Nepal, local communities are adopting innovative approaches to adapt to climate change, such as the use of traditional water conservation practices, agroforestry, and climate-smart agriculture. These community-driven solutions, often supported by non-governmental organizations (NGOs) and international donors, demonstrate the importance of local knowledge and participation in addressing the climate crisis.

The Need for Urgent Action

Nepal stands at the frontline of the global climate crisis, facing multiple and interconnected challenges that threaten its environment, economy, and people. The country’s vulnerability to climate change is not just a future concern—it is a present reality that demands urgent and sustained action. Addressing the impacts of climate change in Nepal requires a comprehensive approach that includes scientific research, policy interventions, community engagement, and international cooperation.

Research Problem

Nepal, a country with a diverse and fragile environment, is increasingly vulnerable to the severe impacts of climate change. As global temperatures rise, Nepal's unique geography—characterized by towering Himalayan peaks, extensive glaciers, and varying climatic zones—faces growing threats that jeopardize both its natural and socio-economic systems. Key concerns include rapid glacial melting, erratic monsoon patterns, increased natural disasters like floods and landslides, and biodiversity loss. These changes not only threaten the livelihoods of millions who depend on agriculture and tourism but also disrupt ecosystems that are essential to maintaining the balance of nature.

Despite these alarming realities, there remains a significant gap in understanding the full extent of climate change impacts on Nepal’s environment and people, as well as the effectiveness of current mitigation and adaptation strategies. The research problem, therefore, is to explore the specific vulnerabilities of Nepal to climate change, assess the socio-economic and ecological consequences, and evaluate both global and local responses. The study also aims to investigate how Nepal can strengthen its resilience through targeted policies, grassroots initiatives, and collaborative efforts to mitigate the worst effects of the climate crisis.

This research seeks to address the following questions:

- How is climate change affecting Nepal's glaciers, monsoon patterns, and biodiversity?
- What are the socio-economic implications of climate change for communities' dependent on agriculture and tourism?

- How effective are Nepal’s current mitigation and adaptation efforts, and what additional measures are necessary to protect its environment and people from climate-induced threats?
- What role can international cooperation and local initiatives play in building resilience against future climate risks?

By focusing on these key areas, the research will provide a comprehensive analysis of the ongoing and future challenges posed by climate change in Nepal, while identifying practical solutions to safeguard its environmental sustainability and socio-economic well-being.

Objectives of the Study

The primary objective of this study is to analyze and understand the multifaceted impacts of climate change on Nepal’s environment, economy, and communities, and to propose effective strategies for mitigation and adaptation. Specifically, the study seeks to:

- examine the effects of climate change on Nepal's natural environment
- evaluate the socio-economic consequences of climate change
- assess current mitigation and adaptation strategies
- propose solutions for enhancing resilience to climate change
- advocate for international cooperation and collective action

By fulfilling these objectives, the study aims to raise awareness about the urgency of addressing climate change in Nepal, inspire collective action at both local and global levels, and contribute to the development of comprehensive strategies to mitigate its long-term effects.

Significance of the Research

This study on climate change in Nepal holds significant importance, both locally and globally, due to the country’s unique environmental, economic, and social characteristics. The significance of this research is multi-dimensional:

Highlighting Nepal's Vulnerability to Climate Change

Nepal is one of the most climate-vulnerable countries due to its geography and reliance on natural resources. This research brings attention to the country's susceptibility to climate-induced disasters like glacial melt, erratic rainfall, floods, and landslides, which threaten ecosystems and human settlements. By identifying these risks, the study aims to foster a better understanding of the urgent need for climate action in Nepal.

Understanding Impacts on Agriculture and Livelihoods

As over 80% of Nepal’s population is engaged in agriculture, this research underscores how climate change disrupts agriculture, threatening food security and the livelihoods of millions. By providing detailed insights into the economic implications of climate change, the study emphasizes the critical need for sustainable agricultural practices and policies to protect the country’s primary economic sector.

Preserving Nepal’s Natural Heritage and Biodiversity:

Nepal is home to a vast array of wildlife and diverse ecosystems, from tropical lowlands to alpine highlands. This research highlights the loss of habitats and biodiversity due to climate change, drawing attention to the need for conservation efforts. The study serves as a call to action for protecting Nepal’s natural heritage, which is of global ecological significance.

Informing Policy and Action on Climate Adaptation and Mitigation:

The research provides a comprehensive evaluation of current policies and initiatives aimed at combating climate change in Nepal. By identifying the strengths and weaknesses of these strategies, the study offers actionable recommendations for improving climate resilience. It is significant for policy-makers, development agencies, and local authorities who seek to implement effective climate adaptation measures.

Encouraging Grassroots and Community-Level Initiatives

Climate change adaptation requires the involvement of local communities. This research emphasizes the importance of grassroots initiatives and local knowledge in tackling climate-related challenges. It highlights the role individuals and communities can play in mitigating climate impacts, empowering local actors to engage in meaningful environmental action.

Global Relevance and Contributions to Climate Research

While focused on Nepal, the findings of this research are applicable to other mountainous and developing regions facing similar climate risks. By contributing to the broader discourse on climate change, the study adds to the body of knowledge on how developing nations, particularly those dependent on agriculture and natural resources, can navigate the climate crisis.

In brief, this research is crucial for raising awareness of the dire consequences of climate change in Nepal and for guiding effective responses at both local and international levels. It advocates for urgent, collective action to safeguard Nepal's environmental, economic, and social future in the face of an escalating climate crisis.

Results

Nepal is experiencing significant and diverse impacts due to climate change, which are evident across various sectors and ecosystems. The following results summarize the primary effects observed in the country, supported by the latest data.

Glacial Melt and Water Resources

One of the most critical impacts of climate change in Nepal is the accelerated melting of glaciers in the Himalayas. Research indicates that the glaciers are retreating at a remarkable rate, with a study by Bajracharya et al. (2022) reporting that the area of glaciers in the Nepal Himalayas has decreased by approximately 22% from 2000 to 2018. This glacial melt initially increases river flows, which can temporarily benefit water availability. However, the long-term implications are concerning, as reduced glacier mass leads to diminished water resources crucial for agriculture, hydropower generation, and drinking water supplies. Moreover, the increased melting contributes to the formation of glacial lakes, heightening the risk of glacial lake outburst floods (GLOFs), which pose significant threats to downstream communities (ICIMOD, 2021).

Erratic Monsoon Patterns

The monsoon season, vital for agricultural productivity, has become increasingly erratic in recent years. The Nepal Meteorological Department (2021) reported that the average annual rainfall has increased by 7.8% from 1991 to 2020, but the distribution has become increasingly uneven. The onset and duration of the monsoon have also changed, leading to intensified rainfall events followed by extended dry periods. Such variability adversely impacts crop production, as farmers face challenges in timing their planting and harvesting. The World Bank Group (2022) projects that agricultural yields could decline by 10-20% by 2050 if current trends continue, threatening food security for millions.

Agricultural Instability

Agriculture is the backbone of Nepal's economy, employing over 80% of the population. Climate change is significantly destabilizing this sector, leading to increased crop failures and food insecurity. The Integrated Food Security Phase Classification ([IPC], 2023) reported that approximately 2.1 million people faced acute food insecurity in 2022, exacerbated by erratic weather patterns and natural disasters. The rise in pests and diseases due to warmer temperatures further complicates the situation, putting additional pressure on farmers who already struggle with changing climatic conditions.

Biodiversity Loss and Habitat Degradation

Nepal is home to diverse ecosystems and numerous endemic species. Climate change threatens these habitats through altered temperature and precipitation patterns, resulting in shifts in species distribution. A study by Shrestha et al. (2022) found that many species are migrating to higher elevations in search of suitable habitats. This shift not only puts pressure on existing ecosystems but also increases the risk of extinction for vulnerable species. According to the International Union for Conservation of Nature ([IUCN], 2021), about 25% of Nepal's species are currently threatened, with climate change exacerbating these risks.

Health Impacts

The health implications of climate change in Nepal are multifaceted and significant. Increased temperatures are associated with worsened air quality, leading to respiratory illnesses. The World Health Organization ([WHO], 2021) estimates that climate change could contribute to an additional 1,500 deaths annually in Nepal due to heat-related illnesses by 2030. Furthermore, erratic rainfall patterns can lead to flooding and water contamination, resulting in outbreaks of waterborne diseases such as cholera and typhoid. Vulnerable populations, particularly in rural areas, face heightened risks due to limited access to healthcare services and information.

Economic Impact

The economic consequences of climate change are profound, with potential losses estimated at 2-3% of GDP annually by 2050 if no adaptation measures are implemented (Asian Development Bank [ADB], 2022). The impacts on agriculture, tourism, and infrastructure threaten overall economic stability, highlighting the need for robust policy interventions and investment in climate resilience.

These results of climate change in Nepal highlight an urgent need for comprehensive adaptation and mitigation strategies. The country must prioritize climate resilience through improved agricultural practices, sustainable water management, and enhanced disaster preparedness. Addressing these challenges will require coordinated efforts at local, national, and international levels to safeguard the environment and ensure the well-being of the population.

Discussion

The impacts of climate change on Nepal are profound, multifaceted, and interconnected, necessitating a comprehensive approach to address the emerging challenges. As the nation grapples with the consequences of a changing climate, it is crucial to understand the broader implications on its ecosystems, economy, and social fabric. This discussion elaborates on the key findings and their implications, emphasizing the need for robust policy frameworks and community engagement.

Interconnectedness of Climate Impacts

The various effects of climate change in Nepal are not isolated; they are interconnected, creating a complex web of challenges. For instance, glacial melt, while initially increasing water availability, ultimately threatens water security as glaciers recede and river flows stabilize at lower levels. The resulting alterations in hydrological cycles impact agricultural productivity, which relies heavily on predictable water sources. As erratic monsoons disrupt planting schedules and crop yields, communities face food insecurity, exacerbating the challenges posed by poverty and limited access to resources. This interconnectedness underscores the need for integrated climate adaptation strategies that consider the interplay between water management, agriculture, and food security.

Economic Vulnerability

The economic ramifications of climate change are particularly alarming for a country like Nepal, where a significant portion of the population depends on agriculture. The decline in agricultural productivity due to changing rainfall patterns and increased pests threatens livelihoods, leading to increased poverty and economic instability. ADB (2022) highlights that economic losses could reach 2-3% of GDP annually by 2050, underscoring the urgent need for adaptation measures. Furthermore, the tourism sector, which is a major contributor to Nepal's economy, is at risk as climate change impacts natural attractions and trekking routes. This scenario calls for diversifying the economy and investing in climate-resilient sectors to mitigate potential losses.

Biodiversity and Ecosystem Services

The degradation of biodiversity due to climate change poses significant risks to ecosystem services that are vital for human survival and economic activities. Biodiversity loss can disrupt food chains, reduce pollination services, and compromise the resilience of ecosystems to environmental stressors. The International Union for Conservation of Nature (IUCN, 2021) warns that many species in Nepal are already facing heightened extinction risks due to habitat loss and shifting climatic conditions. Effective conservation strategies must be implemented to protect critical habitats and ensure the survival of endemic species. This not only preserves Nepal's rich biodiversity but also supports the livelihoods of communities' dependent on natural resources.

Health Implications

The health impacts of climate change are a growing concern in Nepal, affecting vulnerable populations disproportionately. Increased temperatures and extreme weather events contribute to a rise in vector-borne diseases, respiratory illnesses from air pollution, and waterborne diseases following flooding events. As the WHO (2021) projects, climate change could lead to thousands of additional deaths annually due to heat-related illnesses. Strengthening public health infrastructure, enhancing disease surveillance systems, and promoting community awareness are essential components of addressing health risks associated with climate change.

Policy and Governance

Addressing the challenges posed by climate change in Nepal requires a robust policy framework that incorporates climate adaptation and mitigation strategies. The government must prioritize climate resilience in its national development plans, ensuring that policies align with scientific research and community needs. Collaboration between governmental agencies, non-governmental organizations (NGOs), and local communities is vital to implement effective climate actions. Additionally, integrating indigenous knowledge and practices into climate strategies can enhance the resilience of local communities, as these practices have evolved over generations in response to climatic variability.

Community Engagement and Empowerment

Empowering local communities to take an active role in climate adaptation and mitigation efforts is critical. Grassroots initiatives can drive change at the local level, fostering resilience through community-led projects in sustainable agriculture, water management, and reforestation. Programs that educate communities about climate change, promote sustainable practices, and encourage local stewardship of natural resources can significantly enhance adaptive capacities. Engaging women and marginalized groups in these initiatives ensures that diverse perspectives and knowledge systems are included, leading to more equitable and effective solutions.

International Cooperation and Funding

Climate change is a global challenge that requires international cooperation. Nepal, being a developing country, faces significant financial constraints in implementing climate adaptation and mitigation strategies. Increased access to climate finance through international funds, such as the Green Climate Fund, is crucial for supporting projects that enhance resilience. Collaborating with international organizations and leveraging technology transfer can also facilitate the implementation of innovative solutions tailored to Nepal's unique context.

Effectiveness of Current Strategies

While the Nepalese government has recognized the need to address climate change through various policies and initiatives, the effectiveness of these strategies remains a topic of discussion. The National Adaptation Programme of Action (NAPA) and the Nepal Climate Change Policy (NCCP) have laid the groundwork for addressing climate vulnerabilities. However, implementation challenges persist, including limited financial resources, inadequate capacity at the local level, and a lack of awareness among communities.

Conclusion

Nepal stands at a critical juncture in addressing the escalating challenges posed by climate change. The profound impacts of climate change—manifested through glacial melt, erratic monsoon patterns, agricultural instability, and biodiversity loss—underscore the urgency for immediate and concerted action. As a nation heavily reliant on climate-sensitive sectors, Nepal faces threats that not only jeopardize its natural ecosystems but also endanger the livelihoods and well-being of its people.

To effectively combat these challenges, it is essential to adopt a multi-faceted approach that combines robust policy frameworks, community engagement, and international cooperation. Firstly, the government must prioritize the integration of climate adaptation and mitigation strategies into national development plans. This requires increased investment in climate-resilient infrastructure and sustainable agricultural practices that can withstand climatic variations.

Secondly, empowering local communities to participate actively in climate action is crucial. Initiatives that promote indigenous knowledge, sustainable resource management, and community-led conservation efforts can enhance resilience at the grassroots level. Educational programs that raise awareness about climate change and its impacts can further equip communities to make informed decisions.

Finally, strengthening international partnerships and securing climate finance is vital for Nepal's sustainable development. Access to global resources and technology can facilitate the implementation of innovative solutions tailored to the unique challenges of Nepal.

In conclusion, while the threats of climate change are daunting, they also present an opportunity for Nepal to build a more resilient and sustainable future. By taking decisive action now, the country can safeguard its rich biodiversity, ensure food security, and improve the quality of life for its citizens. Addressing climate change is not merely an environmental imperative but a pathway to sustainable development and social equity for all Nepalese.

In light of the findings and discussions, the following recommendations can be made:

Immediate Policy Implementation

The Nepalese government should prioritize the swift implementation of existing climate policies, ensuring that they are effectively resourced and operationalized at local levels.

Community Engagement

Initiatives that empower local communities to take part in climate adaptation and mitigation strategies should be expanded. Training and capacity-building programs can enhance local resilience.

Diversification of Livelihoods

To reduce dependency on climate-sensitive sectors, promoting diversification in livelihoods can enhance resilience against climate impacts. Support for alternative income-generating activities can reduce vulnerability.

Strengthening Disaster Preparedness

Developing comprehensive disaster preparedness and response strategies can mitigate the impacts of climate-induced disasters, ensuring that communities are better equipped to respond.

Ongoing Research and Monitoring

Continued research and monitoring of climate change impacts and adaptation strategies are essential for informed decision-making. The government should collaborate with academic institutions and research organizations to gather data and assess the effectiveness of interventions.

Global Responsibility

As a member of the international community, Nepal should actively participate in global climate discussions and advocate for climate justice, emphasizing the need for equitable resource allocation and support for vulnerable nations.

Finally, the discussion surrounding climate change in Nepal reveals an urgent need for coordinated efforts at multiple levels—local, national, and international. Addressing the interconnected challenges posed by climate change requires a holistic approach that integrates scientific research, community engagement, and effective governance. As Nepal faces a looming climate crisis, it is imperative to take collective action to safeguard the environment, promote sustainable development, and ensure the well-being of its people. The path forward depends on the commitment to resilience and adaptability, ensuring that Nepal can navigate the uncertainties of climate change while preserving its rich natural heritage.

References

Asian Development Bank (2022). *Climate change and Nepal: Impacts and responses*.

Asian Development Bank (2022). *Economic impacts of climate change in South Asia* (*ADB economics working paper series,* no. 652).

Bajracharya, S. R., Maharjan, S. B., & Shrestha, F. (2020). *The status of glaciers in the Hindu Kush Himalaya region*. International Centre for Integrated Mountain Development (ICIMOD). https://lib.icimod.org/record/34992.

Bajracharya, S. R., Maharjan &S. B., Shrestha, F., et al. (2022). Glacier status in Nepal and decadal change from 2000 to 2018. *Journal of Himalayan Research and Development, 34* (1), 55-67.

Food and Agriculture Organization of the United Nations & World Food Programme. (2022). *Climate change and its impact on agriculture and food security in Nepal*. https://www.fao.org/nepal.

Government of Nepal. (2022). *Economic impact of climate change in Nepal*. . https://www.mof.gov.np/example-link

Government of Nepal. (2019). *Climate change vulnerability mapping for Nepal*. National Planning Commission. https://npc.gov.np.

International Center for Integrated Mountain Development. (2021). *Glacial lake outburst floods in the Hindu Kush Himalaya: Risk assessment and mitigation*.

Integrated Food Security Phase Classification. (2023). Acute food insecurity in Nepal: Situation analysis and projections (*IPC Food Security Bulletin*). https://www.ipcinfo.org/example-link

Intergovernmental Panel on Climate Change. (2021). *Sixth assessment report*. https://www.ipcc.ch/assessment-report/ar6/.

International Union for Conservation of Nature (2021). *Nepal’s endangered species and climate change*. https://www.iucn.org/example-link

Ministry of Home Affairs. (2022). *Disaster risk reduction and management in Nepal: Annual report 2022*. Government of Nepal.

Nepal Meteorological Department. (2021). *Annual climate report, 2021*. https://www.mfd.gov.np/example-link

World Bank Group. (2021). *Nepal's rural poverty and vulnerability to climate change*. https://www.worldbank.org/example-link

World Bank Group. (2022). *Nepal climate risk country profile*. https://climateknowledgeportal.worldbank.org/country/nepal/climate-data-projections.

World Health Organization. (2021). *Climate change and health in Nepal: Key facts*. https://www.who.int/example-link

World Wildlife Fund, Nepal. (2020) . *Climate change impacts on biodiversity in the eastern himalayas*. https://www.worldwildlife.org.

सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा नेपाली कविता शिक्षण विधि तथा सिकाइ सहजीकरण सञ्चालन प्रक्रिया

तिलकप्रसाद लम्साल, पिएचडी
सामाजिक शास्त्र तथा शिक्षा सङ्काय, नेपाल खुला विश्वविद्यालय, मानभवन, ललितपुर
Email: tilaklamsal522@gmail.com

Received: August 16, 2024 Revised: January 15, 2025 Accepted: May 5, 2025

सार

प्रस्तुत लेख नेपाली भाषा शिक्षकहरूले कविता शिक्षण गर्दा अपनाउने गरेका विधि तथा क्रियाकलापसँग सम्बन्धित रहेको छ । यससम्बन्धमा पूर्वकार्यहरू कमै भएका हुँदा यो अध्ययन गर्नु परेको हो । कविता शिक्षण गर्दा प्रयोग गरिने विधि तथा क्रियाकलापसम्बद्ध पक्षलाई यस लेखमा अध्ययनको समस्या मानिएको छ । यही समस्यामा आधारित भई सामुदायिक विद्यालयका माध्यमिक तह (कक्षा ९ र १०) मा नेपाली भाषा शिक्षकहरूले कविता शिक्षण गर्दा के कस्ता विधि र क्रियाकलापहरू कसरी सञ्चालन गर्ने गरेका छन् ? भन्ने शोधप्रश्न निर्धारण गरिएको छ । कविता शिक्षण गर्दा अपनाइने विधि र क्रियाकलापहरूको सञ्चालन प्रक्रियाको विश्लेषण गर्नु यस लेखको उद्देश्य रहेको छ । प्रस्तुत अध्ययन माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम (कक्षा ९-१०), २०७८ को सैद्धान्तिक ढाँचामा गुणात्मक पद्धतिमा आधारित छ । यसका लागि मोरङको बेलबारी नगरपालिकाअन्तर्गतका दशवटासामुदायिक माध्यमिक विद्यालय तहका दशओटै नेपाली भाषा शिक्षकहरूसँग अन्तर्वार्ता लिएर तथ्य सङ्कलन गरिएको छ । प्राप्त तथ्यहरूलाई आगमनात्मक विधिबाट वर्णन तथा विश्लेषण गरिएको छ । तथ्य विश्लेषण गर्दा नेपाली भाषा पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेका कविता शिक्षण सिकाइ सहजीकरणका विधि तथा क्रियाकलापहरूको शिक्षकहरूले कम मात्रामा प्रयोग गर्ने गरेको मुख्य नतिजा निस्किएको छ । यस मुख्य नतिजाका आधारमा छलफल गर्दा भाषिक सिपमा आधारित विधि तथा क्रियाकलापहरू बढी शिक्षक केन्द्रित रहेका, कविता शिक्षणको क्रममा अस्पष्टता/अन्योल रहेको, कविता शिक्षणमा सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया र तिनका चरणहरूको प्रयोगमा अलमल रहेको, शैक्षिक सामग्री र प्रविधिको न्यून प्रयोग भएको, दैनिक पाठयोजनाको निर्माण र प्रयोगको अभाव

रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत लेखको रहेको छ । यसका लागि विद्यालय तहमा नेपाली भाषा शिक्षण गर्ने शिक्षकलाई कविता शिक्षण विधिसम्बन्धी तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्ने सुझाव प्रस्तुत गरिएको छ।

प्रमुख शब्दहरू : अभिव्यक्ति, क्रियाकलाप, बोध, भाषिक सिप, सिकाइ ।

परिचय

हाम्रो देशमा हालको विद्यालय शिक्षामा कक्षा ९ देखि १२ सम्मको चार वर्ष अवधिको शिक्षालाई माध्यमिक शिक्षा कायम गरिएको छ। माध्यमिक शिक्षालाई साधारण शिक्षा, प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा र परम्परागत शिक्षाका रूपमा तीनवटा धारहरूमा बाँडिएको छ (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०७९क, पृ.४५) । उपर्युक्त सबै प्रकारका माध्यमिक शिक्षाका धारहरूमा ५ पाठ्य घण्टा (क्रेडिट आवर) र १६० वार्षिक कार्यघण्टा भएको नेपाली विषयको पठनपाठन गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०७९क, पृ.५५-५६) । माध्यमिक शिक्षाका उल्लिखित धारहरूमध्ये पनि साधारण धारको शिक्षा प्रदान गर्ने विद्यालयहरूको वाहुल्यता देखिन्छ। माध्यमिक तहमा सामुदायिक र संस्थागत दुवै प्रकारका विद्यालयहरूका कक्षा ९ र १० मा उक्त पाठ्यक्रमका आधारमा तयार गरिएको एउटै नेपाली भाषाको पाठ्यपुस्तकको उपयोग गरिन्छ। उक्त पाठ्यक्रमको उद्देश्य नेपाली भाषाको पाठ्यपुस्तकका माध्यमबाट भाषा शिक्षण गर्नु हो । भाषा शिक्षण सिपको शिक्षण हो। यसको मुख्य उद्देश्य भाषाका चार सिपहरू सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइको विभिन्न ढङ्गले अभ्यास गराई उपर्युक्त चारवटै भाषिक सिपको विकास गर्नु हो ।

शिक्षकले कक्षामा विषयवस्तुगत भन्दा भाषिक गतिविधि बढी गर्दछन् । लम्साल (सन् २०२४) ले अधिकारी (२०५०, पृ.२) लाई उद्धृत गरेअनुसार शिक्षक कक्षामा निर्देशन दिन्छन्, प्रश्नोत्तर वा छलफल गराउँछन्, वर्णन गर्छन, विवरण दिन्छन् वा दिन लगाउँछन्, पढ्न लगाउँछन् वा विविध किसिमले अभ्यास गराउँछन् । यी सबै शैक्षणिक गतिविधि एक दृष्टिले भाषिक गतिविधि ठहरिन्छन् (पृ.२) । त्यसैले भाषिक गतिविधि क्रियाकलापमुखी हुन्छन् । उल्लिखित चारवटै भाषिक सिपहरूको विकास गर्न उपयुक्त विधि तथा क्रियाकलापहरूको प्रयोग गर्नुपर्दछ। विद्यार्थीहरूलाई क्रियाकलापमा बढीभन्दा बढी सक्रिय बनाई व्यावहारिक तरिकाले शिक्षण गर्न सके भाषा शिक्षण प्रभावकारी हुन्छ ।

साहित्यका विधाहरूमा भाषाको विविध रूपको प्रस्तुति रहने हुँदा भाषिक सिप शिक्षण गर्न कथा, कविता, निबन्ध, रूपक आदि विधाहरूको सहयोग लिने गरिन्छ । यी विधाहरू मध्ये कवितालाई प्रमुख मानिन्छ ।माध्यमिक तहमा कविता शिक्षण गर्नुको उद्देश्य रोचक, आकर्षक र प्रभावकारी ढङ्गले नेपाली भाषालाई सिकाउनु हो । त्यसैले यहाँ सामुदायिक विद्यालयका माध्यमिक तहका नेपाली भाषा शिक्षकहरूले कक्षा ९ र १० मा कविता विधामा आधारित भएर नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा अपनाउने गरेका सिकाइ सहजीकरणका विधि तथा क्रियाकलापहरूमा आधारित भएर अध्ययन गरिएको छ ।

कविता विधा विशेषका शिक्षण विधि तथा क्रियाकलापमा केन्द्रित भएर गरिएका पूर्वअध्ययनको कमी देखिन्छ । यसो भएको हुँदा सामुदायिक विद्यालयको माध्यमिक तहको कक्षा ९ र १० मा नेपाली भाषा शिक्षकले कविताका माध्यमबाट सिकाइ सहजीकरण गर्दा प्रयोग गर्ने गरेका विधि तथा क्रियाकलापलाई यस लेखमा अध्ययनको समस्या मानिएको छ । प्रस्तुत अध्ययन यही समस्याको समाधानको खोजीमा केन्द्रित रहेको छ । अतः सामुदायिक विद्यालयमा माध्यमिक तहका नेपाली भाषा शिक्षकले कविताका माध्यमबाट सिकाइ सहजीकरण गर्दा प्रयोग गर्ने गरेका विधि तथा क्रियाकलापहरूको वर्णन तथा विश्लेषण गर्नु यस लेखको उद्देश्य रहेको छ । यस सन्दर्भमा कविता शिक्षणका क्रममा शिक्षकहरूले कुन कुन विधि तथा क्रियाकलापहरू कसरी सञ्चालन गर्छन् भन्ने जिज्ञासा उत्पन्न भएको हुँदा प्रस्तुत अध्ययन गर्नुपर्ने आवश्यकता पर्न गएको हो । यो अध्ययन कविता शिक्षणका विधि र क्रियाकलापसँग सम्बन्धित भएकाले प्रभावकारी ढङ्गले कविता शिक्षणका लागि नेपाली भाषा शिक्षकलाई आवश्यक जानकारी प्राप्त गर्न सहयोगी हुने हुँदा यस लेखको महत्त्व र औचित्य रहने देखिन्छ ।

माध्यमिक तहमा कविता शिक्षणसम्बद्ध सिद्धान्त वा अवधारणा आधारित भएर भाषा शिक्षणका सैद्धान्तिक पक्ष, विधि, पद्धति, प्रक्रिया र क्रियाकलापहरूसम्बद्ध केही अध्ययन भएका देखिन्छन् । त्यस्ता पूर्वकार्यहरूमा लामिछाने (२०६१), अधिकारी (२०६७), पौडेल (२०६७), शर्मा र पौडेल (२०७३), घिमिरे (२०७७) आदिका प्रकाशित पुस्तकहरूमा भाषा शिक्षणका पद्धति र विधिहरूको सैद्धान्तिक पक्ष, तिनको प्रक्रिया, भाषिक विधा शिक्षणका विधि तथा क्रियाकलापहरूको

चर्चा गरिएको छ । त्यसै गरी शर्मा (२०६८) र पन्थी (२०७९) का अनुसन्धानमूलक लेखहरूमा साहित्य शिक्षणमा अपनाइने शिक्षण विधि तथा कार्यकलापहरू र प्रक्रियाको सङ्क्षिप्त रूपमा चर्चा गरिएको पाइन्छ । त्यसै गरी घिमिरे (२०७९) को एमफिल तहको शोधप्रबन्धमा पनि नेपाली भाषा शिक्षकहरूले प्रयोग गर्ने शैक्षणिक विधि तथा क्रियाकलापहरूका सम्बन्धमा अध्ययन गरिएको पाइन्छ । त्यति भएर पनि कविता विधा विशेषलाई अध्ययनीय विषय बनाई शिक्षकले प्रयोग गर्ने गरेका विधि तथा क्रियाकलापहरूका सम्बन्धमा अनुसन्धानको कमी रहेको देखिन्छ । यही कमी नै प्रस्तुत लेखको अनुसन्धान अन्तराल हो ।

अनुसन्धान अन्तराललाई सम्बोधन गर्ने संयन्त्रलाई शोध प्रश्न मानिए (श्रेष्ठ, २०७७, पृ.३०) अनुसार उपर्युक्त समस्या समाधानका लागि यस अध्ययनमा माध्यमिक तह (कक्षा ९ र १०) मा नेपाली भाषा शिक्षकहरूले कविता शिक्षण गर्दा के कस्ता विधि र क्रियाकलापहरू कसरी सञ्चालन गर्ने गरेका छन् ? भन्ने अनुसन्धान प्रश्न निर्धारण गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा यही अनुसन्धान प्रश्नको जवाफ खोज्ने कार्य भएको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययनको क्षेत्र मोरङ जिल्लास्थित बेलबारी नगरपालिकाअन्तर्गतका दशैवटा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयहरू रहेका छन् । यसका लागि उक्त विद्यालयहरूमा कक्षा ९ र १० मा नेपाली भाषा शिक्षण गर्ने दश जना सबै शिक्षकहरूलाई सहभागीका रूपमा लिइएको छ । यस लेखमा अन्तर्वार्तासाम्बन्धी बन्धु (२०५२, पृ.५२) को विचारलाई अवलम्बन गर्दै अध्ययनका सहभागीहरूसँग अन्तर्वार्ता गरी प्राथमिक तथ्य सङ्कलन गरिएको छ । त्यसै गरी शीर्षकसम्बद्ध प्रकाशित पुस्तकहरू, *माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम (कक्षा ९-१०) २०७८*, कक्षा ९ र १० को *नेपाली* पाठ्यपुस्तक तथा कक्षा ९ र १० को *शिक्षक निर्देशिका*लाई द्वितीयक सामग्रीको रूपमा उपयोग गरिएको छ । त्यसै गरी यो लेख क्रेसवेल (सन् २००९) को मान्यतामा आधारित गुणात्मक ढाँचामा रहेको छ । सैद्धान्तिक तथा अवधारणात्मक रूपरेखा *माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०७८,* कक्षा ९-१० (२०७९) मा आधारित रहेको छ । दर्शन र भाषाको सम्बन्ध घनिष्ठ भएकोहुँदा (लम्साल, २०२४) प्रस्तुत अध्ययनका लागि डेन्जिन एन्ड लिङ्कन (सन् २०११) ले भनेजस्तै भाषा शिक्षण सिकाइ

सहजीकरणसम्बन्धी शिक्षकहरूबाट अनुभव सङ्कलन गरी बहुतथ्य र बहुअर्थहरू पहिल्याउन दर्शनको व्याख्यात्मक आयाम (इन्टरप्रेटिभिज्म) लाई लेखको प्रतिमान (प्याराडाइम) मानिएको छ । शर्मा र लुइटेल (२०५२, पृ.१३) ले भनेअनुसार आगमनात्मक विधिका माध्यमबाट तथ्यको विश्लेषण गरिएको छ । यसका साथै तथ्य विश्लेषण गर्दा सहभागीको छद्म नाम राखेर उनीहरूको गोपनीयतालाई ख्याल गरिएको छ । कविता शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूका लागि प्रस्तुत अध्ययन उपयोगी हुन सक्ने देखिन्छ ।

नतिजा र छलफल

प्रस्तुत लेखमा माध्यमिक तहको कक्षा ९ र १० मा नेपाली कविता शिक्षण सिकाइ सहजीकरण गर्दा सञ्चालन गरिने प्रक्रियाका सम्बन्धमा अध्ययन गरिएको छ । अतः यस प्रसङ्गमा कविता विधा, निर्धारित कविता क्षेत्र र कविताहरू, कविता शिक्षण विधि र कविता शिक्षण सिकाइ सहजीकरणका सम्बन्धमा चर्चा गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ ।

कविता विधा

कविको अनुभूतिको कलात्मक भाषिक अभिव्यक्तिलाई कविता मानिन्छ । यो भाव वा विचार, छन्द तथा लय र भाषाशैलीको उपयुक्त संयोजन भएको आकर्षक विधा हो । नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान (२०७९) अनुसार कविद्वारा आफ्ना संवेद्य अनुभूति वा स्फुरणलाई पद्य वा गद्यमा अभिव्यक्ति दिइको रचना नै कविता हो । कवितालाई अङ्ग्रेजी भाषामा ‘पोएम’ वा ‘पोएट्री’ भनिन्छ । दुवैको शाब्दिक अर्थ कविको कर्म वा रचना भन्ने हुन्छ । कविता पद्य वा गद्य जुनसुकै ढाँचामा भए पनि कवितामा लयविधान गरिएको हुन्छ । भाषा सिकाइमा साहित्यका अन्य विधाका तुलनामा कविता विधा निकै लोकप्रिय रहेको छ । यसले विद्यार्थीहरूको भावनात्मक र बौद्धिक विकासमा समेत सहयोग गर्दछ । भाषा सिकाइको जटिल कार्यलाई केही सरल र रोचक बनाउन कविता विधालाई भाषा शिक्षणका क्रममा साना कक्षादेखि उच्च तहसम्म उपयोग गर्ने गरिन्छ । कविताको अध्ययनबाट शब्दभण्डार क्षमता, अभिव्यक्ति क्षमता र शैली, भाषा प्रयोग प्रवाह, उच्चारण परिष्कार, कलाप्रति अनुराग र साहित्यप्रति अभिरुचि संवर्धन हुन्छ (शर्मा र पौडेल, २०७३, पृ.२१६)। यसरी हेर्दा कविता शिक्षण

भन्नाले कविताप्रति विद्यार्थीहरूलाई आकर्षित गराई त्यसका माध्यमबाट भाषा सिकाइ प्रक्रिया सञ्चालन गर्नु हो ।

निर्धारित कविता क्षेत्र र कविताहरू

नेपाली विषयको पाठ्यक्रम (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०७९, पृ.२१-५६) मा उल्लेख भएअनुसार कक्षा ९ को *नेपाली* पाठ्यपुस्तक (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७९ख) मा प्रकृतिपरक एउटा पद्य कविता (भरतराज पन्तको मेघ बिजुली विवाह, पृ.१), देशप्रेमपूर्ण एउटा गीति कविता (धीरेन्द्र प्रेमर्षिको सारङ्गीमा देश, पृ.८२) र समाज/श्रमपरक एउटा गद्य कविता (भूपिनको आमाको तस्बिर, पृ.१५९) गरी ३ वटा कविता समावेश गरिएको छ भने कक्षा १० को *नेपाली* पाठ्यपुस्तक (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०८०क) मा नीतिचेतनापरक एउटा पद्य कविता (रामप्रसाद ज्ञवालीको उज्यालो यात्रा, पृ.१), श्रम/संस्कृतिपरक एउटा गीति कविता (मुकुन्दशरण उपाध्यायको नेपाली हाम्रो श्रम र सिप, पृ. १०३) र समाज/मानवमूल्यपरक एउटा गद्य कविता (दिनेश अधिकारीको गाउँमाथि एउटा कविता, पृ.२०७) गरी ३ वटानै कविता समावेश गरिएको छ । माध्यमिक तह कक्षा ९ र १० मा जम्मा ६ वटा कविताहरू शिक्षणीय प्रयोजनका रूपमा समावेश गरिएको देखिन्छ ।

कविता शिक्षण विधि

माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम (कक्षा ९-१०), २०७८ मा विधाका माध्यमबाट सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ सिपहरूको शिक्षण गर्दा लयबद्ध पाठलाई समावेश गरिएको छ । लयबद्ध पाठ भनेको कविता विधा हो । कविता शिक्षण विधिहरूमा विविधता पाइन्छ । कविता शिक्षणका विधिहरूमा गीत तथा अभिनय विधि, अर्थबोध विधि, व्याख्यान विधि, खण्डान्वयन विधि, व्यास विधि, समीक्षा विधि, प्रश्नोत्तर विधि, सिर्जनात्मक सहजीकरण विधि, परियोजना विधि आदि पर्दछन् । त्यस्तै गति, यति र लयबोध, भावार्थ र भावविस्तार, सारांश खिच्ने वा भन्ने, प्रश्नोत्तर, भावबोध, शब्दार्थ खुलाउने कविता शिक्षणका कार्यकलापका रूपमा देखिन्छन् (लामिछाने, २०६१, पृ. १२७-१२८) । कविताप्रति रुचि उत्पन्न गर्ने सहायक क्रियाकलापहरू भनेर अन्ताक्षरी प्रतियोगिता, समस्यापूर्ति, कवि सम्मेलन, कवि जयन्ती र कवि समादरको चर्चा गरेको पाइन्छ (शर्मा र पौडेल, २०७३, पृ. २२१-२२२) । तर

विद्यालय तहमा यी कविताप्रति रुचि उत्पन्न गर्ने सहायक क्रियाकलापहरूलाई त्यति आवश्यक मानिँदैन ।

कविता शिक्षण सिकाइ सहजीकरण

सिकाइ सहजीकरण भनेको सिक्नलाई सजिलो बनाउने तरिका हो । *माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम (कक्षा ९-१०), २०७८* मा सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियाको चर्चा गर्दै (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०७९क, पृ.२१-५६) निर्धारित सक्षमता र कक्षगत सिकाइ उपलब्धि हासिल गर्नका लागि शिक्षक र विद्यार्थीले विषयवस्तुमा आधारित भई गर्ने क्रियाकलापलाई सिकाइ सहजीकरण भनिएको छ (पृ.५०) । उक्त पाठ्यक्रम सहजीकरण प्रक्रियाअन्तर्गत (क) भाषिक सिपहरूमा आधारित क्रियाकलाप (सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ सिपअन्तर्गका क्रियाकलापहरू), (ख) विधाका माध्यमबाट सीपहरूको शिक्षण (आख्यानात्मक पाठ, लयबद्ध पाठ, जीवनीपरक पाठ, निबन्धात्मक पाठ, रूपक पाठ, व्यावहारिक लेखन, भाषिक संरचना र शब्दभण्डार), (ग) बहुबौद्धिकता, (घ) समालोचनात्मक चिन्तन, (ङ) सहकार्यात्मक (व्यक्ति र समूह कार्य), (च) सोधपुछ तथा प्रश्नोत्तर, (छ) पूर्ण शारीरिक क्रिया/अभिनय, (ज) स्वाध्याय र छलफल र (झ) प्रयोगात्मक तथा खोजकार्य रहेका छन् (पृ.५०-५४) । साथै उक्त पाठ्यक्रममा सहकार्यात्मकअन्तर्गतका अन्य सहजीकरण प्रक्रियामा प्रस्तुतीकरण, अभ्यास र उत्पादनलाई पनि समावेश गरिएको छ । पन्थी (२०७९) का विचारमा पनि सिकाइ सहजीकरण अन्तर्गत विद्यार्थीलाई पाठप्रति कसरी उत्प्रेरित गर्ने, पूर्वज्ञानको धारणा र जानकारी कसरी दिने, पुनरावलोकन कसरी गर्ने, शैक्षिक सामग्री कसरी प्रयोग गर्ने, सिकाइका दृष्टिले कमजोर मानिएका विद्यार्थीलाई कसरी उपचारात्मक शिक्षण गर्ने, पाठको थालनी र अन्त्य कसरी प्रभावकारी बनाउने जस्ता शिक्षण सिकाइका क्रममा गरिने सम्पूर्ण गतिविधिहरू पर्दछन् (पृ.२५) । यसरी हेर्दा पाठ्यक्रम निर्दिष्ट सिकाइ उपलब्धिहरू हासिल गर्न शिक्षक तथा विद्यार्थीले सञ्चालन गर्ने समग्र शैक्षिक क्रियाकलापलाई नै सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियाको रूपमा बुझिन्छ ।

कविता शिक्षण सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया

माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम (कक्षा ९-१०), २०७८ मा आधारित सैद्धान्तिक तथा अवधारणात्मक ढाँचा, पूर्वकार्यहरूको निष्कर्ष र प्रस्तुत अध्ययनमा संलग्न सहभागीहरूबाट अन्तरवार्ताको क्रममा प्राप्त तथ्यका आधारमा माध्यमिक तहका नेपाली भाषा शिक्षकहरूले कविता शिक्षण गर्दा अपनाउने विधि तथा सिकाइ सहजीकरण सञ्चालन प्रक्रियालाई निम्नलिखित थिमका रूपमा शीर्षीकृत गरी छलफल तथा विश्लेषण गरिएको छ :

कविता शिक्षणका सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियाका क्रम र चरणहरू

भाषिक सिप सिकाइलाई सरल, सहज, व्यवस्थित र रुचिपूर्ण बनाउन कवितालाई उपयुक्त क्रममा शिक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ। शिक्षण कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन, गतिशील तुल्याउन, अनावश्यक पुनरावृत्ति रोक्न, समय बचत गर्न कुनै निश्चित क्रममा कविता शिक्षणका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ। कविता शिक्षण क्रमका सम्बन्धमा विभिन्न धारणहरू रहेका पाइन्छन्। शर्मा र पौडेल (२०७३, पृ.२१९-२२१) ले प्रस्तावना, शब्दार्थसम्बन्धी कठिनाइको निवारण, आदर्श पाठ, अनुकरण वाचन, बोधप्रश्नोत्तर, भावार्थसम्बन्धी अभ्यास र मूल्याङ्कनलाई कविता शिक्षण क्रम मानेको देखिन्छ। त्यस्तै कक्षा ९ को नेपाली शिक्षक निर्देशिकामा (क कक्षा सुरुवाती क्रियाकलाप, (ख) विषयवस्तुसम्बद्ध सहजीकरण क्रियाकलाप र (ग) मूल्याङ्कन गरी ३ वटा क्रममा सिकाइ सहजीकरण गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०८०ख)। उक्त निर्देशिकामा विषयवस्तुसम्बद्ध सहजीकरण क्रियाकलापअन्तर्गत विषयवस्तुमा आधारित छलफल, कविताको संरचना र पहिचान, लयबद्ध पठन, अनुप्रासको पहिचान र संरचनाको अनुकरण, शब्दोच्चारण, शब्दार्थ र प्रयोग, बोधात्मक प्रश्नोत्तर, पाठगत शब्दार्थ, विपरीतार्थी शब्दको पहिचान र प्रयोग, समान ध्वनियुक्त शब्दको पहिचान र प्रयोग, कविता पूरण, बोधात्मक प्रश्नोत्तर, गद्यमा रूपान्तर, कविताको भावबोध, पाठगत बोध प्रश्नोत्तर, व्याख्या लेखन, मूल भाव लेखन, विषयवस्तुको बोध र धारणा, कार्यमूलक व्याकरण र भाषिक प्रकार्य, श्रुतिबोध, सिर्जना र परियोजना कार्य, कविता सङ्कलन र प्रस्तुति तथा कविता रचना आदि गरिएका कार्यकलापहरू समावेश गरिएको छ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०८१) कै कक्षा १० को नेपाली शिक्षक निर्देशिकामा पनि यही क्रमको सङ्केत पाइन्छ ।

कविता शिक्षण गर्दा माथि उल्लिखित क्रमा गर्नुपर्ने भए पनि कुनै कठोर क्रम नै अवलम्बन गरेर कविता शिक्षण गर्नुपर्ने भन्ने त छैन । यसलाई यताउता पार्न पनि सकिन्छ । यसका लागि शिक्षकले आफ्नो शिक्षण अनुभव, दक्षता, सिप र कला तथा विद्यार्थीहरूको उमेर, रुचि, क्षमता आदिका आधारमा कुनै निश्चित क्रम निर्धारण गर्न सक्छन् । यसो भए पनि लयबद्ध पठन, शब्द उच्चारण तथा अर्थबोध, संरचना, लय, अनुप्रास पहिचान, कविताको भावबोध, विषयवस्तुको बोध र धारणा निर्माण, सन्दर्भ र सन्देश बोध, भाषातत्त्व र सिर्जनात्मक कार्य (कविता लेखन) को क्रममा कविता शिक्षण गर्दा प्रभावकारी हुने देखिन्छ ।

प्रस्तुत अध्ययन क्षेत्रमा कविता शिक्षणका सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियाका क्रम र चरणहरूका सम्बन्धमा तथ्य सङ्कलन गर्ने क्रममा संलग्न सहभागीहरूमध्ये २५ वर्ष शिक्षण अनुभव भएका शिक्षक रामप्रसाद रिजाल भन्छन्- ‘‘म कविता शिक्षण गर्दा सवभन्दा पहिला कविको परिचयको परिचय दिन्छु, त्यसपछि लयबोध गराउँछु पछि अनि कविताको भावबोध र व्याख्या गरिदिन्छु’’ (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, वैशाख २५, २०८१) । त्यस्तै अर्का सहभागी शिक्षक भन्छन्- ‘‘सबभन्दा पहिला कविको फोटोसहित कविको सामान्य परिचय दिन्छु, अनि लयबोध गराउँछु त्यसपछि भावबोध गराउँछु, अनि अभ्यास गराउने गरेको छु’’ (ज्ञानचन्द्र मिश्र, व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, वैशाख २६, २०८१) । यसै सम्बन्धमा अर्का सहभागी शिक्षक बलराम पोखरेल भन्छन्- ‘‘पहिला कुनै एउटा गीत वा कविता भन्छु, त्यसपछि कविताको आदर्श वाचन गरेर सुनाउँछु अनि पछि पछि विद्यार्थीहरूलाई भन्न लगाउँछु । त्यसपछि अर्थबोध, भावबोध, शब्दार्थ बोध र वाक्यमा प्रयोग गराउने गरेको छु’’ (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, वैशाख २७, २०८१) । सहभागी अन्य शिक्षकहरूका धारण पनि यस्तै प्रकारका रहेका छन् । अध्ययनका सहभागीका उपर्युक्त कथनलाई हेर्दा कविता सिकाइ सहजीकरण गर्ने क्रममा सर्वप्रथम अधिकांश शिक्षकहरूले कवि परिचयबाटै सुरु गर्ने गरेको पाइयो । यसक्रममा केही शिक्षकहरूले कविको फोटोसहित कविको सामान्य परिचय दिने गरेको र केही शिक्षकहरूले भने फोटोविना नै मौखिक रूपमा कविको सामान्य परिचय दिने गरेको पाइयो । कवि परिचयपछि सबै

शिक्षकहरूले लयबोध सहजीकरण गर्ने गरेको पाइयो । लयबोध सहजीकरण गर्दा सबै शिक्षकहरूले सर्वप्रथम कविताको आदर्श वाचन गर्ने र त्यसपछि विद्यार्थीहरूलाई अनुकरण वाचनको अभ्यास गराउने गरेको पाइयो ।

प्रस्तुत अध्ययनमा संलग्न सहभागी शिक्षकहरूका उपयुक्त कथनका आधारमा निम्नअनुसारको नतिजा निस्किएको छ :

कविता शिक्षण सिकाइ सहजीकरणको क्रम, चरणहरू र प्रक्रियाको अस्पष्टता

कविता शिक्षण गर्दा उत्सुकताको चरण, ज्ञान आर्जनको चरण र दिगो सिकाइ वा सुदृढीकरणको चरणको चरण गरी सिकाइका ३ चरणलाई दृष्टिगत गरी उपयुक्त सहजीकरण क्रियाकलाप छनोट गर्दा सान्दर्भिक हुन्छ । उत्सुकताको चरणमा विद्यार्थीलाई विषयवस्तु तथा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापप्रति रुचि जागृत गराई सिकाइका लागि तयार पार्नुपर्छ । त्यस्तै ज्ञान आर्जनको चरणमा सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियामा विविधता ल्याउँदै उपयुक्त र पर्याप्त शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरी पाठ्य कविताको विषयवस्तुमा अन्तरक्रिया, छलफल, खोजी, प्रस्तुतिका माध्यमबाट पर्याप्त ज्ञान आर्जन गर्ने अवसर प्रदान गरिन्छ । त्यसै गरी दिगो सिकाइ वा सुदृढीकरणको चरणमा विद्यार्थीहरूले विभिन्न क्रियाकलापका माध्यमबाट आफूले प्राप्त गरेको ज्ञानलाई प्रयोग गरी कविताको समीक्षा गर्ने, विश्लेषण गर्ने तथा नयाँ कविता सिर्जना गर्ने जस्ता कार्य गर्दछन् । यो पाठ्य कवितासम्बन्धी उच्च तहको ज्ञान प्राप्त गर्ने चरण हो । पन्थी (२०७९, पृ. २०-२९) ले पनि कविता शिक्षण सिकाइ सहजीकरणका उपर्युक्त ३ चरणहरूकै चर्चा गरेको पाइन्छ ।

उल्लिखित सैद्धान्तिक मान्यतालाई आधार मानेर त्यस क्रममा कविता शिक्षण कमै हुने गरेको देखियो । अधिकांश शिक्षकहरू कविता शिक्षणका चरणहरूमा त्यति स्पष्ट नभएको अवस्था देखियो । निर्दिष्ट क्रम र प्रक्रियाभन्दा पनि शिक्षकलाई आफू अनुकूल हुने गरी कविता शिक्षण गर्ने गरेको देखियो । अतः शिक्षकहरूमा कविता शिक्षणका सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियालाई व्यवस्थित, सहज तथा प्रभावकारी बनाउन कविता शिक्षण सिकाइ सहजीकरणको क्रम, तिनका चरणहरूको प्रयोग गर्न कतिपय शिक्षकहरूमा केही अस्पष्टता र अलमल भएको देखियो ।

माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम (कक्षा ९-१०), २०७८ मा समाविष्ट सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया

माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम (कक्षा ९-१०), २०७८ मा समाविष्ट सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियाहरू निम्नानुसार रहेका देखिन्छन् :

भाषिक सिपहरूमा आधारित क्रियाकलापहरू

यसअन्तर्गत सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ सिपसम्बद्ध सिकाइ सहजीकरणको चर्चा गरिएको छ ।

सुनाइ सिपमा आधारित क्रियाकलापहरू

माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम (कक्षा ९-१०), २०७८ ले सुनाइ सिपअन्तर्गत वर्ण र वाक्य विभिदीकरण, लयबोध, श्रुतिलेख, श्रुतिरचना, सुनाइका आधारमा बुँदा टिपोट, श्रुतिबोध, पाठको सुनाइका आधारमा प्रश्न निर्माण, अनुमान, वस्तु वा घटना वर्णन जस्ता क्रियाकलाप गर्न निर्देशन गरेको छ (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०७९क, पृ.५०) । उक्त पाठ्यक्रममा उल्लिखित क्रियाकलापहरूमध्ये लयबोध, श्रुतिलेख, श्रुतिरचना, श्रुतिबोध, पाठको सुनाइका आधारमा प्रश्न निर्माण, अनुमान, वस्तु वर्णन आदि कविता सहजीकरणका लागि उपयोगी हुनसक्छन् । अध्ययन क्षेत्रका शिक्षकहरूले उक्त पाठ्यक्रममा समाविष्ट सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियालाई केही हदसम्म उपयोग गर्ने गरिएको देखिएको छ । यस सम्बन्धमा सहभागीहरूसँग अन्तर्वार्ता गर्दा शिक्षक सविता घिमिरे भन्छिन्- “मैले कविता शिक्षण गर्दा आफैंले नमुना वाचन गरेर विद्यार्थीहरूलाई सुनाउने, अप्ठ्यारा शब्दको शुद्धोच्चारण गरी दिने र कविताको भावार्थ बोध गराउने गरेको छु ।” (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, वैशाख २५, २०८१) । त्यसै गरी यस सम्बन्धा शिक्षक टीकाराम पराजुलीले भने- “मैले विद्यार्थीहरूलाई लयबोध गराउन कविताको आदर्श वाचन गरी दिएर भावबोध गराउँछु , यसक्रममा कविताको व्याख्या गरेर सुनाउँछु” (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, वैशाख २६, २०८१) । सहभागी शिक्षक केदार रिमालको कथन पनि त्यस्तै छ । उनी भन्छन्- “कविताको छन्द बोध गराउँछु, आदर्श लयबद्ध वाचन गरी दिएर सुनाउँछु अनि कविताको भावार्थ व्याख्या गरेर सुनाउँछु” (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, वैशाख २७, २०८१)। अन्य सहभागीहरूको धारणा पनि यस्तै प्रकारको रहेको छ । सहभागीहरूका उक्त भनाइलाई हेर्दा प्रायः सबै शिक्षकहरूले लयबोध र भावबोधका क्रियाकलापहरू नै धेरै गराउने

गरेको पाइयो । सुनाइ सिप विकासका लागि कविता शिक्षण सहजीकरण गर्दा श्रुतिलेख, श्रुतिरचना, श्रुतिबोध, पाठको सुनाइका आधारमा प्रश्न निर्माण, अनुमान, वस्तु वर्णनजस्ता धेरै क्रियाकलापहरू सञ्चालन गरेको उनीहरूले जानकारी दिएनन् ।

बोलाइ सिपमा आधारित क्रियाकलापहरू

बोलाइ सिपअन्तर्गत कुराकानी, छलफल, प्रश्नोत्तर, वस्तु वर्णन, कथा कथन, घटना वर्णन, वादविवाद, वक्तृता, अभिनय र नाटकीकरणजस्ता क्रियाकलाप गराउनुपर्छ भनिएको छ । (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०७९क, पृ.५०) । उपर्युक्त क्रियाकलापहरू मध्ये कुराकानी, छलफल, प्रश्नोत्तर, वस्तु वर्णन कविता शिक्षणका लागि उपयुक्त हुन सक्छन् । यस अध्ययनका लागि पाठ्यक्रमका सुनाइ सिपमा आधारित उक्त क्रियाकलापहरूका सम्बन्धमा अध्ययन क्षेत्रका सहभागीहरूसँग अन्तर्वार्ता गर्दा एक शिक्षक भन्छन् - "मैले कविता शिक्षण गर्दा गाउने स्वर भएकालाई वाचन गर्न लगाउने, अनुकृत वाचन, सामूहिक वाचन/सहवाचन, उपसमूहगत वाचन, एकल वाचन, अन्य कवितात्मक रचना वाचन अभ्यास, छलफल, प्रश्नोत्तर, कविता वाचन प्रतियोगिता सञ्चालन गरेर बोलाइ सीपसँग सम्बद्ध क्रियाकालाप सञ्चालन गर्ने गरेको छु" (गोविन्द शर्मा, व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, वैशाख २५, २०८१) । यसै सम्बन्धमा अर्का शिक्षक केदार रिमालले भने- "विद्यार्थीलाई शुद्धोच्चारण, लयबद्ध वाचन, अनुकरण वाचन, सारांश कथन गर्न लगाएर बोलाइ सिप विकासका लागि कविता शिक्षण गर्दछु" (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, वैशाख २६, २०८१) । अन्य सहभागीहरूका धारणा पनि यस्तै प्रकार रहेको भेटियो । सहभागीहरूका यी तथ्यलाई हेर्दा कविताका माध्यमबाट बोलाइ सिप विकासका लागि प्रायः सबै क्रियाकलापहरू गराउने गरेको पाइए पनि वस्तु वर्णन क्रियाकलाप गराउने गरेको कुनै पनि सहभागीले बताएनन् ।

पढाइ सिपमा आधारित क्रियाकलापहरू

पढाइ सिपअन्तर्गत सस्वर र मौन पठन, पठन गतिको मापन, शब्दार्थबोध तथा पठनबोध (प्रश्नोत्तर, अनुमान, संरचना वर्णन, सारांश, प्रश्नको निर्माण, घटना वर्णन र मिलान) जस्ता क्रियाकलाप गराउनुपर्छ भनिएको छ (पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०७९क, पृ.५०) । यी क्रियाकलापहरू मध्ये कविता शिक्षण सहजीकरणका लागि सस्वर पठन, शब्दार्थबोध तथा

पठनबोधजस्ता क्रियाकलापहरू उपयुक्त ठहर्छन् । उक्त पाठ्यक्रममा समाविष्ट सुनाइ सिपमा आधारित कविता शिक्षणका क्रियाकलापहरूका प्रयोगका सम्बन्धमा सहभागी शिक्षकहरूसँग अन्तर्वार्ता गर्दा शिक्षक मनोरथ काफ्लेले भने- "विद्यार्थीहरूमा पढाइ सिप विकासका लागि मैले सामूहिक तथा व्यक्तिगत सस्वर वाचन गर्न लगाउने, शब्दार्थ पढ्न लगाउने, कविता लयमा पढ्न लगाउने, शब्दार्थ बोध गर्न लगाउने गरेको छु" (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, वैशाख २५, २०८१) । अर्का शिक्षक रामप्रसाद रिजालको कथन पनि त्यस्तै रहेको छ । उनी भन्छन्- "मैले शब्दार्थ बोध, कविताको अर्थबोध, भावबोध गर्न लगाउने गरेको छु" (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, वैशाख २६, २०८१) । यी तथ्यलाई विश्लेषण गर्दा कविताका माध्यमबाट पढाइ सिप विकासका लागि पठन गतिको मापन, अनुमान, संरचना वर्णन, प्रश्नको निर्माणजस्ता सिकाइ सहजीकरणका क्रियाकलापहरू गराउने गरेको पाइएन ।

लेखाइ सिपमा आधारित क्रियाकलापहरू

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७९क) अनुसार लेखाइ सिपअन्तर्गत अनुलेखन, श्रुतिलेखन, अनुभव वर्णन, वस्तु तथा घटनाको वर्णन, यात्रा वर्णन, प्रश्नोत्तर लेखन, बुँदा टिपोट, भावविस्तार वा व्याख्या, सारांश लेखन, अनुच्छेद लेखन, निबन्ध लेखन, प्रतिवेदन लेखन, संवाद लेखन, विभिन्न क्षेत्रका व्यावहारिक लेखन र विभिन्न विधामा सिर्जनात्मक लेखन लगायतका क्रियाकलाप गराउनुपर्दछ (पृ.५०) । यी मध्ये कविता शिक्षणका लागि अनुलेखन, श्रुतिलेखन, प्रश्नोत्तर लेखन, भावविस्तार वा व्याख्या, सारांश लेखन, सिर्जनात्मक लेखन आदि क्रियाकलाप उपयुक्त हुन्छन् । कविताका लागि उपयुक्त हुने उक्त पाठ्यक्रममा समाविष्ट सुनाइ सिपमा आधारित क्रियाकलापहरूका प्रयोगका सम्बन्धमा सहभागी शिक्षकहरूसँग अन्तर्वार्ता लिँदा ३० वर्ष शिक्षण अनुभव भएका एक सहभागी शिक्षक धनपति आचार्यले भने- "मैले कविता शिक्षण गर्दा शब्दार्थ र वाक्यमा प्रयोग, भावलेखन, व्याख्या लेखन, सारांश लेखन, कविता लेख्न लेख्न प्रेरित गरेर लेखाइ सिपमा आधारित क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने गरेको छु" (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, वैशाख २५, २०८१) । त्यसै गरी अर्का शिक्षक सुरज पौडेल भन्छन्- "मैले वाक्यमा प्रयोग (वाक्यरचना), सारांश लेखन, व्याख्यालेखन, पाठका अभ्यास लेखन कविता लेखन गराएर लेखाइ सिपसँग सम्बन्धित

क्रियाकलापका माध्यमबाट कविता शिक्षण गर्दछु'' (व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, वैशाख २६, २०८१) । अन्य सहभागीहरूबाट पनि यस्तै विचार प्रकट भएका छन् । यी तथ्यका आधारमा हेर्दा लेखाइ सिप विकासका लागि कविता शिक्षण सिकाइ सहजीकरणका प्रायः सबै क्रियाकलाप गर्ने गरेपनि अनुलेखन तथा श्रुतिलेखन लेखनका गराउने गरेको पाइएन ।

प्रस्तुत अध्ययनका सहभागीहरूका उपर्युक्त कथनका आधारमा विश्लेण गर्दा निम्न नतिजा निस्किएको छ :

कविता शिक्षण विधिमा परम्पराकै निरन्तरता

नेपाली भाषा शिक्षकहरूले कविताका माध्यमबाट भाषिक सिपको शिक्षण गर्दा पाठ्यक्रममा निर्दिष्ट विधि तथा क्रियाकलापभन्दा पनि परम्परागत आधारमा नै कविता विधाको उपयोग गरेको पाइयो । शिक्षणका क्रममा सुनाइ र पढाइको तुलनामा बोलाइ र लेखाइ सिपमा बढी समय दिने गरेको पाइयो । त्यस्तै अनुप्रास पहिचान र अनुप्रासयुक्त भाषाको बोध, कविताको संरचना पहिचान, विषयवस्तुको अनुमान र कल्पना, गीति वा पद्य कवितालाई व्याकरणिक पदक्रमअनुसार गद्यमा रूपान्तर, गद्य कवितालाई व्याकरणिक पदक्रममा रूपान्तरण, विषयवस्तुमा आधारित अन्तरक्रिया, सन्दर्भ र सन्देश बोध, संरचनाको अनुकरणात्मक लेखन तार्किक तथा समीक्षात्मक लेखन आदि कार्यकलाप गराउने गरिएको पाइएन । त्यसै गरी सम्बन्धित विषयवस्तुमा आधारित स्वतन्त्र रचना, विद्युतीय सञ्चारमा उपलब्ध कवितात्मक सामग्रीको सङ्कलन र कक्षा प्रस्तुतीकरण, भावमय अनुच्छेद लेखन गराउने गरेको देखिएन । अतः कविता शिक्षण सहजीकरण गर्दा नवीनतम् शिक्षण विधिको उपयोग हुन नसकी परम्पराकै निरन्तरता भएको पाइयो ।

शिक्षक केन्द्रित विधि तथा क्रियाकलापहरूको बाहुल्यता

उल्लिखित तथ्यका आधारमा हेर्दा अधिकांश सहभागी शिक्षकहरूले कविता शिक्षणका क्रममा चारोटै भाषिक सिप सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइको विकासका लागि बोध तथा अभिव्यक्ति क्षमता विकाससम्बद्ध विधिहरूमा गीति/लयबद्ध वाचन, अर्थबोध, व्याख्यान विधि, प्रश्नोत्तर विधि, छलफल विधिको प्रयोग गर्ने गरेको अवस्था देखिन्छ भने क्रियाकलापहरूअन्तर्गत आदर्श वाचन, अनुकरण वाचन, उच्चारण, शब्दार्थ, वाक्यमा प्रयोग, व्याख्या विश्लेषण, प्रश्नोत्तर, छलफल, अभ्यास लेखन,

कविता रचना, कविता प्रतियोगिता सञ्चालन गर्ने गरेको अवस्था देखिन्छ । अतः कविता शिक्षण गर्दा शिक्षक केन्द्रित विधि तथा क्रियाकलापहरूको नै बाहुल्य भएको पाइयो ।

पाठ्यक्रम निर्देशित अधिकांश विधि तथा कार्यकलापहरू सञ्चालनमा न्यूनता

प्रस्तुत अध्ययन क्षेत्रका सहभागीहरूले भाषिक सिपहरू र कविता विधाका माध्यमबाट गरिने सीपहरूको शिक्षणमा आधारित क्रियाकलापहरू गर्ने गरेको पाइए पनि माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०७८ निर्देशित केही सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया तथा क्रियाकलापहरूको प्रयोगमा कमी देखियो । त्यस्ता क्रियाकलापहरूमा विद्यार्थीहरूमा अन्तर्निहित बहुबौद्धिकता उजागर गर्ने खालका क्रियाकलापहरू सञ्चालन भएको पाइएन । त्यस्तै समालोचनात्मक सोच विकास गर्ने खालका क्रियाकलापहरू पनि भएको पाइएन । शिक्षकहरूले सहकार्यात्मक सिकाइलाई ख्याल गर्ने गरेको पाइएन । प्राप्त तथ्यहरू हेर्दा पाठ्यक्रम निर्देशित अधिकांश विधि तथा कार्यकलापहरू सञ्चालनमा न्यूनता रहेको देखियो ।

निष्कर्ष

कविता सहजीकरण गर्दा प्रयोग गर्ने विधि तथा क्रियाकलापहरू बढी शिक्षक केन्द्रित रहेका, कविता शिक्षणको क्रममा अस्पष्टता/अन्योल रहेको, कविता शिक्षणमा सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया र तिनका चरणहरूको प्रयोगमा अलमल रहेको यस अध्ययनबाट निष्कर्ष निस्किएको छ । समग्रमा भन्दा माध्यमिक तहमा नेपाली विषय शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमद्वारा निर्देशित सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया तथा क्रियाकलापहरूको समुचित रूपमा प्रयोग गरेको पाइएको छैन । विद्यार्थीकेन्द्रित विधि तथा क्रियाकलापहरूको कम प्रयोग हुने गरेको छ । कविता शिक्षण गर्दा नेपाली भाषा शिक्षकले अन्य क्रियाकलापभन्दा व्याख्या विश्लेषणतर्फ नै बढी जोड दिएका छन् । यसक्रममा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिकाबाट निर्देशित अन्य क्रियाकलापहरूको थप प्रयोग गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । माध्यमिक तह (कक्षा ९ र १०) को नेपाली विषयको हाल कार्यान्वयनमा रहेको माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०७८ ले शिक्षकलाई सहजकर्ताको रूपमा मानेको हुँदा सिकाइ सहजीकरण गर्दा शिक्षकले विद्यार्थीहरूलाई उपयुक्त निर्देशन मात्र दिनुपर्नेमा शिक्षक नै बढी सक्रिय

रहने गरेको देखिएको छ । यसका लागि शिक्षक आफूले सहजकर्ताको भूमिका निर्वाह गरेर विद्यार्थीकेन्द्रित सहकार्यात्मक क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको देखिन्छ ।

कविता विधा शिक्षणका विभिन्न पक्षहरू बोध, अभिव्यक्ति, भाषिक संरचना र वर्णविन्यास तथा भाषिक प्रकार्यहरूमध्ये प्रस्तुत अनुसन्धानलाई बोध तथा अभिव्यक्तिसम्बद्ध विधि तथा क्रियाकलापहरूलाई मात्र यस अध्ययनमा परिसीमित गरिएको छ । कविता शिक्षणका अन्य पक्षहरू भाषिक संरचना र वर्णविन्यास तथा भाषिक प्रकार्यका बारेमा यहाँ अध्ययन गरिएको छैन ।

प्रस्तुत लेखबाट माध्यमिक तहमा नेपाली भाषा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूलाई कविता शिक्षणसम्बद्ध उपयुक्त विधि तथा क्रियाकलापका प्रक्रियाहरू अपनाई शिक्षणमा प्रभावकारिता बढाउन सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ । साथै यस लेखले कविता शिक्षणका लागि अनुसन्धान गर्न चाहने व्यक्तिहरूका लागि स्रोत सामग्रीको रूपमा पनि कार्य गर्छ भन्ने ठानिएको छ ।

यस अध्ययनसम्बद्ध भावि अनुसन्धानकालागि सम्भावित शीर्षकहरू निम्नानुसार सुझाइएको छ :

(क) भाषिक प्रकार्यको दृष्टिले माध्यमिक शिक्षामा कविता शिक्षण ।

(ख) माध्यमिक शिक्षामा कविताका माध्यमबाट भाषिक संरचना शिक्षण ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५०), *नेपाली भाषा शिक्षण* (तृतीय संस्क.), विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६७), *भाषा शिक्षण : केही परिप्रेक्ष्य तथा पद्धति,* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

क्रेसबेल, जे.डब्लु. (सन् २००९), *रिसर्च डिजाइन : क्वालिटेटिभ, क्वान्टिटेटिभ र मिक्स मेथड्स एप्रोएच,* सेज पब्लिकेसन ।

घिमिरे, दिनेश (२०७७), *भाषिक विधा शिक्षण : प्रयोजन र प्रक्रिया,* इन्टेलेक्चुअल बुक प्यालेस ।

घिमिरे, विष्णु (२०७९), *माध्यमिक तह (कक्षा ९ र १०) मा नेपाली भाषा शिक्षकहरूले प्रयोग गर्ने शैक्षणिक विधि र क्रियाकलापहरू* [एमफिल अप्रकाशित शोधप्रबन्ध], नेपाल खुला विश्वविद्यालय ।

डेन्जिन, एन.के.एन्ड लिङ्कन वाइ.यस. (सन् २०११), *द सेजह्याण्ड बुक अफ क्वालिटेटिभ रिसर्च,* सेज पब्लिकेसन ।

नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान (२०७९), *प्रज्ञा नेपाली बृहत् शब्दकोश,* नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

पन्थी, सीता सुवेदी (२०७९), माध्यमिक शिक्षामा कविता शिक्षण : प्रमुख विधि र प्रक्रिया, *शैक्षिक स्मारिका,* पृ.२०-२८, शिक्षा तथा मानवस्रोत विकास केन्द्र ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७९क), *माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०७८ (कक्षा ९ र १०)* अनिवार्य विषयहरू.।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७९ख), *नेपाली कक्षा ९* (पाठ्यपुस्तक) ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०८०क), *नेपाली कक्षा १०* (पाठ्यपुस्तक) ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०८०ख), *शिक्षक निर्देशिका, (कक्षा ९, नेपाली)*।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०८१), *शिक्षक निर्देशिका, (कक्षा १०, नेपाली)*।

पौडेल, माधवप्रसाद (२०६७), *भाषा पाठ्यक्रम, पाठ्य सामग्री तथा शिक्षण पद्धति,* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

लम्साल, तिलक (सन् २०२४), भाषिक दर्शनका आधारभूत पक्ष र निहित अन्तरवस्तु, *त्रियुगा एकेडेमिक जर्नल, ३* (१), २४३-२५९ । https://doi.org/10.3126/taj.v3i1.71985

लम्साल, तिलक (सन् २०२४), सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा भाषिक सिप विकासमा कथा शिक्षणका विधि तथा क्रियाकलापहरूको प्रयोग अवस्था, *कुटुम्ब वाणी, ५*(१), १४६-१५५ । https://doi.org/10.3126/kv.v5i1.71007

लामिछाने, यादवप्रकाश (२०६१), *नेपाली भाषा शिक्षण परिचय* (पाँचौं संस्क.), विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, केदारप्रसाद र पौडेल, माधवप्रसाद (२०७३), *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण,* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०५२), *शोधविधि,* साझा प्रकाशन ।

शर्मा, विष्णुप्रसाद (२०६८), साहित्य शिक्षणमा अपनाइने शिक्षण विधि तथा कार्यकलापहरू, *पृथ्वीदर्पण, २* (२), ७३-७९ ।

श्रेष्ठ, दयाराम (२०७७), *साहित्यको अनुसन्धान व्यवस्थापन*, शिखा बुक्स ।

छिमेकी कथाको समाजपरक अध्ययन

चेतनाथ पौडेल
सहप्राध्यापक, पथरी बहुमुखी क्याम्पस
Email: cheja74@gmail.com

Received: August 15, 2024 Revised: January 27, 2025 Accepted: May 5, 2025

सार

प्रस्तुत अध्ययन कथाकार गुरुप्रसाद मैनालीको छिमेकी कथाको समाजपरक अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ । नेपाली कथालाई आधुनिकतातर्फ उन्मुख गराउने कथाकार मैनाली प्रथम आधुनिक कथाकार हुन् । विसं १९९३ सालमा शारदा पत्रिकामा सर्वप्रथम प्रकाशित छिमेकी कथा विसं २०२० सालमा नासो कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत छ । यसमा फ्रान्सेली समाजशास्त्री हिप्पोलाइट एडल्फ टेनको समाजपरक सिद्धान्त जाति, क्षण र पर्यावरणका कसीमा छिमेकी कथाको समाजपरक अध्ययन गरिएको छ । यो गुणात्मक अध्ययनमा पुस्तकालयीय अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतका रूपमा छिमेकी कथा रहेको छ भने द्वितीयक स्रोतका रूपमा विषयसँग जोडिएर गरिएका शोध सामग्री, सन्दर्भ सामग्री, अनुसन्धानात्मक तथा समीक्षात्मक लेखरचना आदिलाई लिइएको छ । कथाभित्रको समाजका यथार्थ मान्यतालाई प्रभावकारी ढङ्गले देखाइएको छ । विसं २००७ सालअगिको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाको झलक प्रस्तुत गर्न सफल यस कथाको समाजशास्त्रीय कोणबाट अध्ययन विश्लेषण गर्नु यस आलेखको मूल अभीष्ट रहेको छ । प्रस्तुत कथामा टेनले अगि सारेको समाजशास्त्रीय मान्यताभित्रका जाति, क्षण र पर्यावरणको सशक्त प्रयोग भएकाले समाजशास्त्रीय अध्ययनका दृष्टिले प्रस्तुत कथा अत्यन्त उपयोगी रहेको छ र छिमेकी कथालाई जाति, क्षण र पर्यावरणका आधारमा सामाजिक धरातलमा राखेर अध्ययन गर्न सक्नु नै निष्कर्ष रहेको छ ।

प्रमुख शब्दहरू : क्षण, छिमेकी, जाति, पर्यावरण, यथार्थ, समाज

परिचय

गुरुप्रसाद मैनाली (१९५७-२०२८) द्वारा लिखित छिमेकी आदर्शोन्मुख यथार्थलाई चित्रण गरिएको कथा हो । उनी सामाजिक यथार्थवादी धारामा रहेर कथा लेखन गर्ने प्रथम कथाकार हुन् । उनको नासो (१९९२) कथाको प्रकाशनसँगै यस धाराको सुरुआत हुन्छ । मैनालीको एउटा मात्र कथासङ्ग्रह नासो (२०२०) प्रकाशित छ । मैनालीका कथामा नेपाली समाजको सजीव चित्रण पाइन्छ । उनले नेपाली सामाजिक जनजीवनका परिस्थितिको चित्रणमा विशेष ध्यान दिएका छन् । नेपाली समाजको पुरानो परिपाटी र नयाँ जीवनदृष्टिलाई आफ्ना कथामा प्रस्तुत गरेका छन् । यथार्थको चित्रण, बहिर्मुखी दृष्टिकोण, व्यापक परिवेश ग्रहण, सामाजिक मूल्य र मान्यताका सन्दर्भमा पात्रको व्यक्तित्वको उपास्थापनतर्फ मैनालीको विशेष रुचि देखिन्छ ।

समाजमा भएका सानादेखि ठुलासम्म क्रियाकलापका विकृत-विसङ्गत, आचार-विचार, संस्कृति-परम्परा आदि कुराहरूलाई अत्यन्त प्रभावकारी ढङ्गबाट कथामा उठाउने आदर्शोन्मुख यथार्थवादी कथाकार मैनाली आधुनिक कथाका प्रवर्तकका रूपमा देखिएका छन् । उनका धेरैजसो कथामा समाजका गाउँले जनजीवनका निम्नवर्गको अशिक्षा, गरिबी र मानवीय प्रवृत्तिलाई राम्रोसँग उतारेको देखिन्छ (भण्डारी, २०७९, पृ. १०४) । मैनालीले आफ्नै माटामा आँखाका सामु हरपल देखिने, भोगिने, अनुभव गरिने विषयवस्तुमा पात्र छनोट गरी घुमे र घुमाए । यो नै उनको आधुनिक कहिल्यै नजल्ने सिरानी बनेर आख्यानात्मक नेपाली साहित्यको बिहानीमा रह्यो, रहेको छ, रहिरहने छ (कलानिधि दाहाल, २०७९, पृ. ३९) । उनले कथा लेखन गर्न थाल्दा नेपालमा जहानियाँ निरङ्कुश राणाशासन थियो । राणाहरूको व्यवस्थाले उग्र रूप लिन थालेपछि जनताहरू झन् झन् चेतनशील बन्दै गए । फलतः यथार्थको खोज तिनीहरूका लागि वाञ्छनीय हुन गयो । पुरानो आदर्शलाई त्यागेर जीवन बाँच्नका लागि नयाँ दिशातर्फ यात्रा सुरु भयो, जसले सङ्घर्षका मैदानमा उत्रन अभिप्रेरित गर्‍यो ।

यथार्थवादी कथाकार आफ्नै परिवेशमा लुटपुटिन्छ, परको समाज र थाहा नभएको परिवेश उठाउँदैन । कथाकार मैनाली आफू हुर्केबढेको, खेलेपढेको ग्रामीण परिवेशलाई उठाउन निपुण छन् । गाउँले समाजमा हुने घटना, व्यवहार, दैनिकी, सम्बन्ध र व्यवहार कथाका विषयवस्तु हुन् । ग्रामीण

समाजलाई मिहिन रूपमा अवलोकन गरेर कलात्मक रूपमा प्रस्तुति गर्न, प्रस्तुतिलाई शाश्वत बनाउन रैथाने विम्ब प्रयोग गर्न कथाकार औधी सिपालु छन् (मैनाली, २०७९, पृ. ९५) । कथाकार मैनालीको कथाकारिता विश्लेषण गर्दा भनिए जस्तै उनी यथार्थवादी कथाकार हुन् । कथाकार स्वयम्ले नासो कथासङ्ग्रहमा मेरा दुई शब्द शीर्षकमा भनेका छन्- 'धेरैजसो कथाहरू मैले स्वयम् देखेका अथवा निकटबाट सुनेका दृश्यहरू लिएर लेखेको छु (मैनाली, २०७३ पृ. भूमिका) ।' उनका कथाहरू सामाजिक विषयवस्तुकै केन्द्रीयतामा रचिएका छन् । उनका कथाहरू सामाजिक विषयवस्तु यथार्थमा आधारित छन्, भावुकतामा होइन । उनले आफ्ना कथामा ग्रामीण सामाजिक जीवनको सूक्ष्म अवलोकन गरेका छन् । उनले अन्धविश्वास, रुढिवाद, कुरीतिग्रस्त नेपाली समाजको गिर्दो अवस्थालाई मुखरित गरेका छन् र ह्रासोन्मुख स्थितिमाथि करुणा दर्साएका छन् ।

छिमेकी विसं १९९३ सालको शारदा वर्ष २, अङ्क ३ मा छापिएको देखिन्छ (कृष्णप्रसाद दाहाल, २०७९, पृ. ८४) । नेपाली कथालाई आधुनिक मूल्य प्रदान गर्ने क्रममा उनले एकातिर आफ्नो कथाको संरचनालाई पूर्ण यथार्थवादमा आबद्ध गरी कथावस्तुको निर्माण गर्नुका साथै पात्रको दृष्टिकोणलाई समायोजन गरे भने अर्कातिर उनले आफ्ना कथाको रूपविन्यासलाई मध्ययुगी शैलीबाट मुक्त गरी सुपुष्टता प्रदान गरे (श्रेष्ठ, २०६७, पृ. ३७) । पाश्चात्य साहित्यको प्रभावबाट लेखिएका हिन्दी कथाहरूको अध्ययनबाट प्रेरित भएर नै उनले आफ्ना कथाहरू लेखेका हुन् । उनका कथाहरूले नेपाली गाउँले जनजीवनको कारुणिक पक्षलाई साह्रै राम्रो अभिव्यक्ति दिएका छन् । शैलीमा नेपालीपना, भावमा गाउँले सजिलोपना, विचारमा सुधारको लक्ष्य र चित्रणमा रमाइलो कलात्मकता मैनालीका विशेषता हुन् (शर्मा, २०७०, पृ. १४२) । नेपाली समाज हिन्दु संस्कृतिबाट प्रभावित भएको र सहिष्णुता, क्षमा, दान, परोपकार आदिमा विश्वास गरेको हुँदा यी सबै कुराहरूबाट परेको प्रभावस्वरूप यथार्थवादी नेपाली कथामा आदर्शको पुट रहन गएको हो । त्यसैले यस धाराका कथाकारहरूलाई यथार्थ परिस्थितितर्फ आकृष्ट हुन बाध्य तुल्याए तापनि आदर्शप्रतिको झुकाउ राख्न अभिप्रेरित गऱ्यो (श्रेष्ठ, २०६७, पृ. २६) ।

मैनालीले आफूले भोगेदेखेका कुराहरूलाई आफ्ना कथाको विषयवस्तु बनाए । जीवनको लामो कालखण्डमा मैनालीले न्याय विभागमा न्यायाधीशसम्म भएर काम गर्दा आफूले देखेभोगेका

घटनाहरूलाई आधुनिक कथाशिल्पमा असाधारण शैली र रूपमा प्रस्तुत गरे । समाज र साहित्य एकअर्काका परिपूरक हुन् भन्ने तथ्यलाई कथाकार मैनालीले साह्रै राम्रोसँग बुझेका छन् (अन्नपूर्ण पोस्ट, २०७३) । त्यसैले समाजविना साहित्य जीवन्त रहन सक्दैन भने साहित्यविनाको समाज अपाङ्ग रहन्छ । यसरी मैनालीले छिमेकी कथामा पनि समाजका यथार्थलाई कथामा पस्केका हुनाले यहाँ छिमेकी कथाको समाजपरक अध्ययन गरिएको हो । यसका लागि हिप्पोलाइट एडल्फ टेनको जाति, क्षण र पर्यावरण सिद्धान्तका सापेक्षतामा यस कथाको विश्लेषण गरिएको हो ।

समस्या कथन

गुरुप्रसाद मैनालीको छिमेकी कथामा विसं १९९३ आसपास र सो समयअगिको समाजको चित्रण गरिएकाले यस कथालाई समाजशास्त्रीय आधारमा समीक्षा गर्नु आवश्यक देखिएको छ । कथाभित्र र बाहिरको समाज केकस्तो छ ? कथामा हिप्पोलाइट एडल्फ टेनले प्रतिपादन गरेको जाति, क्षण र पर्यावरणको अवस्था केकस्तो छ ? कथाभित्र साहित्य र समाजको सम्बन्ध केकस्तो रहेको छ ? भन्ने प्राज्ञिक समस्यामा केन्द्रित रहेर यस अध्ययनको विवेचना गरिएको छ ।

उद्देश्य

नेपाली समाजको यथार्थ चित्रण गरिएको छिमेकी कथाले तत्कालीन समाजको समय र परिवेशलाई जीवन्त रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । यी सन्दर्भ र परिवेशलाई यथार्थपरक ढङ्गले समेटेको छ । यही सामाजिक यथार्थलाई टेनको समाजपरक अवधारणा जाति, क्षण र पर्यावरणका कसीमा कथाकार मैनालीद्वारा रचित छिमेकी कथाको विश्लेषण गर्नु नै यस अध्ययनको मूल उद्देश्य रहेको छ ।

साहित्यको पुनरवलोकन

आधुनिक नेपाली कथाका शिखर पुरुष गुरुप्रसाद मैनालीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका विभिन्न पाटामा शोध तथा अनुसन्धान भएको पाइन्छ । छिमेकी कथामा मात्र समेटिएर केही अध्ययनहरू भए पनि ती अध्ययन साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनमा केन्द्रित हुन सकेका छैनन् ।

ढकाल (सन् २०२०) ले गुरुप्रसाद मैनालीको छिमेकी कथाको आख्यानसंरचना शीर्षक लेखमा नेपाली समाजमा रहेको छिमेकी छिमेकीबिचको सम्बन्धलाई मुख्य विषयवस्तु बनाएका छन् । यस विषयवस्तुलाई पूर्णता दिनका लागि उनले गुमाने र धनजिते मुख्य पात्र भएको घटनालाई लिएर

कथानकको निर्माण गरेका छन् । आख्यानसंरचनाका विविध पद्धतिहरूमध्ये यस अध्ययनमा विलियम ल्याबोभद्वारा प्रस्तुत आख्यानसंरचनाका घटकहरू सारकथन, अभिमुखीकरण, जटिल कार्य, परिणाम र निष्कर्ष, मूल्याङ्कन र समापनका आधारमा निगमनात्मक विधिद्वारा छिमेकी कथाको विश्लेषण गरिएको छ । यस विश्लेषणबाट छिमेकी कथामा आख्यानसंरचनाका घटकहरूको अन्वितिपूर्ण प्रयोग भएकै कारण यो कथा उत्कृष्ट भएको हो भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ । छिमेकी कथालाई आख्यानसंरचनाको सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गरिएको प्रस्तुत अध्ययन आख्यानसंरचनाका आधारमा कथाहरूलाई बुझ्न चाहने पाठक तथा समालोचकहरूका लागि उपयोगी सामग्री रहेको छ ।

तिम्सिना (सन् २०२२) ले छिमेकी कथामा यथार्थवाद शीर्षकको अध्ययनमा नेपाली कथा परम्परामा आधुनिकता भित्र्याउने कथाकार गुरुप्रसाद मैनालीको छिमेकी कथामा यथार्थवादको प्रयोगलाई विश्लेषण गरिएको छ । यसमा पुस्तकालयीय कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरी गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । कथामा करेसा जोडिएका छिमेकी आफन्तभन्दा पनि नजिकको सम्बन्धमा रहेका हुन्छन् र सानातिना समस्यालाई वास्ता नगरी एकलाई पर्दा अर्काको सहयोग गर्नुको विकल्प नहुने विचार प्रस्तुत गरिएको छ । ग्रामीण जनजीवनका यथार्थ घटनामा आधारित रहेको हुँदा पूर्वीय तथा पाश्चात्य यथार्थवादका मान्यताका आधारमा छिमेकी कथा यथार्थवादी भएको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

गौतम (सन् २०२३) ले अभिघातका दृष्टिले छिमेकी कथाको विश्लेषण नामक लेखमा अध्ययनको मुख्य समस्या नेपाली साहित्यमा रचना गरिएको छिमेकी कथामा अभिघात केकस्तो रहेको छ ? भन्ने रहेको छ भने उद्देश्य अभिघात चिन्तनका आधारमा छिमेकी कथाको विश्लेषण गर्नु रहेको छ । कथामा उपस्थित भएका पात्रहरू गुमाने र धनजितेमा अभिघात परेको देखाइएको छ । निम्न वर्गका दुई पात्र गुमाने र धनजितेमा एकले अर्कोलाई अशिक्षाका कारण अभिघात भएको छ । अन्त्यमा लामो समयसम्म उनीहरूबिचमा बोलचालसमेत नभएको तर समस्या परेपछि एकले अर्कालाई सहयोग गरेपश्चात् पश्चात्ताप गर्दै दुबै जना मिलेर बसेको घटना प्रस्तुत गरी शोषक, सामान्तीहरूबाट पीडा पाएको तथा अभिघात भएको कुरा उठाइएको छ । छिमेकमा बसेपछि सानो विषयमा झैझगडा भयो भन्दैमा आउजाउ नै बन्द हुनुपर्ने अवस्था सिर्जना हुनुहुँदैन भन्दै छिमेकमा

बसेपछि कहिलेकाहीँ झगडा हुन सक्छ, त्यसले एक अर्कामा अभिघात हुन सक्छ, त्यसलाई बिर्सेर छिमेकमा मिलेर बस्नुपर्छ भन्ने सन्देश कथामा व्यक्त गरिएको छ ।

घिमिरे (विसं २०७९) द्वारा सम्पादित आलेख साहित्यिक मासिक गुरुप्रसाद मैनाली विशेषाङ्क (४८) मा मैनालीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका बारेमा चर्चा गरिएको छ । यस विशेषाङ्कमा छिमेकी कथाको कथावस्तु, पात्रका प्रवृत्ति, परिवेश, कृषि सन्दर्भ, सांस्कृतिक पक्ष, द्वन्द्वात्मक अवस्था, न्याय विधान जस्ता पक्षमा लेखहरू सङ्कलन गरिएका छन् ।

गुरुप्रसाद मैनालीको छिमेकी कथाका सन्दर्भमा विभिन्न पक्षमा शोध तथा अनुसन्धान भएका छन् । आख्यानात्मक संरचना, पात्रमाथिको अभिघात, कथामा यथार्थवादसम्बन्धी आलेखहरू प्रकाशित भएका छन् । छिमेकी कथासँग जोडिएका अन्य विविध पक्षको विवेचना मैनाली विशेषाङ्कमा गरिएको छ । प्रकाशनका हिसाबले उनको दोस्रो कथा हो- छिमेकी (१९९३) । यो मूलतः सामाजिक कथा हो । यस कथाको हालसम्म समाजपरक अध्ययन भएको पाइँदैन । समाजपरक अध्ययनका लागि टेनको जाति, क्षण र पर्यावरणका कसीबाट अध्ययन गर्दा कथाको यथार्थ स्थिति झल्कने भएकाले टेनका सैद्धान्तिक पर्याधारमा छिमेकी कथाको अध्ययन गरिएको हो । यस कथामा जाति, क्षण र पर्यावरणका दृष्टिकोणबाट अध्ययन गर्नु जायज छ भन्नु अध्ययनको दाबी हो । समाजसापेक्ष रचित साहित्यिक कृतिहरूको समाजपरक अध्ययन हुनु अर्थात् टेनको जाति, क्षण र पर्यावरणका सैद्धान्तिक आधारमा कृतिको अध्ययन विश्लेषण गर्नका लागि यो अध्ययन उपयोगी हुने भएकाले यस अध्ययनको महत्त्व रहेको छ । त्यसैले उनको छिमेकी कथामा जाति, क्षण र पर्यावरणका आधारमा समाजपरक अध्ययन विश्लेषण गर्नु अध्ययनको विषय हो र यस अध्ययनमा त्यसैको वस्तुगत विश्लेषण गरिएको हुँदा प्रस्तुत अध्ययनको निकै नै महत्त्व देखिन्छ । यस अध्ययनबाट विभिन्न विज्ञ, विद्यार्थी वर्ग, शिक्षक वर्ग र अध्ययनकर्तालाई फाइदा पुग्ने देखिन्छ ।

अध्ययनको सीमा निर्धारण

प्रस्तुत अध्ययनको प्रमुख क्षेत्र गुरुप्रसाद मैनालीको छिमेकी कथाको समाजपरक अध्ययन हो । यसका लागि टेनले विकास गरेको मान्यता जाति, क्षण र पर्यावरणलाई आत्मसात् गरिएको छ । यस अध्ययनमा अन्य कोणबाट विश्लेषण गरिएको छैन । यही नै यस अध्ययनको सीमा हो ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत आलेखका लागि आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयीय अध्ययन विधिका माध्यमबाट सम्पन्न गरिएको छ । अध्ययन विधिअन्तर्गत तथ्याङ्क विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार तथा ढाँचा पर्दछन् । प्रस्तुत लेखमा कथाकार गुरुप्रसाद मैनालीद्वारा लेखिएको छिमेकी कथाको समाजशास्त्री हिप्पोटाइट एडल्फ टेनको जाति, क्षण र पर्यावरणका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यहाँ पुस्तकालयीय अध्ययनबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । गुरुप्रसाद मैनालीद्वारा लिखित र सर्वप्रथम शारदा पत्रिकामा विसं १९९३ मा प्रकाशित तथा पछि गएर विसं २०२० मा नासो कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत छिमेकी कथालाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । कथा विश्लेषणका लागि टेनको साहित्यको समाजपरक अध्ययन विश्लेषण गर्ने सैद्धान्तिक आधार जाति, क्षण र पर्यावरणसम्बन्धी पुस्तक, शोधप्रबन्ध, अनुसन्धानमूलक लेखरचना, पत्रपत्रिका, विद्युतीय सामग्रीको उपयोग गरिएको छ । मैनालीको छिमेकी कथाका बारेमा विभिन्न विद्वान्, विज्ञ तथा शोधार्थीहरूबाट गरिएका अनुसन्धानमूलक लेखरचना तथा स्वतन्त्र अध्ययनलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । छिमेकी कथा साहित्यिक रचना भएकाले यसमा गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचा अवलम्बन गरिएको छ । यसमा खासगरी पाठविश्लेषण पद्धतिको अनुसरण गरिएको छ । छिमेकी कथाको सूक्ष्म पठन गरेर यसमा टेनले साहित्यको विश्लेषण गर्न प्रयोग गरेका जाति, क्षण र पर्यावरणका सूचकका आधारमा विश्लेषण गर्ने काम गरिएको छ ।

साहित्य र समाजको सम्बन्धलाई वैज्ञानिक तरिकाले अध्ययन तथा विश्लेषण गर्ने विधि नै साहित्यको समाजशास्त्र हो । साहित्यको आफ्नै प्रकारको समाज हुन्छ, त्यही समाजको उत्पत्ति तथा इतिहास निर्माणको अध्ययन साहित्यको समाजशास्त्रले गर्छ । साहित्यिक कृतिभित्र वर्णित समाजको विश्लेषणका लागि साहित्यको समाजशास्त्रकै सहारा लिनुपर्छ । साहित्यको समाजशास्त्रले वैयक्तिक विश्लेषणलाई महत्त्व दिँदैन । यसो हुँदा साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन पद्धति र मान्यताहरूबारे विद्वान्हरूको विचारलाई प्राप्त सामग्रीका रूपमा प्रस्तुत गर्ने काम यस आलेखमा गरिएको छ । साहित्यको समाजपरक अध्ययनका निम्ति साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनबाट विशिष्ट पद्धतिहरू लिने काम गरिएको छ । यसर्थ यहाँ छिमेकी कथाको समीक्षा गर्दा टेनको जाति, क्षण र पर्यावरणलाई

सैद्धान्तिक पर्याधार बनाइएको छ । प्रस्तुत लेखका निम्ति सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण गर्ने मुख्य सैद्धान्तिक आधार नै टेनबाट प्रतिपादित समाजशास्त्रीय मान्यता हो । टेनद्वारा प्रतिपादित साहित्यको समाजशास्त्रीय सिद्धान्तले कुनै पनि कृतिभित्र केकस्तो जाति, क्षण र पर्यावरणको चित्रण केकसरी गरिएको छ ? त्यसको वस्तुपरक एवम् वैज्ञानिक ढङ्गले अध्ययन गरिनु पर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछ ।

टेनको यस मान्यताले स्रष्टा बाँचेको समय र उसले देखेभोगेका सामाजिक, आर्थिक आदि पर्यावरणलाई आधार मानी साहित्यिक रचनाभित्रको समाजको वैज्ञानिक परीक्षण गर्दछ । यसले स्रष्टाको सामाजिक स्थिति र त्यस वेलाको जाति, क्षण र पर्यावरणको प्रभाव रचनाभित्र केकस्तो छ, वस्तुपरक ढङ्गले त्यसको अन्तर्सम्बन्धको गवेषण गर्दछ । अतः सैद्धान्तिक ढाँचाअन्तर्गत यस लेखमा प्रयुक्त जाति, क्षण र पर्यावरणको खोजी गर्ने कार्यलाई मुख्य विषय बनाइएको छ ।

नतिजा र छलफल

विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार

साहित्य र समाज एकअर्काका परिपूरक हुन् । साहित्य र समाजको अध्ययन गर्ने शाखालाई साहित्यको समाजशास्त्र भनिन्छ । साहित्यको समाजशास्त्रले समाजनिर्माण र विकासमा योगदान पुऱ्याउँछ । साहित्यलाई समाजका रूपमा लिएर अध्ययन गरिन्छ । साहित्यमा भएका घटनाले समाजको यथार्थलाई झल्काइदिन्छन् । साहित्यको समाजशास्त्रको औपचारिक सुरुआत गर्ने फ्रान्सेली दार्शनिक तथा समालोचक हिप्पोलाइट एडल्फ टेन (सन् १८२८ -१८९३) ले प्रतिपादन गरेको समाजशास्त्रीय मान्यता जाति, क्षण र पर्यावरणसम्बन्धी विचारले समाजपरक समालोचनाको दृष्टिकोणलाई अझै सशक्त र फराकिलो बनाएको छ । टेनले आफ्नो कृति ‘अङ्ग्रेजी साहित्यको इतिहास’ (सन् १८६४) मा साहित्यको समालोचना जाति, क्षण र पर्यावरणका आधारमा गर्न सकिने अवधारणा प्रस्तुत गरेका छन् ।

समाजशास्त्रीय आधार साहित्यसँग जोडिएको हुन्छ । साहित्यको अध्ययनबाट त्यस समयका मानिसको भावना, विचार र जीवन अवस्थाबोध हुन्छ (रेग्मी, सन् २०२२ पृ. ८८) । समाजशास्त्रलाई सैद्धान्तिक आधारमा चर्चा गर्ने क्रममा टेनले साहित्य र समाजलाई जोड्ने काम गरेका छन् । टेनले ‘अङ्ग्रेजी साहित्यको इतिहास’ नामक पुस्तकको प्रस्तावनामा प्रत्यक्षवादको सार खिचेका छन् । यो

अनुसन्धानले समाजशास्त्रीय सिद्धान्तलाई आधार बनाएको छ । साहित्य र समाजलाई जोड्ने काम गरेका छन् । (पौडेल, सन् २०२३, पृ. ८१) । यसरी हेर्दा समालोचनाको सामाजिक दृष्टिकोणको व्यापक सैद्धान्तिक प्रस्फुटन भने टेनबाटै हुन्छ । उनी क्षण, युग र जातिका सूत्रद्वारा समाजपरक सिद्धान्त प्रस्तुत गर्छन् र सामाजिक समालोचनाका प्रथम उल्लेख्य सैद्धान्तिक प्रवक्ता बन्न पुग्छन् (त्रिपाठी, २०६५, पृ. ४१२) ।

साहित्य एक वा अर्को प्रकारले जीवनकै अभिव्यक्त हो भने जीवन व्यक्तिगत भएर पनि सामाजिक भोगाइ हो; यही जीवनभोगाइबाट लेखकको चेतना निर्मित हुन्छ । मूलतः साहित्य यही व्यक्तिचैतन्यकै अभिव्यक्ति हो तर परिवेश वा समाजकै चापमा सो व्यक्तिचैतन्य विकसित हुन्छ । लेखकको सामाजिकताको आधार यही हो (त्रिपाठी, २०६५, पृ. ४१२) । साहित्य समालोचनाका परम्परामा समाजपरक दृष्टिकोण वर्तमान शताब्दीमा अत्यन्त प्रबल एवम् उपयोगी सिद्ध भएको पाइन्छ । साहित्य र समाजबिच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुने भएकाले साहित्यिक अध्ययन र प्रभावको व्याख्या एवम् विश्लेषण गर्नमा यो समाजपरक समालोचनाप्रणाली विशेष सहयोगी साबित भएको देखिन्छ (श्रेष्ठ, २०६७, पृ. २१७) ।

लेखकका समाजमा प्रचलित धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज, आर्थिक स्थिति आदिको तुलना यसमा गरिन्छ । यो सिद्धान्तले कृतिमा समाविष्ट समाजलाई मूल्याङ्कनमा लिई लेखकको समाजको अध्ययन गर्नुका साथै सामाजिक विचार र लेखकका विचारबाट प्रदत्त निष्कर्षको खोजी गर्दछ । यसले लेखकको सामाजिक स्थिति हेर्नुका साथै त्यस वेलाको जाति, पर्यावरण र क्षणको प्रभाव कृतिभित्र केकस्तो छ भन्ने कुराको अन्तर्सम्बन्धको खोजी गर्दछ । यसको मूल सरोकार कुनै कालखण्डको समाज, मान्छेको सामाजिक जगत् र त्यस जगत्भित्र उसको अनुकूलता र त्यसलाई बदल्ने इच्छा शक्ति नै हुन् । यहाँ टेनका जाति, क्षण र पर्यावरणको सङ्क्षेपमा सैद्धान्तिक चर्चा गरिएको छ :

जाति

टेनका मतमा साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनकर्ताले साहित्यमा व्यक्त भएको प्रजातिका विषयमा अध्ययन गर्नुपर्छ किनभने साहित्यकारले आफ्नो सिर्जनाको सामग्री आफ्नो समाजको प्रजातिबाट लिएको हुन्छ । टेनले प्रजातिलाई वंशाणुगत गुण, शारीरिक बनावट तथा जातजातिका

प्रतिभा, स्वभाव, विशेषता एवम् पारस्परिक मानसिकताका रूपमा परिभाषित गरेका छन् (छेत्री, २०६४, पृ. २१) । साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनका लागि टेनद्वारा प्रतिपादित महत्त्वपूर्ण तीन आधारहरूमध्ये जाति एक प्रमुख आधार हो । जातिअन्तर्गत उनले व्यक्तिको सहज तथा वंशानुगत विशेषता, मानसिक बनावट, शारीरिक संरचना आदिको चर्चा गरेका छन् ।

टेनले वंशाणुगत स्वभाव भएका व्यक्तिहरूलाई प्रजातीय मूल्य दिएका छन् । मान्छे विभिन्न जातजाति बनेर विश्वभरि फिँजिएर पनि प्रत्येक मान्छेमा उसको मुख्य जातिगत विशेषता रहेको हुन्छ । जहाँ पुगे पनि उसले प्रारम्भमा सिकेका आफ्ना जातिगत विशेषताहरू जस्तो : खानपान, बोलाइ, हिँडाइ, रीतिरिवाज आदि उसको आदर्शका रूपमा रहिरहन्छन् (जैन, सन् १९९२, पृ. २२) । प्रत्येक पुस्तक कुनै समयका प्रजातिहरूको छायाँ तथा खोज जस्तो हुन्छ जसरी कुनै प्राणीको अध्ययन गर्दा उसका अवशेष र उत्खननबाट प्राचीन प्राणीको अध्ययन गर्न सकिन्छ । प्राचीन अवशेष र पुस्तक दुबै निर्जीव वस्तु हुन् तर यिनीहरूको अध्ययनबाट कुनै समयका जीवित मानव अस्तित्वको पहिचान गरेर त्यसको पुनःनिर्माण गर्न सकिन्छ (पाण्डेय, १९८९, १२६-१२८) । यसर्थ टेनले प्रजातिलाई साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनका निम्ति एउटा मुख्य विषयका रूपमा लिएका छन् ।

कुनै पनि जाति कस्तो जलवायु र भूगोलमा विचरण गर्दछ भन्ने कुरा भिन्न जलवायु र भूगोलको सापेक्षतामा हेर्न सकिन्छ । वास्तवमा यस अवस्थितिले जातिगत स्वरूप निर्धारण गर्दछ । समान नश्लीय सम्बन्ध रहे तापनि भौगोलिक सीमा फरक फरक भएमा वा भूगोलअनुसारको जलवायुगत परिवर्तनले जातिगत स्वरूप निर्धारण गर्दछ (चौहान, २०७४, पृ. २१) । साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन गर्दा साहित्यिक कृतिमा प्रयुक्त पात्रका बोली, व्यवहार, चरित्र, जीवनचर्या, संस्कार, संस्कृति आचरणका साथै शारीरिक बनावटका आधारमा जातिगत अध्ययन गर्न सकिने कुरा टेनले अगि सारेका छन् ।

साहित्यकारले समाजमा विद्यमान प्रजातिका गुणहरू आफ्नो कृतिमा प्रस्तुत गर्दछ । तत्कालीन समाजका व्यक्तिहरूका जीवनभोगाइ र अनुभवहरू पनि कृतिमा प्रस्तुत गरेको हुन्छ (न्यौपाने, सन् २०२२, पृ. २३) । संसारमा मानिस एक्लै रहँदैन, उसका चारैतिर प्रकृति हुन्छ, समाज

हुन्छ । उसका आदिम प्रवृत्ति तथा प्रजातिगत विशेषताहरू भौतिक, सामाजिक परिस्थिति र घटनाहरूबाट प्रभावित हुन्छन् (पाण्डेय, सन् २०१२, पृ. ६) । सम्पूर्ण साहित्य चिन्तनको लक्ष्य समाजको मानवजाति तथा प्रजातिबारे जान्नु हो भन्ने टेनले जातिलाई साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनका निम्ति एउटा मुख्य विषयका रूपमा अँगालेका छन् । यहाँ पनि जातिलाई त्यसै सन्दर्भमा बुझ्नका लागि सोहीअनुसार विश्लेषण गरिएको छ ।

टेनका अनुसार व्यक्तिका विशेषता, आनुवंशिकता, मानसिक बनावट र शारीरिक संरचना जस्ता पक्षहरू पनि जातिअन्तर्गत पर्दछन् (पाण्डेय, १९८९, पृ. १२४) । आनुवंशिकताले वंशपरम्पराबाट आर्जित विशेषतालाई बुझाउँछ भने मानसिक बनावट तत्कालीन सामाजिक र राजनीतिक परिस्थितिसँग सम्बद्ध हुन्छ । उनले प्रजातिको व्याख्या सहज वंशानुगत विशेषता, स्वभाव, शरीरसंरचनाका रूपमा गरेका छन् । उनले प्रजातिको विशिष्ट चेतना वा सौन्दर्यानुभूति चरित्रमा देखापर्ने कुरा बताएका छन् (सिलवाल, सन् २०२४, पृ. ६१) ।

क्षण

समाजशास्त्री टेनका हेराइमा साहित्यिक कृतिलाई विश्लेषण गर्न सकिने अर्को आधार क्षणको पहिचान हो । साहित्यकारले भोगेको जीवन साहित्यमा अभिव्यञ्जित भएको हुन्छ । साहित्यिक कृतिको अध्ययनबाट साहित्यले अभिव्यक्त गरेको युग तथा त्यस समयका मानिसहरूको अवस्था अभिव्यक्ति गर्दछ (पाण्डेय, सन् १९८९, १२४) । टेनअनुसार लेखक आफ्नो युगका विषयमा सचेत हुन्छ । उसले आफ्नो कृतिमा व्यक्त गरेको युगलाई एउटा विशेष स्मरणीय समयका रूपमा परिभाषित गरेको हुन्छ (स्विङउड, सन् १९७२, पृ. ३५) । टेनले द हिस्ट्री अफ इङ्लिस लिटरेचर कृतिको प्रस्तावनामा क्षणलाई युग वा समयका रूपमा उल्लेख गर्दै साहित्यकारले कुनै अवस्थामा देखेभोगेका र अनुभव गरेका कुरालाई आफ्ना कृतिहरूमा क्षणका रूपमा प्रयोग गर्ने कुरा बताएका छन् (छेत्री, २०६४, पृ. २४) । साहित्यकारले देखेभोगेको एवम् अनुभव गरेको समय वा कालका रूपमा नै क्षणलाई लिइन्छ । यस क्रममा कुनै समाजमा बस्ने व्यक्तिहरूलाई धर्म, संस्कृति र सभ्यता जस्ता कुराहरूले कसरी प्रभाव पार्दछ र प्रभाव पार्नका कारणहरू के के हुन् भन्ने कुराहरू पनि क्षणका रूपमा आएको देखिन्छ ।

लेखकले आफ्नो जात, समाज तथा राष्ट्रको भावनाका साथै आकाङ्क्षालाई अभिव्यक्त गर्ने भएकाले साहित्य एउटा युगको अभिलेख हो । दर्पणले वस्तुको आकृति देखाए जस्तै साहित्यले पनि समयको प्रतिविम्ब प्रस्तुत गर्दछ । साहित्यिक कृतिको समाजशास्त्रीय अध्ययनमा समय तथा युगको खोजीलाई टेनले समाजशास्त्रीय अध्ययनको एउटा विषय मानेका छन् (प्रभात, सन् २०१८, पृ. १२७) । साहित्यकार जुन युगमा बाँचेको हुन्छ, त्यस युगको आफ्नै सामाजिक समस्या, सांस्कृतिक मान्यता एवम् विश्वास हुन्छ । तिनै समस्या, विश्वास तथा मान्यतालाई समग्र रूपमा परिवेश भनिन्छ । प्रत्येक साहित्यकारले जन्मदेखि नै आफ्नो वरपरको परिवेशबाट प्रभाव ग्रहण गर्दछ (काफ्ले, २०२०, पृ. ७८) । यसरी कुनै निश्चित समयको सामाजिक घटना तथा परिस्थितिले साहित्यकारको चेतना प्रभावित भएको हुन्छ जसलाई साहित्यकारले आफ्ना कृतिमार्फत व्यक्त गर्दछ ।

पर्यावरण

साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनमा टेनले पर्यावरणलाई पनि मुख्य आधारका रूपमा लिएका छन् । टेनका विचारमा पर्यावरण समाजको भौगोलिक संरचना तथा हावापानीसँग सम्बन्धित छ । यसरी भौगोलिक वातावरणले साहित्यमा प्रभाव पारेको हुन्छ । समाजमा मान्छे एक्लो हुँदा ऊ प्रकृति तथा सामाजिक वातावरणद्वारा चारैतिर घेरिएको हुन्छ (पाण्डेय, सन् १९८९, पृ. १२८) । साहित्यमा पर्यावरणको भूमिका रहन्छ । सामाजिक पर्यावरणमा आर्थिक, सांस्कृतिक र मनोसामाजिक प्रभाव परेको हुन्छ । जसको अनुभव साहित्यिक कृतिमा परेको देखिन्छ । साहित्यकार जुन युगमा बाँचेको हुन्छ त्यस युगको आफ्नै सामाजिक समस्या, सांस्कृतिक मान्यता एवम् विश्वास हुन्छ । यिनै समस्या, मान्यता तथा विश्वासलाई समग्र रूपमा पर्यावरण भनिन्छ (शर्मा र लुइटेल, २०६७, पृ. १२९) । साहित्यिक कृति कुनै समय विशेषको दर्पण हुने भएकाले त्यसका माध्यमबाट सो युगको सजीव चित्र प्रस्तुत गर्न सकिन्छ र महान् साहित्य युग चेतनाको मूर्तभन्दैं हुन्छ (जैन, सन् १९९२, पृ. २२) । लेखक बाँचेको समाज वरिपरि रहेका प्रकृति, जमिन, नदीनाला, मौसम आदिलाई वातावरणका रूपमा लिइन्छ । यस्तो वातावरणमा जन्ममृत्यु, आचारविचार, परम्परा आदि कुराहरूले प्रभाव पार्दछ ।

समाजशास्त्र समाज र सामाजिक मान्छे, सामाजिक संस्थाहरूको अध्ययनको दस्तावेज हो । यसले समाजमा बसोबास गर्ने विभिन्न धर्म, जातपात, लिङ्ग, वर्ण र प्रकृतिका मान्छे र उनीहरूको सामूहिक स्वरूपका बारे अध्ययन गर्दछ । यसले उत्पादनका आधारमा धार्मिक र सांस्कृतिक स्थिति र सामूहिक मानसिकतालाई जोड दिन्छ (श्रेष्ठ, २०६७, पृ. ३१४) । साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनका क्रममा टेनले जाति र क्षण जस्तै पर्यावरणलाई पनि एउटा भरपर्दो आधारका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । पर्यावरण (परिवेश) को उनको आशय प्राकृतिक परिवेशसँग भए तापनि यसअन्तर्गत सामाजिक परिवेशलाई पनि समावेश गरेका छन् (पाण्डेय, सन् १९८९, पृ. १२५) । साहित्यको विश्लेषणका क्रममा बाह्य भौगोलिक पर्यावरणका साथै राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक र पात्रको मानसिक पर्यावरणलाई पनि कृतिको अध्ययनको आधार बनाइएको हुन्छ । यसप्रकार सामाजिक व्यवस्था र त्यसले सामाजिक व्यक्तिहरूमा पारेको प्रभाव तत्कालीन सामाजिक र मानसिक परिवेश वा पर्यावरण हुन् (श्रेष्ठ, २०६७, पृ. ३१८) । साहित्यकारको व्यक्तिगत स्वभाव निर्माणदेखि लिएर उसको विचार निमार्णका लागि समेत ऊ बाँचेको समाजको भौतिक तथा सामाजिक परिवेशको अहम् भूमिका हुने भएको हुनाले यसलाई साहित्यको विश्लेषणका लागि एक आधार बनाइएको हो (पौडेल, सन् २०१९, पृ. १५९) ।

कुनै पनि सर्जकले आफ्ना कृतिमा प्रयोग भएका पात्रहरूलाई कुनै न कुनै परिवेशसँग सम्बन्धित बनाई त्यस ठाउँको सेरोफेरोमा आफूले देखेसुनेका र भोगेका घटनाहरूलाई प्रस्तुत गरेको हुन्छ । कृतिमा पात्रका माध्यमबाट सर्जक बाँचेको समयका सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक, शैक्षिक, भौगोलिक, मनोवैज्ञानिक आदि परिवेशसम्बद्ध सूचकहरू प्रस्तुत भएका हुन्छन्, तिनै साक्ष्यका आधारमा कृतिभित्रको समाजको अध्ययन गर्न सकिने दृष्टिकोण टेनको यस अवधारणामा अगि सारिएको छ ।

छिमेकी कथाको आख्यान सन्दर्भ

गुरुप्रसाद मैनालीको छिमेकी (१९९३) कथा नेपाली पहाडी ग्रामीण परिवेशमा आधारित सामाजिक यथार्थवादी कथा हो । यस कथाका प्रमुख पात्रहरू गुमाने र धनजिते हुन् । यी दुबै करेसो जोडिएका छिमेकी हुन् । असार महिनाको समय भएकाले धान रोप्ने कामको चटारो छ । टन्टलापुर

घामका कारण गाउँलेहरू चौतारामा जम्मा भएका छन् । धर्मानन्द पाध्ये गफ दिँदै हुन्छन् । त्यत्तिकैमा गुमानेका गोरु धनजितेको धानको बिउमा पसेपछि धनजितेले गोरुलाई बेस्सरी पिट्दै धपाउँछ । बर्खामासका आजै जोत्नुपर्ने आफ्ना गोरुलाई दया छाडेर पिटेको देखेपछि गुमाने रिसाउँछ र दुबैका बिचमा झगडा हुन्छ । गाउँको सामन्त धर्मानन्दले गुमानेलाई उक्साउँछ । त्यसपछि भनाभन मात्र होइन हात हालाहाल हुन्छ । छिमेकीहरूले गुमाने र धनजितेलाई छुट्याउँछन् । दुबै जना कसैको इज्जतहुर्मत बाँकी नराखी बाझ्दै घरतर्फ लाग्छन् । उनीहरूबिच बोलचाल बन्द हुन्छ ।

भदौका बिचतिर गाउँमा आँठे रोगको महामारी फैलिन्छ । गुमानेको अग्रसरतामा गाउँका सारा मानिस भेला भएर घाटकी देवी र गाउँका भूमेको पूजा गर्छन् । यस कार्यमा धनजिते आउँदैन । पूजा गरेका पर्सिपल्ट गुमानेकी स्वास्नी सिकिस्त हुन्छे । त्यसपछि धनजितेलाई समाउँछ । तीन दिनपछि उसकी स्वास्नी पनि बिरामी हुन्छे । दुबैलाई पानी दिनेसम्म कोही हुँदैनन् । आँठेले इन्तुनचिन्तु भई लडेको, दिसापिसाबको होस नभएको धनजितेको परिवारको दयनीय अवस्था देखेर गुमानेको मन पग्लन्छ र उसले मन लगाएर धनजितेको सेवा गर्छ । छिमेकमा यस्तो बिजोग भइरहेको वेलामा रुपैयाँको लोभ देखाउँदै आसामरु साहु गुमानेलाई सहरबाट सामान ल्याइदिन प्रभाव पार्छ तर ऊ साहुको लोभमा नपरी उल्टै छिमेकीको महत्त्व बुझाउँछ । अलि ठिक भई बिउँझेपछि धनजितेले गुमानेले गरेको गुन देख्छ । उसलाई विगतप्रति पछुतो लाग्छ र गुमानेसँग माफी माग्छ । दुबैमा मेल हुन्छ र कथा समाप्त हुन्छ ।

छिमेकी कथामा जाति, क्षण र पर्यावरणको पहिचान र विश्लेषण

जातिगत साक्ष्यहरू

क. धर्मानन्द पाध्ये चौतारामा बसेर गफ चुट्दै थे । गुमाने घर्ती हत्केलामा मुन्टो अड्याएर ढुङ्गामा पल्टेको थियो । धनजिते भोटे पसलका डिलमा बसेर घुम बुन्न लागेको थियो । यी सरल किसानहरूलाई धनका निमित्त तँछाड र मछाड भन्दै घचेटाघचेट गरेर अरूलाई उछिनी दगुर्न खोज्ने यो सभ्यता भनूँ या अज्ञानता भनूँ, यस भयङ्कर रोगले तिलभर पनि छोएको थिएन । केवल बखतबखतमा पानी परिदिए, खेतीकमाइबाट सरकारको तिरो, साहूको ब्याज, वर्ष दिनलाई अन्न, वस्त्र, नुन, तेल पुऱ्याउन सके पुगेको थियो । (पृ. १२)

ख. धर्मानन्द पाध्ये अलि ठटेउला किसिमका मानिस थिए; वीरसिक्का पढ्थे; गाउँको बुज्रुक हुँ भन्ने घमन्ड गर्थे; मानिसलाई लडाएर तमासा हेर्ने स्वभाव थियो । (पृ. १२)

ग. किसानहरू सबै कुरा सहन सक्छन्, परन्तु बस्तुलाई अर्काले दया छोडेर कुटेको सहन सक्दैनन् । (पृ. १३)

घ. असार महिनाको दिनभर जोत्नुपर्ने गोरु, उसमाथि पसेका मात्र थिए, उति नोक्सान गरेका केही थिएनन् । जुरुक्क उठेर भन्यो- "बीउ नोक्सान गरेको छ भने अर्मल ले, असारका गोरु किन कुट्छस्, ए धनजिते !"

आजभोलि रोप्ने बीउको अर्मल तिर्ने कुरा सुनेर धनजितेलाई सही नसक्नुभो । पाखुरा सुर्कदै भन्यो- "तेरा डाम्ना छाडा गरेर असारको बीउ चराउँछस्, अझ अर्मलको धाक लगाउँछस्, गुमाने चोर !" (पृ. १३)

ङ. गुमानेका कनसिरी अगि नै तातिसकेका थिए, धर्मानन्दका कुराले झन् भुतुक्क भो । निर्धाको हात छिटो चल्छ भन्छन्, "किन मुख छोड्छस्, ए धनजिते डाँकू !" भनेर हात मिसिहाल्यो । धनजिते पनि चढ्दो उमेरको मानिस, बलको तुजुक, किन हट्थ्यो ? दुबै जना लठारिँदै चौतारीमुनि पुगे । तमासा हेर्नेको ठट लाग्यो । (पृ. १३)

च. गुमाने दौराको फेर निचोर्दै पसलका डिलमा बसेर धनजितेसित अघोरसँग बाझ्न लाग्यो- "बाबुले धुलिखेलेको भारी चोऱ्यो र तीन दिनसम्म छिँडीमा जाकेथ्यो, ठूलो हुन्छस् !"

"काउले भन्ज्याङमा आरुघाटे नेवारको सुर्तीको ढाकर चोर्दा मानवीरे द्वारेले गोर्खेलौरी कसेर चउरमा लडाएको कसको बाबुलाई नि ? गम्कन्छस् !" (पृ. १३)

छ. चौतारामा झगडा भएदेखि धनजिते र गुमानेको बोलचाल बन्द भो । बाटामा धनजितेलाई देख्यो भने गुमाने तर्केर हिँड्थ्यो । (पृ. १३)

ज. गुमानेले जान्ने बसायो । गाउँका सारा मानिस जम्मा भए, तर करेसो जोरिएको धनजिते आएन । जान्नेले पनि देवीको दोष देखायो । सबै जम्मा भएर धूमधामसँग पूजा गरे । (पृ. १४)

झ. पूजा गरेको पर्सिपल्ट गुमानेकी स्वास्नी लडी । बिचरी झन्नै खुस्की थी, बाँची । त्यसपछि धनजितेलाई समात्यो । तीन दिनपछि स्वास्नीचाहिँ लडी । एकातिर इन्तु न चिन्तु भएर स्वास्नी लडेकी थिई, अर्कातिर जराका तोडले धनजिते बरबराउन लागेको थियो । (पृ. १४)

ञ. बलको तुजुक थियो, मलाई सधैँ यत्तिकै पुग्छ भनेर घमन्ड गर्थ्यो, परमेश्वरले घमन्ड तोडे । बैगुनीलाई गुनले मार्नु भन्छन्, एउटै नगरमा बढेर यो उमेर भो, दौँतर हो, यस्तो आपत्मा पनि देखेको नदेख्यै गरे पाप लाग्दैन ?” (पृ. १४)

ट. गुमाने धनजितेकहाँ पुग्यो; गाई, बाख्रा फोएर पाखातिर लाइदियो । धनजिते मूढो लडेझैँ उत्तानो परेर लडिरहेको थियो । दिसापिसाबको होस थिएन । ओढ्ने ओछ्याउने फेरिदियो; गुमानेले एक छिन छोडेन । (पृ. १५)

ठ. “के रुपियाँको लोभ देखाउँछौ साहू, गरिब छु, निमेकमजुरीले छाक टार्नुपर्छ तापनि पैसाको निम्ति आत्मा बेच्ने त्यति सारो नीच भएको छैन । छिमेकीलाई ‘जिउँदाको जन्ती, मर्दाको मलामी’ भन्छन् । यस्ता वेलामा चटक्क छोडेर भारी खेप्न हिँडे मर्दैन ? तिमी त ठमठमती छौ र रुपियाँको धाक देखाउँछौ, धनजितेका झैँ चार दिन अन्न न पानी भएर लड्नुपरे थाहा पाउने थियौ ।” (पृ. १५)

ड. आसामरुको र गुमानेको खलबल सुनेर धनजितेले आँखा उघार्‍यो । धनजितेले हेरेको देखेर गुमानेले भन्यो, “कस्तो छ माहिला दाइ ?”

“मो मार्छ कि कान्जा, तौँ कोइले आइस् !”

“पाँच दिन भो दाइ, तिमीहरू दुबै लोग्नेस्वास्नी लडिहाल्यौ । गाईबाख्रा भोकभोकै कराउन थाले, बिजोक हेर्न सकिनँ, दौडेर आएँ । तिम्रो जस्तो ढुङ्गाको मन म कहाँ पाऊँ !”

“पोलेको घाउमा नुन ना छार् कान्जा, मो आधाम हो, क्षामा गर् ।” (पृ. १५-१६)

ढ. धनजिते हिँडडुल गर्न लाग्यो । गुमानेलाई एक छिन छोड्दैन । वन, मेलापात जहाँ गए पनि दुबै जना सँगै जान्छन् । आजकल कसैले गुमानेको बद्खोई गरेको सुन्यो भने धनजिते झगडा गर्न अगि सर्छ । (पृ. १६)

जातिगत साक्ष्यहरूको विश्लेषण

क. गुमाने घर्ती र धनजिते भोटे छिमेकी कथाका प्रमुख पात्र हुन् । दुबै निम्नवर्गीय चरित्र हुन् । गुमाने मगर सम्प्रदायको हो भने धनजिते तामाङ । दुबै करेसो जोडिएका छिमेकी हुन् । दुबैको पेसा खेतीपाती हो । उनीहरू सरल र इमानदार किसान हुन् । इमानदारिता नै सर्वोत्तम नीति हो भन्ने भावलाई दुबैले अङ्गीकार गरेका छन् । दुबै साहुको ऋणबाट ग्रसित देखिन्छन् । राज्यलाई तिर्ने करमा दुबै सचेत छन् । धर्मानन्द पाध्ये कथाको सहायक पात्र हो । ऊ गाउँको अगुवाका रूपमा प्रस्तुत सामन्त वर्गको प्रतिनिधि पात्र हो । अरूलाई काममा फुर्सद छैन भने उसलाई गफ गर्नमा । यी तीनै जना हाम्रै समाजका पात्र हुन् ।

ख. धर्मानन्द पाध्ये ठटेउलो किसिमको पात्र हो । ‘वीरसिक्का’ पढ्नुले ऊ शिक्षित पात्रका रूपमा देखिन्छ । ‘वीरसिक्का’ (विसं १९४६) शिवदत्त शर्माद्वारा रचित नेपाली साहित्यको माध्यमिककालीन उपन्यास हो । यसमा शौर्य, वीरता, पराक्रम, साहस, नीति, धर्म, राजनीति, रोमान्स, कपटनीति एवम् प्रेमका रोचक र घतलाग्दा कुराहरू छन् । ब्राह्मण समुदायका धर्मानन्द गाउँकै बुज्रुक भनी घमन्ड गर्ने पात्र हो । सर्वसाधारण गाउँलेलाई अनेक बहानामा लडाएर तमासा हेर्ने उसको स्वभाव देखिन्छ । शिक्षित भएर पनि समाजको कुशल नेतृत्व नगर्ने प्रतिकूल पात्रका रूपमा ऊ चित्रित छ ।

ग. नेपाल कृषिप्रधान देश हो र यहाँका अधिकांश मानिस यही पेसामा संलग्न छन् । २००७ अगि रचित यस कथामा किसानहरूले बालीनाली र गाईवस्तुलाई अत्यधिक प्रेम गरेको पाइन्छ । यसविपरीत काम गर्नेलाई जस्तोसुकै प्रतिकार गर्न उनीहरू पछि नपर्ने तथ्य यसमा प्रस्तुत छ ।

घ. गाउँको बुज्रुक भनिने धर्मानन्दले घरी गुमाने त घरी धनजितेलाई उकासेर दुबैलाई लडाउने र भिडाउने कार्य गरेको छ । सरल व्यवहार गर्ने किसानलाई भँडुवा धर्मानन्दले गरेको घात यहाँ धनजितेविरुद्ध लड्न गुमानेलाई उक्साएबाट पुष्टि हुन्छ ।

ङ. गुमाने र धनजिते निर्धा पात्र हुन् । उनीहरू दुबै अशिक्षित भएकाले बुद्धिभन्दा पहिले बल प्रयोग गर्छन् । उनीहरू कुनै कुरामा सहन नसकेपछि झगडा र कुटपिट गरिहाल्छन् । धर्मानन्दलगायत

अन्य मानिस उनीहरूलाई साम्य पार्नभन्दा लडाएर तमासा हेर्न उत्सुक देखिएको अवस्था यहाँ देखाइएको छ ।

च. गुमाने र धनजिते झगडा गर्ने क्रममा आफ्ना बाबुबाजेको इज्जतलाई पनि गिराउन पछि नपर्नुले सर्वसाधारण किसानमजदुर आफूलाई हेप्ने वा दुःख दिने व्यक्तिका सबै परिवारप्रति नकारात्मक धारणा बनाउने गरेको यथार्थ यहाँ प्रस्तुत छ ।

छ. निम्नवर्गीय व्यक्ति झगडा भएपछि बोलचाल बन्द गर्ने, पानी बाराबार गर्ने, अर्मपर्म बन्द गर्ने र एकले अर्कालाई सत्तोसराप गर्ने प्रवृत्तिलाई यहाँ चित्रण गरिएको छ ।

ज. निम्नवर्गीय, इमानदार अनि अशिक्षित व्यक्ति अन्धविश्वासमा जेलिएको कुरा गाउँमा महामारी आएपछि गुमानेले जान्ने बसाएको कुराबाट पुष्टि हुन्छ । गुमानेको आमन्त्रणलाई स्विकारी सारा गाउँले उपस्थित भई पूजा गरे पनि करेसो जोडिएको धनजिते गुमानेसँगको वैमनस्यका कारण पूजामा सहभागी हुँदैन ।

झ. पूजापछि गुमानेकी स्वास्नी बिरामी हुन्छे तर छिटै निकी हुन्छे । यसपछि धनजितेको परिवारलाई नै आक्रान्त पारेपछि दुबै इन्तुनचिन्तु भएर लड्छन् । पूजामा सामेल नभएका कारण धनजितेको परिवारले बढी सास्ती भोगेको हो कि भन्ने भाष्य यहाँ परोक्ष रूपमा देखाइएको छ ।

ञ. धनजिते र गुमाने दुबै प्रमुख पात्र हुन् यस कथाका । दुई जनामा बढी सामाजिक र सहयोगी अनि अरूको मर्म बुझ्ने पात्रका रूपमा गुमानेलाई देखाएर बैगुनीलाई गुनले मार्नुपर्छ र पापधर्मका कुरामा धर्मको साथ दिनुपर्छ भन्ने भाव जागृत भएको देखाइएको छ ।

ट. गुमाने धनजितेकहाँ गएर गाईबाखाको हेरचाह गरिदिनु र आफ्ना सारा काम छाडेर मुढो लडेझैँ उत्तानो परेको धनजितेको परिवारलाई स्याहारसुसार गरेर स्वस्थ बनाउनले गुमानेलाई असल छिमेकीका रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

ठ. यस कथाको अर्को सहायक पात्र आसामरु साहु हो । ऊ नेवार समुदायको व्यक्ति हो । साहुमहाजनले कसरी हुन्छ आफ्नो मात्र दुनो सोझ्याउँछन् भन्ने यथार्थ यहाँ मुखरित छ । अरू समयभन्दा धनजिते बिरामी परेको र गुमानेले उसलाई स्याहार गरिरहेको अवस्थामा बढी ज्यालाको लोभ देखाएको छ तर इमानदार गुमानेले रुपैयाँपैसाको वास्ता नगरी धनजितेको

स्वास्थ्य सुधारका लागि काम गरेर असल छिमेकीको धर्म निर्वाह गरेको छ । साथै आफूले त्यसबखत सहिदिएको भएर यो हविगत नहुने बुझाइ गुमानेको छ ।

ड. आसामरु र गुमानेको कुराकानी सुनेर धनजितेले आँखा उघारेपछि गुमानेले बिमारको जानकारी लिएको छ । धनजितेले आफूले गरेको अक्षम्य गल्तीप्रति माफी मागेको छ ।

ढ. धनजिते हिँडडुल गर्न सक्ने नहुँदा गुमानेले एकछिन पनि उसलाई छाड्दैन । त्यस्तै धनजिते ठिक भएपछि ऊ गुमानेलाई एकछिन पनि छाड्दैन । यसरी कठिन परिस्थितिमा एकले अर्कालाई नछाड्नु र सहकार्य गरेर काम गर्नुले अन्तिममा असल छिमेकीको दृष्टान्त पेस गरेका छन् । यहाँ कथाकार मैनालीको मुख पात्रका रूपमा गुमानेको भूमिका सशक्त देखिन्छ ।

क्षणगत साक्ष्यहरू

क. असारको महिना थियो । (पृ. १२)

ख. केवल बखतबखतमा पानी परिदिए, खेतीकमाइबाट सरकारको तिरो, साहूको ब्याज, वर्षदिनलाई अन्न, वस्त्र, नुन, तेल पुऱ्याउन सके पुगेको थियो । (पृ. १२)

ग. गुमाने दौराको फेर निचोर्दै पसलका डिलमा बसेर धनजितेसित अघोरसँग बाझ्न लाग्यो- “बाबुले धुलिखेलेको भारी चोऱ्यो र तीन दिनसम्म छिँडीमा जाकेथ्यो, ठूलो हुन्छस् !” (पृ. १३)

घ. साँझ परेपछि पनि बाझ्दै उकालो लागे ।

चौतारामा झगडा भएदेखि धनजिते र गुमानेको बोलचाल बन्द भो । (पृ. १३)

ङ. भदौका आधाआधीतिर गाउँमा आँठे पऱ्यो । पैले एक-दुई दिन रुगा लागे जस्तो हुन्थ्यो, त्यसपछि चौपट्टसँग भुङ्ग्रे जरो आउँथ्यो, चार-पाँच दिनपछि सन्निपातको लच्छिन देखिन्थ्यो । आठ दिनका दिन खत्तम । (पृ. १४)

च. परार रगतमासीले गाँवै सोतर भो । (पृ. १४)

छ. आखिर घाटकी देवी र गाउँका भूमेको पूजा गरेका पर्सिपल्ट रोग साम्य भो ।” (पृ. १४)

ज. पूजा गरेको पर्सिपल्ट गुमानेकी स्वास्नी लडी । बिचरी झन्नै खुस्की थी, बाँची । त्यसपछि धनजितेलाई समात्यो । तीन दिनपछि स्वास्नीचाहिँ लडी । (पृ. १४)

झ. यस्तो आपत्मा पनि देखेको नदेख्यै गरे पाप लाग्दैन ?” (पृ. १४)

ञ. मिर्मिर उज्यालो भएको थियो । गुमानेलाई खोज्दै आसामरु साहू आइपुग्यो । एकाबिहानै आसामरुलाई देखेर गुमानेले भन्यो- “कति कामलाई उकालो लाग्यौ, साहू ?”

“पसलमा बर्खे मालटाल छैन, डुबै डिनलाई सहर जाइडिन्ठिस् कि ?” (पृ. १५)

ट. एउटै सिरान गरेर सुतेपछि कहिलेकाहीँ गोडा लाग्छ नाइँ, झगडा भो भन्दैमा धर्म छाड्नु हुन्छ ? (पृ. १५)

ठ. धनजिते हिँडडुल गर्न लाग्यो । गुमानेलाई एक छिन छोड्दैन । वन, मेलापात जहाँ गए पनि दुबै जना सँगै जान्छन् । आजकल कसैले गुमानेको बद्खोई गरेको सुन्यो भने धनजिते झगडा गर्न अगि सर्छ ।

क्षणगत साक्ष्यहरूको विश्लेषण

क. यहाँ असार महिना कुन वर्षको हो भनी खुलाइएको छैन । यो कथा १९९३ मा प्रकाशित भएकाले उक्त साल वा सोभन्दा अगिको वर्षको हो भन्न सकिन्छ । यो समय सार्वकालिक छ । किसानहरूका लागि मानो खाएर मुरी उब्जाउने महिना हो असार ।

ख. समय समयमा पानी परिदिए बालीनाली राम्रो हुने सन्दर्भ यहाँ उल्लेख छ ।

ग. चोरी गर्दा तीन दिनसम्म छिँडीमा जाक्ने यथार्थ प्रस्तुत छ ।

घ. निम्नवर्गीय किसानहरू झगडा गर्दैनन् तर गरे भने लामो समयससम्म बाझिरहने र त्यसपछि बोलचालसमेत बन्द हुने यथार्थ उल्लेख छ ।

ङ. त्यही असार महिनापछिको भदौ महिनाको सन्दर्भ हो । भदौका बिचमा गाउँमा आएको आँठे महामारीले सुरुमा एकदुई दिन रुगा लाग्ने र त्यसपछि भुङ्ग्रे जरो आउने अनि चारपाँच दिनपछि सन्निपातको लक्षण देखिने र आठ दिनका दिन खत्तम हुने कुरा बताइएको छ ।

च. दुई वर्षअगि पनि रगतमासीले सारा गाउँ सोत्तर बनाएको क्षणको प्रसङ्ग छ ।

छ. अन्ततः घाटकी देवी र गाउँका भूमेको पूजा गरेका दुई दिनपछि रोग साम्य भएको सन्दर्भ छ ।

ज. पूजा गरेको दुई दिनपछि गुमानेकी स्वास्नी थला परेकी र त्यसपछि धनजितेलाई रोगले समातेको अनि त्यसका तीन दिनपछि धनजितेकी स्वास्नी पनि बिरामी परेको क्षण प्रस्तुत छ ।

झ. धनजितेको परिवारमा दुबै जनालाई आक्रान्त पारेपछिको समयलाई दर्साउन यस्तो आपत्‌मा पदावली प्रयुक्त छ ।

ञ. भदौ महिनाको अन्तिमतिर गुमाने धनजितेको उपचार र स्याहारमा लागेको समयमा मिर्मिर उज्यालो भएको वेला आसामरु साहुले गुमानेलाई सहरबाट भारी बोक्नका लगि दुई दिनको ज्याला दिने कुराले सहर जान र आउन कम्तीमा दुई दिन लाग्ने कुरा पनि यहाँ प्रस्तुत छ ।

ट. कहिलेकाहीँ शब्दले कुनै कुनै वेला भन्ने समयगत अर्थ दिएको छ ।

ठ. धनजिते हिँडडुल गर्न थालेपछि उसले गुमानेलाई एक छिन नछाडेको र वन, मेलापात जहाँ गए पनि दुबै जना सँगै जाने गरेको र त्यसपछि कसैले गुमानेको बदख्वाइँ गरेमा धनजिते झगडा गर्न अगि सर्ने गरेको क्षण यहाँ प्रस्तुत छ ।

पर्यावरणगत साक्ष्यहरू

क. दिउँसोको टन्टलापुर घामका मारे किसानहरू मेलो छोडेर चौतारामा बसेका थिए । कुलोमाथि चौतारो, कुलामुनि आसामरु साहूको हिउँदे पसल, त्यसमुनि ज्यामिरे बैँसीको फाँट । निकै रमाइलो ठाउँ थियो । किसानहरू कोही पसलमा तमाखु किनेर कक्कड भर्न लागेका थिए । धर्मानन्द पाध्ये चौतारामा बसेर गफ चुट्दै थे । गुमाने घर्ती हत्केलामा मुन्टो अड्याएर ढुङ्गामा पल्टेको थियो । धनजिते भोटे पसलका डिलमा बसेर घुम बुन्न लागेको थियो । यी सरल किसानहरूलाई धनका निमित्त तँछाड र मछाड भन्दै घचेटाघचेट गरेर अरूलाई उछिनी दगुर्न खोज्ने यो सभ्यता भनूँ या अज्ञानता भनूँ, यस भयङ्कर रोगले तिलभर पनि छोएको थिएन । केवल बखतबखतमा पानी परिदिए, खेतीकमाइबाट सरकारको तिरो, साहूको ब्याज, वर्ष दिनलाई अन्न, वस्त्र, नुन, तेल पुऱ्याउन सके पुगेको थियो । (पृ. १२)

ख. धर्मानन्द पाध्ये अलि ठटेउला किसिमका मानिस थिए; वीरसिक्का पढ्थे; गाउँको बुज्रुक हुँ भन्ने घमन्ड गर्थे; मानिसलाई लडाएर तमासा हेर्ने पनि स्वभाव थियो । (पृ. १२)

ग. किसानहरू सबै कुरा सहन सक्छन्, परन्तु बस्तुलाई अर्काले दया छोडेर कुटेको सहन सक्दैनन् । (पृ. १३)

घ. जुरुक्क उठेर भन्यो- “बीउ नोक्सान गरेको छ भने अर्मल ले, असारका गोरु किन कुट्छस्, ए धनजिते !” (पृ. १३)

ङ. धर्मानन्दलाई लडाउने मौका पऱ्यो । सुर्तीको लुँडो निमोठ्दै भने- “कस्तो मिचाहा भोटे रहेछ; बिहानभरि जोतेका भोका गोरुलाई आफैँ कुटछ, अझ उही चोर र सोर उड्कन्छ ।” गुमानेका कनसिरी अगि नै तातिसकेका थिए, धर्मानन्दका कुराले झन् भुतुक्क भो । निर्धाको हात छिटो चल्छ भन्छन्, “किन मुख छोड्छस्, ए धनजिते डाँकू !” भनेर हात मिसिहाल्यो । धनजिते पनि चढ्दो उमेरको मानिस, बलको तुजुक, किन हट्थ्यो ? दुबै जना लठारिँदै चौतारीमुनि पुगे । तमासा हेर्नेको ठट लाग्यो । (पृ. १३)

च. गुमाने दौराको फेर निचोर्दै पसलका डिलमा बसेर धनजितेसित अघोरसँग बाझ्न लाग्यो- “बाबुले धुलिखेलेको भारी चोऱ्यो र तीन दिनसम्म छिँडीमा जाकेथ्यो, ठूलो हुन्छस् !”

“काउले भन्ज्याङमा आरुघाटे नेवारको सुर्तीको ढाकर चोर्दा मानवीरे द्वारेले गोर्खेलौरी कसेर चउरमा लडाएको कसको बाबुलाई नि ? गम्कन्छस् !” (पृ. १३)

छ. भदौका आधाआधीतिर गाउँमा आँठे पऱ्यो । पैले एक-दुई दिन रुगा लागे जस्तो हुन्थ्यो, त्यसपछि चौपट्टसँग भुङ्ग्रे जरो आउँथ्यो, चार-पाँच दिनपछि सन्निपातको लच्छिन देखिन्थ्यो । आठ दिनका दिन खत्तम । (पृ. १४)

ज. गुमानेका विचारमा यो सबै देउदेउताको दोष थियो । भन्थ्यो- “देउदेउताको मानभाउ नगरेपछि यस्तै हुन्छ । परार रगतमासीले गाँवै सोतर भो । गाउँका थानीको आजापूजा गरूँ भन्दा ‘सिमेभूमे पूजेर पनि रोग हराउँछ ?’ भनेर धर्मानन्दले मेरो कुरा हाँसोमा उडाए । आखिर घाटकी देवी र गाउँका भूमेको पूजा गरेका पर्सिपल्ट रोग साम्य भो ।” गुमानेले जान्ने बसायो । गाउँका सारा मानिस जम्मा भए, तर करेसो जोरिएको धनजिते आएन । जान्नेले पनि देवीको दोष देखायो । सबै जम्मा भएर धूमधामसँग पूजा गरे । (पृ. १४)

झ. “यस्तै दैव लाग्छ र पो छरछिमेकी खोज्नुपरेको, नत्र ओडारमा गएर बसे पनि त भो नि; जहाँ पनि बस्नै न हो । दिनदशा, आपत्विपत् कसलाई पर्दैन ? (पृ. १४)

ञ. “के रुपियाँको लोभ देखाउँछौ साहू, गरिब छु, निमेकमजुरीले छाक टार्नुपर्छ तापनि पैसाको निम्ति आत्मा बेच्ने त्यति सारो नीच भएको छैन । छिमेकीलाई ‘जिउँदाको जन्ती, मर्दाको मलामी’ भन्छन् । यस्ता वेलामा चटक्क छोडेर भारी खेप्न हिँडे मर्दैन ? तिमी त ठमठमती छौ र रुपियाँको धाक देखाउँछौ, धनजितेका झैँ चार दिन अन्न न पानी भएर लड्नुपरे थाहा पाउने थियौ ।” (पृ. १५)

ट. माटाको भर ढुङ्गो ढुङ्गाको भर माटो, संसार भरैभरमा अडेको छ । यो भरको ताँदो छिन्नेबित्तिकै सबै भताभुङ्ग हुन्छ ।” (पृ. १५)

ठ. “पोलेको घाउमा नुन ना छार् कान्जा, मो आधाम हो, क्षामा गर् ।” (पृ. १६)

ड. धनजिते हिँडडुल गर्न लाग्यो । गुमानेलाई एक छिन छोड्दैन । वन, मेलापात जहाँ गए पनि दुबै जना सँगै जान्छन् । आजकल कसैले गुमानेको बद्खोई गरेको सुन्यो भने धनजिते झगडा गर्न अगि सर्छ । (पृ. १६)

पर्यावरणगत साक्ष्यहरूको विश्लेषण

क. गुरुप्रसाद मैनाली एक ग्रामीण परिवेशमा कथा लेख्ने सामाजिक कथाकार हुन् । छिमेकी कथामा कथाकार मैनालीले ज्यामिरे गाउँ जहाँ हराभरा खेत, पानी ल्याउने कुलो, साहुको हिउँदे पसल, थकान मेटाउने चौतरी आदिको सजीव बयान गरेका छन् । असार महिना सिर्जना र विनाश दुबैको समय हो । किसानका लागि सिर्जनाको समय हो । छिमेकी कथाको परिवेश भनेको यस कथाका पात्रहरूले खेलेको ठाउँ हो । मैनालीले यस ठाउँलाई निकै रमाइलो भनेका छन् । यस ठाउँमा बँसीको फाँट, चौतारो, कुलो, आसामरु साहुको हिउँदे पसल स्थानगत परिवेशका रूपमा आएका छन् । अर्को परिवेश समयका हिसाबले टन्टलापुर घामका कारण पात्रहरू चौतारीमा बसेको चर्चा कथाकारले गरेका छन् । यस कथामा असारको महिनामा रोपाइँ हुने समयलाई चित्रण गरिएको छ । कोही कक्कड खाने, कोही घुम बुन्ने, कोही ढुङ्गामा पल्टिने भने कोही गफ चुट्ने गजबको यथार्थ पर्यावरण कथाकारले सिर्जना गरेका छन् । यहाँ सम्पन्न व्यक्तिले शारीरिक श्रम गर्नु नपर्ने चलन प्रस्तुत छ । सोझा गाउँले किसानहरू धनका निमित्त तँछाडमछाड नगर्ने, घचेटाघचेट गरी अरूलाई उछिनी नदगुर्ने यथार्थ यहाँ देखाइएको छ ।

किसानहरू अशिक्षित भएका र उनीहरू आफ्नो खेतीकमाइबाट सरकारको तिरो तिर्न सके, साहुको ब्याज बुझाउन सके, वर्ष दिनलाई अन्नवस्त्र, नुनतेल पुऱ्याउन सके खुसी र सुखी हुने यथार्थ ग्रामीण परिवेश यस साक्ष्यमा प्रस्तुत छ ।

ख. गाउँका बुज्रुक अगुवा र सामन्त हो धर्मानन्द पाध्ये । ऊ वीरसिक्का पढ्छ । वीरसिक्का जस्ता पुस्तक पढ्नुले र ऊ शिक्षित व्यक्तिका रूपमा देखिन्छ । कथाकारले पनि गुमाने र धनजितेलाई निम्न आदर र धर्मानन्दलाई मध्यम आदरवाची शब्द प्रयोग गर्नुले धन र शिक्षा भएकैलाई सबैले महत्त्व दिने गरेको सामाजिक अवस्था देखिन्छ । यस्ता अगुवा भनाउँदाले सर्वसाधारण निम्नवर्गीय जनतालाई लडाएर आफूहरू तमासा हेर्ने प्रवृत्ति देखाइएको छ ।

ग. किसानका लागि जमिन जोत्ने साधन भनेकै गोरु हो । आज पनि पहाडी क्षेत्रमा यही परम्परागत पद्धतिबाट जमिन जोतिन्छ । बिहानभरि जोतेका र त्यसमा भोकाएका गोरु निर्ममतापूर्वक चुट्दा गुमाने जस्ता सरल किसानले सहन नसक्नु स्वाभाविक कुरा हो ।

घ. जसरी गोरुको महत्त्व छ त्यस्तै रोपाइँ गर्नका लागि बिउको उत्तिकै महत्त्व छ । आजै रोप्नुपर्ने धानका बिउ गाईवस्तुले खाइदिँदा धनजिते जस्ता अरूले उकास्दा उक्सिहाल्ने किसान झगडा गर्न अगि बढ्नु नाजायज होइन । आजभोलि पनि यस्ता विषयमा भनाभन र कुटपिट हुने गरेको अवस्था गाउँघरमा पाइन्छ । यहाँ गाईवस्तुले खाएको धानको बिउको अर्मल र सामाजिक न्यायका कुरा पनि उठाइएको छ ।

ङ. पढेलेखेका धर्मानन्द जस्ता बुज्रुकले समाजको अगुवाइ गर्नुपर्नेमा त्यसो गरेको पाइँदैन । बलेको आगामा घिउ थप्ने धर्मानन्द जस्ता पात्रका कारण निर्धा किसान हात र मुख छाड्न पुगेको वास्तविकता उद्घाटित छ । यस्तै भरिया तथा यात्रीले बाटामा ढुङ्गाका चम्का लगाएर दाउरा बाली खाना पकाएर खाने गरेको तत्कालीन अवस्थालाई पनि सङ्केत गरेको छ ।

च. गुमाने र धनजितेले भनाभन र झगडाका क्रममा आफ्ना बाबुबाजेको इज्जत पनि बाँकी राख्दैनन् । रिस र झगडाका वेला कसले वेद पढ्छ र ? अझ यी सोझा किसानहरू बाबुबाजेले चोरी गरेका घटनालाई ढाकछोप नगरी बुढापाका र दिदीबहिनीका अगाडि जेसुकै बोल्नुले दुर्गम

पहाडी जनजीवनको झल्को दिन्छ । झगडा भएपछि कति दिनसम्म बोलचाल बन्द हुने कुरा स्वाभाविक रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

छ. गाउँघरमा केही वर्षका अन्तरालमा विभिन्न किसिमका महामारी फैलने र अशिक्षा, अज्ञानता र निर्धनताका कारण ज्यान गुमाउनुपर्ने, गाउँ नै सोत्तर हुने अवस्था त्यस समयमा मात्र थिएन आज पनि ग्रामीण क्षेत्रमा ज्युँका त्युँ छ ।

ज. गुमाने धार्मिक व्यक्ति हो । धर्मभित्र उसले अन्धविश्वासलाई पनि ग्रहण गरेको छ । देउदेउताको दोषका कारण महामारी फैलिएको ठान्दै गाउँका सिमेभूमेको पूजा गर्न प्रस्ताव गर्दा 'सिमेभूमे पूजेर पनि रोग हराउँछ ?' भनेर धर्मानन्दले गुमानेका कुरा हाँसोमा उडाउनुले शिक्षाले अन्धविश्वास चिरेको देखाइएको छ तर ती सोझा किसान अशिक्षाले गर्दा अन्धविश्वास अँगालिरहेका हुन्छन् । घाटकी देवी र गाउँका भूमेको पूजा गरेका पर्सिपल्ट रोग साम्य हुनुले अन्धविश्वासमा पनि बल रहेको देखाइएको छ । यस्तै गुमानेले आयोजना गरेको पूजामा धनजिते सामेल नभएका कारण उसले महामारीको बढी पीडा र समस्या बेहोर्नुपरेको देखाइएको छ ।

झ. मानिस सामाजिक प्राणी भएकाले ऊ समाजबाहिर बस्न नसक्ने वास्तविकता प्रस्तुत गर्दै दैव लागेको वेला अर्थात् जटिल अवस्था उत्पन्न भएका वेला छिमेकीकै आडभरोसा चाहिने कुरा यहाँ देखाइएको छ । दिनदशा, आपत्‌विपत् जसलाई पनि पर्ने भएकाले छिमेकी हुनुका नाताले सहयोगमा जुट्नुपर्ने मानवीय भावना यहाँ मुखरित छ ।

ञ. यहाँ आसामरु साहु र गुमानिबिचको संवाद छ । आसामरु नेवारी भाषी हो । उसको लबज नै नेवारी छ । नेवारहरू परम्परागत रूपमै व्यापार व्यवसाय गर्दै आएको यो साक्ष्यबाट पनि प्रमाणित हुन्छ । सहर जानआउन दुई दिन लाग्ने कुराले सहरबाट यो गाउँ एक दिनको बाटोमा रहेको बुझिन्छ । गुमानेले छिमेकीको बिजोगका कारण जति रुपैयाँ दिए पनि भारी खेप्न नजाने बताउनुले मानवता ग्रामीण परिवेशमा जीवन्त रहेको बताउँछ ।

ट. गाउँले मानिस निमेकमजदुरीले छाक टारे पनि पैसाका निम्ति आत्मा बेच्दैनन् । छिमेकी भनेको 'जिउँदाको जन्ती, मर्दाको मलामी' हो भन्ने भनाइलाई व्यवहारमा गुमानेले उतारेको छ । सम्पत्तिभन्दा छरछिमेक र इष्टमित्र ठुला हुन्छन् भन्ने उदाहरण यहाँ प्रस्तुत छ । छिमेकी

छिमेकीको सम्बन्ध ढुङ्गा र माटाको सम्बन्ध जस्तै हो । यसको मतलब संसार भरैभरमा अडेको छ । यो भरको ताँदो छिन्नेबित्तिकै सबै भताभुङ्ग हुन्छ । त्यसकारण मानवीय र सामाजिक व्यवहार सबैले प्रस्तुत गर्नुपर्छ भन्ने आशय यहाँ छ ।

ठ. गुनको बदला बैगुन हुनै सक्दैन । गुमानेले निःस्वार्थ रूपले गरेको सेवाबाट धनजिते सकारात्मक बनेको छ । आफूले गरेको गल्तीप्रति क्षमा याचना गरेको छ । मानिसले आफ्ना गल्तीप्रति पश्चात्ताप गरी सही मार्गमा उन्मुख हुन नै महानता हो, जुन धनजितेले यस कथामा प्रस्तुत गरेको छ ।

ड. धनजिते निको भएपछि उसले गुमानेलाई एकछिन पनि छाडेको छैन । सहकार्य र समन्वयमा दुई जनाले काम गर्न थालेका छन् । वन, मेलापात जहाँ गए पनि दुबै जना सँगै जान्छन् । आजकल कसैले गुमानेको आलोचना गऱ्यो भने त्यसको प्रतिकार गर्न धनजिते तम्सन्छ । अमृत रोपेको ठाउँमा विष कहिल्यै फल्दैन भन्ने सत्य पनि यहाँ देखाइएको छ ।

लेखक, लेख र पाठक

लेखकको आफ्नो छुट्टै समाज भए जस्तै कृति र पाठकको पनि आआफ्नो समाज हुन्छ । लेखक, कृति र पाठक तीनओटैको समाजमा एकरूपता भएमा त्यो कृति समाजपरक दृष्टिकोणले उत्तम ठहरिन्छ । कृतिमा चित्रित समाजमा लेखक र पाठकको समाज पनि प्रतिविम्बित हुनुपर्छ भन्ने अवधारणा नै लेखक, कृति र पाठकको अन्तर्सम्बन्धको कडी हो (शर्मा, सन् २०१२) । साहित्यले देशकाल, समाज, युग र व्यक्ति प्रतिभाको इतिहासलाई कायम राख्दछ । कुनै पनि साहित्यिक कृति र कृतिकारका माध्यमबाट समाजको भूत र वर्तमानको अध्ययन, व्याख्या विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरी मूल्य निरूपण गर्ने क्रममा समाजशास्त्रीय प्रवृत्तिको विशेषता प्रकट हुँदै छ । यस किसिमको समालोचना मुख्यतः समाजकेन्द्री हुन्छ (आचार्य, विसं २०६३, पृ. १०६-१०७) ।

साहित्यका तीन पाटा लेखक, कृति र पाठक साहित्य उत्पादनका सामाजिक शक्ति हुन् । यिनको अवस्थितिका आधारमा साहित्य र समाजबिचको सम्बन्धबारे छलफल गर्दा सहज हुने छ । व्यक्तिको सामाजिक अवस्थिति, समय सन्दर्भ र परिवेशले साहित्य निर्माणमा प्रभाव पार्छ । समाजको परिवर्तनसँगै साहित्यका ती उत्पादनका शक्तिहरूमा पनि परिवर्तन भइरहन्छ (ढकाल, विसं २०७९) ।

छिमेकी कथा मूलतः निम्नवर्गीय समाज र काठमाडौँबाट एक दिनको बाटामा अवस्थित ग्रामीण समाजको परिवेशमा आधारित छ । यसका पात्रहरू कथाकारकै नजरमा दैनिक देखिएका निम्नवर्गीय नेपाली ग्रामीण समाजका प्रतिनिधि पात्र हुन् । यसरी दृशित समाजमा लेखक र पाठकको समाजसमेत प्रतिविम्बित भएका कारण प्रस्तुत कृति लेखक, कृति र पाठकको सम्बन्धका दृष्टिकोणले सबल छ ।

समाजपरक समालोचनामा लेखकको जन्म, आदर्श, कृतिमा चित्रित समाज र कृतिले पाठकमा उमारेको सामाजिक प्रभावहरूको विश्लेषण आवश्यक हुन्छ (गौतम, २०५०, पृ. ४८) । मैनालीको जन्म मध्यमवर्गीय परिवारमा भएको हो । त्यसैले उनको सम्बन्ध उच्चवर्गसँगभन्दा ज्यादा निम्नवर्गीयसँग भएको हुन सक्छ । साथै उनले आफूलाई निम्नवर्गको नजिक देखाउन पनि निम्नवर्गको चित्रण गर्न रुचाएका होलान् । मकै पर्व (१९८७) पछि क्रमशः नेपाली जनतामा चेतना जागृत हुँदै गरेको अवस्था भए पनि प्रत्यक्ष रूपमा राजनीतिक परिवेश यसमा प्रस्तुत छैन । यहाँ त भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक र धार्मिक परिवेशलाई प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसमा पनि सामाजिक परिवेश सशक्त रूपमा प्रस्तुत छ ।

पाठकबिना कृतिको अर्थ रहँदैन भन्ने मान्यता अगि सार्दै समाजपरक समालोचनाले कृतिलाई समाजबारे अध्ययन गर्ने आधार सामग्रीका रूपमा लिएको देखिन्छ । यसरी कृतिबाट समाजको अध्ययन गर्ने कार्यचाहिँ पाठकको हो । कृतिमा जुन वर्ग प्रभावशाली हुन्छ, त्यही वर्ग आफ्नै किसिमको पाठक समुदायलाई पनि आकर्षित गर्दछ (गौतम, २०५०, पृ. ४९) । यसरी हेर्दा निम्नवर्गीय पाठकहरू छिमेकी कथामा आफैँले भोगिरहेका समस्या पाउँछन् र कृति पढ्न रुचाउँछन् । कृति रचनामा पाठकको रुचि पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

मैनालीले प्रतिनिधित्व गर्ने पाठकले साहित्यमा तत्कालीन अवस्थाको सन्दर्भको यथार्थ चित्र खोज्दछ । यस कथाका पाठक र भूमिका लेखक तानासर्माको विचार पनि यस्तै छ । पाठकको यस्तो रुचिसँग परिचित मैनालीले छिमेकी कथालाई सामाजिक यथार्थवादी बनाएका छन् । यसरी छिमेकी कथाको रचनामा पाठकको रुचिले पनि महत्त्वपूर्ण प्रभाव पारेको छ । यसमा प्रयुक्त पात्रका बोली, व्यवहार तथा स्वभावमा आफ्नै प्रतिविम्ब पाउने भएकाले छिमेकी कथा पाठकहरूका माझ झन्

लोकप्रिय बनेको छ। यसरी समाजकै यथार्थ घटनालाई आधार बनाएकाले छिमेकी कथाको समाजपरक विश्लेषण गर्न सकिएको छ।

निष्कर्ष

छिमेकी २००७ सालको क्रान्तिपूर्व अर्थात् राणाकालीन समयको सामाजिक परिवेशलाई विषयवस्तु बनाई रचना गरिएको उत्कृष्ट कथा हो। कथामा गुमाने, धनजिते, धर्मानन्द र आसामरु जस्ता हाम्रै समाजका पात्रलाई उपस्थित गराएर तत्कालीन नेपाली पहाडी ग्रमीण परिवेशलाई टपक्क टिपेर कथामा उतारेका छन्। कथामा विभिन्न जातजातिका पात्रहरूको उपस्थितिले तत्कालीन जातीय अवस्थाको बोध गराएको छ। प्रायः मङ्गोल र आर्य जातिका पात्रहरू रहेको यस कथामा तिनका फरक फरक क्रियाकलाप, जीवनशैली र चिन्तनहरू रहे तापनि प्रमुख पात्रका साझा दुश्मन भनेकै गरिबी र अशिक्षा हो। त्यसबाट मुक्तिका लागि सबै पात्रहरू सङ्घर्षशील रहेका छन्। कथामा निम्नवर्गीय तथा मध्यमवर्गीय स्तरका पात्र खडा गरिएका छन्। यहाँ विभिन्न जाति, धर्म, संस्कृति र फरक वंशानुगत स्वभाव भएका पात्रको समाज छ। यहाँ प्रयुक्त जातिहरूका पुस्तौँपुस्ता अगिदेखिका विविध वंशाणुगत अभिलक्षणहरू तत्कालीन परिवेशसँग एकाकार भएर आएका छन्।

यस कथाका गुमाने र धनजितेका जीवनभोगाइका क्रममा धर्मानन्दले दुईबिच झगडा लगाइदिनु, चौतारामा भनाभन र कुटपिट गर्नु, बोलचाल बन्द हुनु, आँठेले गाउँ सोत्तर पार्नु, गुमानेले धनजितेको परिवारलाई महामारीले आक्रान्त पारेको समयमा सम्पूर्ण रूपले सहयोग गर्नु, अन्तिममा दुईबिच मेल हुनु जस्ता अवस्था क्षणका रूपमा आएका छन्। मूलतः विसं १९९३ आसपास र त्यसअगिको समय क्षणका रूपमा रहेको छ।

कथामा पर्यावरणका विविध रूप र अवस्थाको चित्रण गरिएको छ। भौगोलिक पर्यावरणका रूपमा नेपालको दुर्गम पहाडी ग्रामीण क्षेत्रको चर्चा गरिएको छ। जीवन धान्न दिनरात श्रम गर्नुपर्ने बाध्यात्मक अवस्थाले आर्थिक पर्यावरणको अवस्था बोध गराएको छ। चौतारो बनाउने, देउदेउता मान्ने, गाउँका थानी तथा सिमेभूमेको पूजा गर्ने, जान्ने बसाउने, पाप र धर्म, साँचो मनले उपकार गर्ने, अर्काको बिजोग हेर्न नसक्ने जस्ता प्रसङ्गले धार्मिक तथा सांस्कृतकि पर्यावरण सशक्त रहेको दर्साउँछ। जातिअनुसार भाषा प्रयोग र उखानटुक्काको उपयुक्त प्रयोगले भिन्न भाषिक पर्यावरणको

सङ्केत गरेको छ । निमेकमजुरीले छाक टार्ने, खेतीकमाइबाट सरकारको तिरो तिर्ने, साहुको ब्याज बुझ्काउने, वर्ष दिनलाई अन्नवस्त्र, नुनतेलको जोहो गर्ने, ढुङ्गाका चम्का लगाई ढाक्रे तथा यात्रीले खाना पकाएर खाने, सानातिना कुरामा छिमेकमा भनाभन र कुटपिट हुने जस्ता सन्दर्भले सामाजिक पर्यावरणलाई इङ्गित गरेको छ । कुलोको व्यवस्था, खेत जोत्न गोरुको प्रयोग, धान रोपाइँ, अर्मल तिर्ने, बिउ राख्ने, गाईवस्तु पाल्ने, वन-मेलापात जाने, घाँसपात गर्ने, अर्मपर्म गर्ने जस्ता प्रसङ्गले नेपालको ग्रामीण परिवेश कृषिमै निर्भर रहेको प्रस्ट पार्दछ । अतः नेपाली समाजको तत्कालीन अवस्थाको दुरुस्त चित्र उतारिएको छिमेकी कथामा हिप्पोलाइट टेनले अगि सारेको समाजशास्त्रीय मान्यताभित्रका जाति, क्षण र पर्यावरणको सशक्त प्रयोग भएकाले समाजशास्त्रीय अध्ययनका दृष्टिले प्रस्तुत छिमेकी कथा अत्यन्त उपयोगी रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

अन्नपूर्ण पोस्ट (२०७३, चैत १९), *कथाशिरोमणि गुरुप्रसाद र कथा दिवस,* कला/साहित्य स्तम्भ । https://annapurnapost.com/story/67878/

आचार्य, कृष्णप्रसाद (२०६३), *पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त तथा समालोचना पद्धति र नेपाली समालोचना,* क्षितिज प्रकाशन ।

काफ्ले, योगेश (२०२०), अकथ्य कथामा क्षण, जाति र पर्यावरण, *मङ्गल रिसर्च जर्नल,* १ (१), ७६-८३ । https://doi.org/10.3126/mrj.v1i01.52097

गौतम, कृष्ण (२०५०), *आधुनिक आलोचना : अनेक रूप अनेक पठन,* साझा प्रकाशन ।

गौतम, वासुदेव (सन् २०२३), अभिघातका दृष्टिले छिमेकी कथाको विश्लेषण, *Pragyartana journal, 5(1), 272-279.*

घिमिरे, अच्युत (सम्पा.), (२०७९), *आलेख* (गुरुप्रसाद मैनाली विशेषाङ्क), ५(२/ ४८) ।

चौहान, ईश्वर (२०७४), *हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका उपन्यासमा जाति, क्षण र पर्यावरण, अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध,* नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

छेत्री, उदय (२०६४), *समाजशास्त्रीय दृष्टिमा इन्द्रबहादुर राईका आख्यानको अध्ययन* [अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध], त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

जैन, निर्मला (सन् १९९२), *साहित्यका समाजशास्त्रीय चिन्तन,* दिल्ली विश्वविद्यालय ।

ढकाल, चन्द्रप्रसाद (सन् २०२०), गुरुप्रसाद मैनालीको छिमेकी कथाको आख्यानसंरचना, *Patan Pragya Journal, 6(1),* 199-208. https://doi.org/10.3126/pragya.v6i1.34434

ढकाल, सुरेश (२०७९, असोज १५), *साहित्यमा समाजको खोज, हिमालखबर, विचार स्तम्भ,* https://www.himalkhabar.com/news/132408

तिम्सिना, दिनेशकुमार (सन् २०२२), छिमेकी कथामा यथार्थवाद *Kankai Journal, 2(1),* १०६-११६.

त्रिपाठी, वासुदेव (२०६५), *पाश्चात्य* समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा भाग-१, (छैटौँ संस्करण), साझा प्रकाशन ।

दाहाल, कलानिधि (२०७९), कालातीत प्रथम शुक्र तिमी !, *आलेख* (गुरुप्रसाद मैनाली विशेषाङ्क), ५(२/४८), ३७-४३ ।

दाहाल, कृष्णप्रसाद (२०७९), सामाजिक कथाकार मैनाली र उनका कथाहरूको अध्ययन, *आलेख* (गुरुप्रसाद मैनाली विशेषाङ्क), ५(२/४८), ८१-८९ ।

न्यौपाने, विष्णुप्रसाद (सन् २०२२), युद्ध कथामा जाति, क्षण र पर्यावरण, *मर्स्याङ्दी जर्नल,* ३(१), २२-३७ ।

पाण्डेय, मैनेजर (सन् १९८९), *साहित्य के समाजशास्त्र की भूमिका,* हरियाणा साहित्य अकादमी ।

पाण्डेय, ताराकान्त (सन् २०१२), बसाइँ उपन्यासमा अनुभूतिको संरचना, *नेपाल अकादमी जर्नल,* ८ (८), १-१७ ।

पौडेल, ईश्वरा, (सन् २०१९), नासो कथामा सामाजिकता, *Cognition A Peer Reviewed Transdisciplinary Research Journal,* २(१), १५७-१६६ ।

पौडेल, हिमा, (सन् २०२३), सुनामी कथाको समाजपरक अध्ययन, *सोताङ जर्नल,* सोताङ बहुमुखी क्याम्पस, ५(५/१), ७७-८७ । https://doi.org/10.3126/sotang.v5i1.65064

प्रभात, रमेश (सन् २०१८), नथिया उपन्यासमा जाति, क्षण र पर्यावरण, *बी.एम.सी. जर्नल अफ साइन्टिफिक रिसर्च,* २ (१), १२५-१३३ । https://doi.org/10.3126/bmcjsr.v2i1.42744

भण्डारी, ठाकुर शर्मा (२०७९), *कथाकार गुरुप्रसाद मैनालीको परालको आगो कथाको सन्दर्भमूलक विश्लेषण,* आलेख (गुरुप्रसाद मैनाली विशेषाङ्क), ५(२/४८), १०३-१०७ ।

मैनाली, गुरुप्रसाद (२०७३), *नासो,* (एक्काइसौँ संस्करण), साझा प्रकाशन ।

मैनाली, गोपी (२०७९), नेपाली मन-मुटुको कथाकार गुरुप्रसाद मैनाली, आलेख (गुरुप्रसाद मैनाली विशेषाङ्क), ५(२/४८), ९०-९५ ।

रेग्मी, कमला (सन् २०२२), क्षण, जाति र परिवेशका आधारमा अभागी कथाको विश्लेषण, *ए.एम.सी. जर्नल,* ५(१), ८८-९९ । https://doi.org/10.3126/amcj.v3i1.45460

शर्मा, तारानाथ (२०७०), *नेपाली साहित्यको इतिहास,* (परिशोधित पाँचौं संस्करण), विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, बिन्दु (सन् २०१२), *उलार उपन्यासको समाजपरक समालोचना, समकालीन साहित्य,* (२०१२ अप्रिल १९) ।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६७), *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त,* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

श्रेष्ठ, दयाराम (२०६७), *नेपाली कथा* (भाग ४, चौथो संस्करण), साझा प्रकाशन ।

सिलवाल, आनन्दराज (सन् २०२४), *स्वास्नीमान्छे उपन्यासको समाजशास्त्रीय अध्ययन,* प्रज्ञा सारथि, टुटा, धवलागिरि बहुमुखी क्याम्पस, बाग्लुङ, २२(१), ६०-६५ । https://doi.org/10.3126/ps.v22i1.64842

स्विङउड, एलेन (सन् १९७२), *द सोसियोलोजी अफ लिटरेचर,* म्याक गिबन एन्ड कि लि. ।

कक्षा १० को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तक (२०७८) को बाह्य र आन्तरिक पक्षका आधारमा अध्ययन

लक्ष्मी ढुङ्गेल

उप प्राध्यापक, पथरी बहुमुखी क्याम्पस

Received: August 25, 2024 Revised: February 7, 2025 Accepted: May 5, 2025

सार

माध्यमिक शिक्षा कक्षा १० को वर्तमान समयको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तक आन्तरिक र बाह्य विशेषताले के कति सबल वा दुर्बल रहेको छ भन्ने कुरामा केन्द्रित भएर यो अनुसन्धानात्मक लेख तयार पारिएको छ । यो लेख गुणात्मक अनुसन्धानको पुस्तकालयीय विधिमा आधारित रहेको छ । यसका साथै पाठ्यपुस्तकको प्रयोग अवस्थालाई प्रत्यक्ष अवलोकनद्वारा पनि अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको छ । यस लेखलाई पूर्णता दिनका लागि कक्षा १० को नेपाली पाठ्यपुस्तक २०७८ लाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा र अन्य सामग्रीलाई द्वितीय स्रोत मानेर सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । पाठ्यपुस्तक विश्लेषण गर्दा बाह्य पक्षअन्तर्गत बनोट र स्वरूप, अक्षरको आकार र ठाउँ छोडाइ, छपाइ र बँधाइ कागतको स्तर, मूल्य र सुलभता तथा विषयसूचीका बारेमा अध्ययन गरिएको छ । त्यस्तै पाठ्यपुस्तकका आन्तरिक पक्षअन्तर्गत विषयवस्तु र पाठ्यवस्तु, शब्दभण्डार, भाषा, अभ्यास, चित्र लगायतका पक्षको अध्ययन गरिएको छ । वर्तमान समयमा यस पाठ्यपुस्तकले सिकारुको स्तर, रुचि, क्षमता तथा अवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न के कति सक्षम रहेको छ भन्ने कुराको खोजीमा प्रस्तुत अध्ययन केन्द्रित रहेको छ । विगतका भाषा पाठ्यपुस्तकका तुलनामा भाषिक सिप सिकाउन यसको भौतिक र प्राज्ञिक पक्ष कत्तिको सबल छ भन्ने कुरालाई पनि यस अध्ययनमा नियाल्ने चेष्टा गरिएको छ । भाषा पाठ्यपुस्तकका बाह्य र आन्तरिक पक्षको गहन अध्ययन गरी समग्रमा पाठ्यपुस्तक सामान्य भाषिक सिपको विकास गराउन मात्र नभएर विशिष्ट किसिमका भाषिक प्रकार्यको विकास गराउनसमेत उपयोगी रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

प्रमुख शब्दहरू : पाठ्यपुस्तक, प्राज्ञिक, भौतिक, विश्लेष्य, विषयवस्तु

परिचय

कुनै पनि तह, कक्षा तथा विषयवस्तुको अध्ययन अध्यापन गर्ने उद्देश्यले लेखिएको ग्रन्थ नै पाठ्यपुस्तक हो । पाठ्य र पुस्तक दुई शब्द मिलेर बनेको पाठ्यपुस्तक शब्दको शाब्दिक अर्थ विद्यालय तथा विद्यापीठहरूमा विद्यार्थीहरूलाई औपचिक ढङ्गले पढाउने पुस्तक भन्ने हुन्छ (कडेल, २०७८) । पाठ्यपुस्तकको एउटा विशिष्ट रूप भाषा पाठ्यपुस्तक हो । विद्यालयमा विद्यार्थीहरूले औपचारिक रूपमा पढ्नुपर्ने पुस्तक पाठ्यपुस्तक हो । पाठ्यपुस्तक पाठ्यक्रमद्वारा निर्देशित हुन्छ । पाठ्यक्रमले राखेका उद्देश्य पूरा गर्न सहयोग पुर्याउने भरपर्दो साधन पाठ्यपुस्तक हो । भाषिक सिप सिकाउने उद्देश्यले तयार पारिएको पाठ्यपुस्तक भाषा पाठ्यपुस्तक हो । यो शिक्षक तथा विद्यार्थी दुवैका लागि उपयोगी हुन्छ । पाठ्यपुस्तक पूर्ण रूपले उपयोगी भरपर्दो तथा विश्वसनीय हुनका लागि पाठ्यपुस्तकका बाह्य र आन्तरिक विशेषताले युक्त हुनुपर्छ । विद्यालय तहका पाठ्यपुस्तकले अझ आवश्यकता र स्तरलाई अवलम्बन गर्न सकेको हुनुपर्दछ । भाषा पाठ्यपुस्तक खास तह र कक्षाका निमित्त पाठ्यक्रमका भाषिक आवश्यकता पूरा गर्ने गरी तयार गरिएको हुन्छ । भाषिक सिप सिकाइको सरल, सहज, विश्वसनीय, सुलभ, रुचिपूर्ण र भरपर्दो साधन पाठ्यपुस्तक हो । भाषा पाठ्यपुस्तक शिक्षकका लागि शिक्षण सामग्रीको निर्माता र विषयवस्तु पढाउने साधन मानिन्छ । त्यस्तै विद्यार्थीको मूल्याङ्कन गर्ने आधार, सरल, सहज ढङ्गले भाषिक सिप शिक्षण गर्ने सामग्री र भाषा पाठ्यक्रमका अपेक्षा पूरा गर्ने माध्यम पनि भाषा पाठ्यपुस्तक हो । भाषा पाठ्यपुस्तकको प्रमुख उद्देश्य भाषिक सिप सिकाउनु हो भने गौण उद्देश्य विषयवस्तु सिकाउनु हो । विषयगत र विधागत विविधता कायम गरी साहित्यिक र साहित्येत्तर दुवै किसिमका सामग्री समावेश गरेर भाषा पाठ्यपुस्तक निर्माण गरिएको हुन्छ । भाषिक र भाषेत्तर विषयको संयोजन गरी पर्याप्त अभ्यास र आवृत्तिको अवसर दिई भाषिक सिपहरू हासिल गराउने माध्यम भाषा पाठ्यपुस्तक हो । विभिन्न विषयवस्तुका माध्यमबाट भाषाका बोध र अभिव्यक्ति पक्षको विकास गराउनका लागि तयार गरिएको पुस्तक नै भाषा पाठ्यपुस्तक हो । “यसले विद्यार्थी, शिक्षक, अभिभावक, निरीक्षक र प्रशासकको गन्तव्य र काम कर्तव्यलाई निश्चित र आश्वस्त पार्दछ । समसामयिक आवश्यकता र भावी चुनौतीको सहज सामना गर्न सक्ने योग्य र सक्षम नागरिक उत्पादन गर्ने महत्वपूर्ण कडीका

रूपमा पनि पाठ्यपुस्तकलाई लिन सकिन्छ” (ढकाल, २०७३, पृ.११५) । भाषा पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिने विभिन्न विधाहरूले प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष वा अन्य किसिमले भाषिक सिप सिकाउने संयुक्त प्रयास गरेका हुन्छन् । “सिपपरक, सिर्जनात्मक, उत्पादनात्मक, अभिनयात्मक र मौलिक हुनुका साथै बाह्य तथा आन्तरिक संरचनाबाट निर्मित हुनु नै भाषा पाठ्यपुस्तकको स्वरूप हुन्छ” (कडेल र जोशी, २०७४, पृ.८१) ।

भाषा शिक्षण भाषिक सिपको शिक्षण भएकाले भाषिक सिपको विकास गराउने विभिन्न विधाहरू समावेश गरी भाषा पाठ्यपुस्तक तयार गरिन्छ । भाषा पाठ्यपुस्तकले निर्धारित भाषिक विषयवस्तुलाई सङ्गठित गरी विद्यार्थी अनुकूलका पाठ्यांशमा ढालेर क्रमबद्ध र व्यवस्थित ढङ्गको भाषिक सिप र ज्ञान सिकाउने उद्देश्य राखेको हुन्छ । शिक्षकलाई योजनाबद्ध र प्रभावकारी शिक्षण विधि छनोट गरी शिक्षण गर्न र विद्यार्थीलाई भाषिक सिपको अभ्यास गर्न सहयोग पुऱ्याउने भएकाले भाषा पाठ्यपुस्तकलाई भाषा शिक्षण सिकाइको भरपर्दो, प्रभावकारी र व्यवस्थित पाठ्यसामग्रीका रूपमा चिनाउन सकिन्छ ।

पाठ्यपुस्तक उपयुक्त/अनुपयुक्त के कस्तो रहेको छ भनी विभन्न आधारमा अध्ययन विश्लेषण गर्न सकिन्छ । पाठ्यपुस्तकको भौतिक स्वरूप कस्तो छ तथा आन्तरिक पक्ष विद्यार्थीको रुचि, स्तर तथा क्षमताअनुकूल छ छैन भनेर गरिने अध्ययन विशलेषणलाई पाठ्यपुस्तक विश्लेषण भनिन्छ । विद्यार्थीको सिकाइ कार्यमा प्रत्यक्ष उपयोगी तथा शिक्षकलाई समेत आफ्नो शैक्षणिक गतिविधलाई अघि बढाउन सहयोग पुऱ्याउने भाषा पाठ्यपुस्तक विश्लेषणसँग सम्बन्धित विभिन्न अध्ययन अनुसन्धान तथा विश्लेषण विगतदेखि नै हुँदै आएका पाइन्छन् । भाषिक सिपको विकासका लागि उपयोगी ठानिएको भाषा पाठ्यपुस्तकको बाह्य र आन्तरिक आधारमा विश्लेषण गरी त्यसमा आवश्यक परिवर्तन र परिमार्जन गर्ने हेतुले शिक्षा शास्त्र सङ्कायको स्नातक तथा स्नातकोत्तर तहको पाठ्यक्रममा समेत यसलाई समावेश गरिएको पाइन्छ । ढकाल (२०७३), पोखरेल र काफ्ले (२०७५) तथा कडेल (२०७८) ले वि.सं. २०२८ अघि र २०२८ पछिका विभिन्न समयका पाठ्यपुस्तकको बाह्य र आन्तरिक पक्षको विश्लेषण गरेको पाइन्छ । हालसम्म प्राप्त अध्ययन विश्लेषणलाई हेर्दा २०७३ सालसम्मका भाषा पाठ्यपुस्तकको मात्र अध्ययन विश्लेषण गरिएको

पाइन्छ । यस लेखमा भने वि.सं. २०७८ को कक्षा १० को पाठ्यपुस्तक आन्तरिक र बाह्य विशेषताका आधारमा के कस्तो रहेको छ भनी अध्ययन गरिएको छ । माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम २०७८ ले विगतको पाठ्यक्रममा परिष्कार र परिमार्जन गरी सक्षमतामा आधारित पाठ्यक्रम निर्माण गरेपछि सोही आधारमा तयार पारिएको पाठ्यपुस्तक वर्तमान समयमा के कति सान्दर्भिक रहेको छ सो कुरा नियाल्ने चेष्टा गरिएको छ। पाठ्यपुस्तक विश्लेषणसँग सम्बन्धित प्रस्तुत अध्ययन निम्न उद्देश्यहरूको प्राप्तिमा केन्द्रित रहेको छ :

(क) भाषा पाठ्यपुस्तकको स्वरूप चिनाउन,

(ख) भाषा पाठ्यपुस्तकका बाह्य विशेषताका आधारमा माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम २०७८ अनुसारको कक्षा १० को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको विश्लेषण गर्न,

(ग) भाषा पाठ्यपुस्तकका आन्तरिक विशेषताका आधारमा माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम २०७८ अनुसारको कक्षा १० को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको विश्लेषण गर्न ।

प्रस्तुत अध्ययन माध्यमिक शिक्षा कक्षा १० को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तक २०७८ को अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ । भाषा पाठ्यपुस्तकका बाह्य र आन्तरिक विशेषताहरूका आधारमा वर्तमान कक्षा १० को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको अध्ययन सीमित गरिएको छ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक अनुसन्धानसँग सम्बन्धित भएकाले पाठ्यपुस्तक विश्लेषण गर्ने प्रमुख आधार भाषा पाठ्यपुस्तकका बाह्य र आन्तरिक विशेषतालाई लिइएको छ। यसमा नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तक २०७८ को दोस्रो संस्करणको भौतिक पक्ष र प्राज्ञिक पक्षको अध्ययन गरिएकाले वर्तमान कक्षा १० नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकलाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा राखिएको छ। त्यस्तै विविध पाठ्यपुस्तक, सन्दर्भपुस्तक, लेख रचना, शब्दकोश आदिलाई द्वितीय वा सहायक स्रोतका सामग्रीका रूपमा राखिएको छ। विभिन्न किसिमका आधिकारिक सामग्रीहरू सङ्कलन गरी अध्ययन कार्यलाई सुव्यवस्थित तथा वस्तुनिष्ठ पारिएको छ। पुस्तकालयीय विधिमा आधारित प्रस्तुत अध्ययनमा मूलत: विश्लेषणात्मक र वर्णनात्मक पद्धतिबाट अध्ययनलाई पूर्णता दिइएको छ।

सैद्धान्तिक आधार

हरेक विषयवस्तु आआफ्नै विशिष्ट संरचनामा आबद्ध हुन्छन् । त्यसैगरी पाठ्यपुस्तकको पनि आफ्नै ढाँचा रहेको हुन्छ । यो शिक्षण सिकाइमा उपयोग गरिने व्यवस्थित र आधारभूत सामग्री भएकाले यसका पनि आफ्नै भौतिक र प्राज्ञिक पक्षहरू रहेका हुन्छन् । भाषा शिक्षणको आधारभूत र महत्त्वपूर्ण सामग्री भाषा पाठ्यपुस्तक हो । अन्य विषयका पाठ्यपुस्तकले विषयगत ज्ञान सिकाउन मद्दत गरे जस्तै भाषा पाठ्यपुस्तकले भाषिक सिप सिकाउन मद्दत गर्दछन् । भाषा पाठ्यक्रमका सैद्धान्तिक कुराहरूलाई व्यावहारिक प्रक्रियामा ढालेर उद्देश्य पूर्ति गर्न सहयोग पुऱ्याउने भरपर्दो सामग्री भाषा पाठ्यपुस्तक भएकाले यो बाह्य र आन्तरिक गुणले युक्त हुनुपर्दछ । भाषा पाठ्यपुस्तक विद्यार्थीको तह, रुचि, उमेर तथा स्तरअनुरूप छ कि छैन भनेर अध्ययन गर्ने मूल आधार नै पाठ्यपुस्तकका बाह्य र आन्तरिक विशेषतालाई मानिन्छ । भाषा पाठ्यपुस्तकको स्वरूपभित्र आबद्ध निम्न बाह्य र आन्तरिक विशेषता पर्दछन् :

(क) बाह्य विशेषता : बनोट, अक्षरको आकार, ठाउँ छोडाइ र अन्तराल, छपाइ र बँधाइ, कागतको स्तर, मूल्य, सुलभता, विषयसूचीलगायत अन्य आवश्यक सूचना

(ख) आन्तरिक विशेषता :

(अ) स्तरगत उपयुक्तता : विषयवस्तु वा पाठ्यवस्तु, विधाहरूको छनोट, शब्दभण्डार, भाषा, अभ्यास, चित्र, अन्य

(आ) प्रस्तुतीकरणगत उपयुक्तता : छनोट र स्तरण (ढकाल, २०७३, पृ. ११६) । अतः पाठ्यपुस्तक विश्लेषणका यिनै अवधारणालाई आधार बनाई कक्षा १० नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तक २०७८ को अध्ययन गरिएको छ ।

नतिजा र छलफल

माथि उल्लेख गरिएका विधि तथा सैद्धान्तिक आधारलाई आधार बनाएर माध्यमिक शिक्षा २०७८ को कक्षा १० को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको अध्ययन गरिएको छ ।

पाठ्यपुस्तकका बाह्य विशेषता

भाषा पाठ्यपुस्तकका बाह्य विशेषतालाई भौतिक वा परिधीय विशेषता पनि भनिन्छ। आन्तरिक विशेषताका तुलनामा बाह्य विशेषतालाई त्यति महत्त्वका नठानिए पनि सिकारुको ध्यानाकर्षण गराउन तथा आन्तरिक गुणलाई बचाउन बाह्य विशेषतालाई महत्त्वपूर्ण ठानिन्छ। माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम २०७८ (कक्षा ९ र १०) अनुसार तयार गरिएको कक्षा १० को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तक (दोस्रो) संस्करणको बाह्य पक्षलाई निम्नानुसार विश्लेषण गर्न सकिन्छ :

बनोट

पाठ्यपुस्तकको बनोटले आकारप्रकारलाई जनाउँछ। पाठ्यपुस्तकको बनोटअन्तर्गत मुख्य रूपमा आवरण पृष्ठ तथा आकार पर्दछन्। वर्तमान समयको कक्षा १० को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको आवरण पृष्ठको बिच भागमा हलका पहेँलो रङको पृष्ठभूमिमा परम्परागत र आधुनिक सिकाइ पद्धतिलाई झल्काउने चित्रको प्रयोग गरिएको छ। जसमा एकातिर प्रविधिमैत्री सिकाइ प्रणाली देखाइएको छ भने त्यसको केही माथितिर बायाँपट्टि परम्परागत गुरुकुल प्रणालीअनुसारको सिकाइमा साधु जस्ता देखिने व्यक्तिले मयुरको प्वाँख मसीमा चोबेर स्लेटमा लेख्दै गरेको तस्बिर देखाइएको छ। आवरण पृष्ठको माथिल्लो भागमा पाब्लो पिकासोले बनाएको चित्रको सानो अंश प्रस्तुत गरिएको छ। त्यसको मुनिपट्टि आकासे निलो अक्षरममा नेपाली र हरियो रङको अक्षरमा १० लेखिएको छ। आवरण पृष्ठको तल, माथि र बिचमा थोरै थोरै भागमा गाढा निलो रङको प्रयोग छ। आवरण पृष्ठको पछाडिपट्टि नेपालको नक्सा राखिएको छ। भाषा पाठ्यपुस्तकको आवरण पृष्ठले भाषिक सिपगत पक्षभन्दा विषयवस्तुगत पक्षलाई देखाएको अनुभव हुन्छ। एफोर साइज अर्थात् डिमाइ आकारको यो पाठ्यपुस्तक आकारगत दृष्टिले उपयुक्त छ।

अक्षरको आकार, ठाउँ छोडाइ र अन्तराल

“भाषा पाठ्यपुस्तकमा प्रयोग गरिने अक्षरको आकार, ठाउँ छोडाइ र अन्तरालले टङ्कणसम्बन्धी प्रविधिलाई जनाउँछ। भाषा पाठ्यपुस्तकको आन्तरिक गुणलाई मलजल गर्ने काममा यी सहयोगी हुन्छन” (पोखरेल र काफ्ले २०७५, पृ.९६)। सिकारुको कक्षा उमेर तहअनुसार अक्षर आकार र अन्तराल फरक फरक हुन्छ। सामान्यतः माध्यमिक तहका पाठ्यपुस्तकमा मुख्य पाठमा

प्रयोग गरिने अक्षरको आकार १४ प्वाइन्ट हुनु उपयुक्त मानिन्छ । त्यस्तै पाठ्यपुस्तकका भित्री पृष्ठको कागजको तल, माथि, दायाँ र बायाँमा पनि उपयुक्त खालको अन्तराल हुनुपर्दछ । भाषा पाठ्यपुस्तकमा अक्षर-अक्षर, शब्द-शब्द, पङ्क्ति-पङ्क्ति र अनुच्छेद-अनुच्छेदबिच कक्षाअनुसार उपयुक्त अन्तराल हुनुपर्दछ । वर्तमान कक्षा १० को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा मूल पाठमा १४ प्वाइन्टका अक्षर रहेका छन् भने शब्दार्थमा केही साना अक्षर प्रयोग गरिएका छन् । पाठ शीर्षकमा भने २० प्वाइन्टका अक्षरको प्रयोग पाइन्छ । दायाँ बायाँको किनारा छोडाइ उपयुक्त नै रहेको देखिन्छ । पाठ्यपुस्तकको तल माथिको ठाउँ छोडाइ पनि अनुपयुक्त छैन । अक्षर , शब्द, पङ्क्ति आदिका बिचको अन्तराल पनि उपयुक्त नै छ । अनुच्छेद छुट्याउँदा अन्तराल बढाइएको छ तर बायाँ किनारा भने छोडिएको छैन । यस अघिका पाठ्यपुस्तकमा अनुच्छेदका लागि अङ्क दिइएको थियो तर यस पाठ्यपुस्तकमा त्यसलाई हटाइएको छ । समग्रमा अक्षरको आकार, ठाउँ छोडाइ र अन्तरालका दृष्टिले पाठ्यपुस्तक उपयुक्त रहेको छ ।

छपाइ र बँधाइ

भाषा पाठ्यपुस्तक छाप्ने कामसम्बन्धी प्राविधिक पक्षलाई छपाइ भनिन्छ भने पाठ्यपुस्तकका पानालाई उपयुक्त किसिमले बाँध्ने कामलाई बँधाइ भनिन्छ (पोखरेल र काफ्ले, २०७५) । भाषा पाठ्यपुस्तकमा कालो मसीको प्रयोगलाई नै उपयुक्त मानिए पनि रङ्गीन पाठ्यपुस्तक आकर्षक हुने भएकाले यो पाठ्यपुस्तक पनि रङ्गीन बनाइएको छ । पाठ शीर्षकलाई कालो गाढा गरिएको छ । पाठ सङ्ख्यालाई गुलाबी पृष्ठभूमिमा सेतो अक्षर राखिएको छ । लेखकको नाम, नयाँ शब्द, शब्दार्थ र अभ्यास खण्डका शीर्षकका लागि गुलाबी रङको प्रयोग गरिएको छ । अभ्यास खण्डमा कतै गाढा निलो र कतै हलुका निलो रङको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । अन्य ठाउँमा भने कालो मसीको नै प्रयोग गरिएको छ । चित्रहरूसमेत रङ्गीन भएकाले पाठ्यपुस्तक झट्ट हेर्दा आकर्षक नै देखिन्छ तर मसीको मात्रा नमिलेका कारण कतिपय ठाउँमा छपाइ शुद्ध हुन सकेको छैन । पृष्ठ सङ्ख्यामा राखिएको पृष्ठभूमि कतै हरियो, कतै गाढा निलो तथा कतै फिका निलो रहेको छ र त्यसमा कालो रङमा पृष्ठ सङ्ख्या राखिँदा धेरै ठाउँमा अस्पष्ट रहेको छ । कागतको स्तरले पनि छपाइ प्रभावित देखिन्छ ।

भाषा पाठ्यपुस्तकका पानालाई राम्रोसँग पल्टाउन मिल्ने गरी र अक्षरहरू नछोपिने गरी बाँध्ने कामलाई बँधाइ भनिन्छ । पाठ्यपुस्तक बँधाइका लागि बलियो धागो स्टेप्लर वा गमको प्रयोग गर्नुपर्दछ (पोखरेल र काफ्ले, २०७५) । विश्लेष्य पाठ्यपुस्तकको बँधाइ त्यति बलियो देखिँदैन । दुई वटा स्टेपलरको प्रयोग गरी आवरण पृष्ठ गमले टालिएको छ । सियो धागोले बलियोसँग सिलाएको भए पाठ्यपुस्तकका पाना उप्किने डर हुँदैन थियो । बँधाइका दृष्टिले यो पाठ्यपुस्तक कमसल किसिमको देखिन्छ ।

कागतको स्तर

पाठ्यपुस्तकको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष कागतको स्तर पनि हो । पाठ्यपुस्तकमा चिल्लो, सेतो र बाक्लो कागतको प्रयोग गर्दा छपाइ पनि आकर्षक र प्रभावकारी हुन्छ । खस्रो, पातलो र कमसल किसिमको कागतको प्रयोग गरिएकाले छपाइ प्रभावित हुनुका साथै पाठ्यपुस्तक चाँडै च्यातिने डर पनि हुन्छ (पौडेल, २०७३) । वर्तमान माध्यमिक तहको पाठ्यपुस्तकमा गुणस्तरीय कागतको प्रयोग पाइँदैन । कमसल कागतको प्रयोग भएकै कारण कतिपय ठाउँमा छपाइ शुद्ध हुन सकेको छैन । अक्षर स्पष्ट नहुने, मसी दुवैतिर देखिएर पढ्न अप्ठ्यारो हुने जस्ता समस्या यस पाठ्यपुस्तकमा देखिन्छन् । यस पाठ्यपुस्तकको आवरण पृष्ठको कागत लगभग १५ ग्राम जतिको तथा भित्री पृष्ठको लगभग ५४ ग्राम जतिको सामान्य किसिमको पाइन्छ । कागतको स्तरले पाठ्यपुस्तकको गुणस्तर खस्किएको अनुभव हुन्छ ।

मूल्य

ज्ञपाठ्यपुस्तकलाई प्रभावकारी र उपयोगी बनाउने अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष त्यसको मूल्य पनि हो । नेपाल जस्तो गरिब मुलुकका बालबालिकाका लागि तयार गरिने पाठ्यपुस्तक नाफा कमाउने उद्देश्यले उत्पादन गर्नु उपयुक्त हुँदैन । विद्यालय तहको पाठ्यपुस्तक चर्को मूल्य तिरेर किन्नु पर्ने भयो भने सर्वसाधारण जनताका छोराछोरी विद्यालय शिक्षाबाट नै वञ्चित हुन्छन् । “पाठ्यपुस्तकको मूल्य मुनाफारहित र लगानी खर्च उठाउने उद्देश्यले मात्र न्यूनतम मात्रामा तय गरिनु पर्दछ” (पौडेल, २०७३, पृ.२६८) । विश्लेष्य पाठ्यपुस्तकमा मूल्य तोकिएको छैन । माध्यमिक तहका पाठ्यपुस्तक निःशुल्क उपलब्ध गराउने भएका कारण मूल्य किटान नगरिएको हुन सक्छ तर

कहिलेकाहीँ विद्यार्थीले पुस्तक किन्नै पर्ने बाध्यता भयो भने चर्को मूल्य तिर्नुपर्ने हुन्छ। पाठ्यपुस्तकमा मूल्य नतोकिएकाले बिक्री वितरण केन्द्र तथा पसलहरूले जथाभावी रूपमा चर्को मूल्य लिने गरेको पाइन्छ। उपयुक्त मूल्य किटान नगरिनु यस पाठ्यपुस्तकको कमजोरी हो।

सुलभता

शैक्षिक सत्र सुरु हुनु अगावै पर्याप्त मात्रामा सबै विद्यालयहरूमा पुऱ्याउन सक्नु तथा खोजेको बेलामा जताततै सजिलैसँग प्राप्त हुनु नै पाठ्यपुस्तकको सुलभता हो। नेपाल जस्तो भौगोलिक विविधतायुक्त देशमा पाठ्यपुस्तकको सुलभता सबै ठाउँमा एकैनासको छैन। भनेको समयमा पाठ्यपुस्तक उपलब्ध भएन भने जतिसुकै राम्रो भए पनि त्यसको उपादेयता रहँदैन र देशको शैक्षिक आवश्यकता पनि अपेक्षित रूपमा अघि बढ्न सक्दैन (पौडेल, २०७३)। त्यसैले पाठ्यपुस्तक सुलभ हुनु पर्दछ। विगतका तुलनामा वर्तमान समयका पाठ्यपुस्तक विगतका तुलनामा सर्व सुलभ भए पनि शैक्षिक सत्रको मध्यतिर कारणवश पाठ्यपुस्तक किन्नुपर्ने अवस्था आयो भने प्राप्त गर्न निकै मुस्किल पर्छ। वर्तमान कक्षा १० नेपाली पाठ्यपुस्तकमा पनि कतिपय ठाउँमा यो समस्या देखिन्छ।

विषयसूची

पाठ्यपुस्तकमा राखिएका विभिन्न विधाका पाठहरूको सूचीलाई विषयसूची भनिन्छ। कुन पाठ कुन पृष्ठमा छ भनी खोज्न र अध्ययन अध्यापन गर्न सजिलाका लागि विषयसूचीको समुचित व्यवस्था गरिनु पर्दछ। भाषा पाठ्यपुस्तकको विषयसूचीमा शीर्षक, विधा, लेखक तथा पृष्ठ सङ्ख्या दिनु उपयुक्त हुन्छ। विश्लेष्य पाठ्यपुस्तकको विषयसूचीमा शीर्षक, विधा र पृष्ठ सङ्ख्या दिइएको छ तर लेखकको नाम भने दिइएको छैन। विधाका लेखकको नामसमेत विषयसूचीमा राख्दा उपयुक्त हुने देखिन्छ।

पाठ्यपुस्तकका आन्तरिक विशेषता

पाठ्यपुस्तकको स्तरीयता तथा उपयुक्तताको मापन गर्ने विशेषतालाई पाठ्यपुस्तकका आन्तरिक विशेषता भनिन्छ। आन्तरिक विशेषतालाई प्राज्ञिक विशेषता पनि भनिन्छ। भाषा पाठ्यपुस्तकको वास्तविक गुण भनेकै आन्तरिक वा प्राज्ञिक विशेषता हो (कडेल, २०७८)। भौतिक

रूपमा पाठ्यपुस्तक जतिसुकै आकर्षक भए पनि आन्तरिक रूपमा भाषिक सिप शिक्षणका दृष्टिले प्रभावकारी नभए त्यसको कुनै महत्त्व रहँदैन । भाषा पाठ्यपुस्तक सजाउनका लागि नभएर भाषिक सिप प्राप्तिका लागि आवश्यक हुने भएकाले भाषा पाठ्यपुस्तक आन्तरिक विशेषाताले युक्त हुनुपर्दछ । माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम २०७८ अनुसार तयार पारिएको कक्षा १० को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा रहेका आन्तरिक विशेषताहरूको निम्न दुई रूपमा अध्ययन गर्न सकिन्छ :

स्तरगत उपयुक्तता

भाषा पाठ्यपुस्तकलाई स्तरीयता वा उपयुक्तता प्रदान गर्ने विशेषताहरूमा विषयवस्तु वा पाठ्यवस्तु, शब्दभण्डार, भाषा संरचना, अभ्यास, चित्रलगायतका कुराहरू पर्दछन् ।

विषयवस्तु वा पाठ्यवस्तु : विषयवस्तु र पाठ्यवस्तुलाई कतिपय सन्दर्भमा एउटै मानिए पनि यिनीहरूको अर्थ, प्रकृति र प्रयोजन भिन्न रहेको छ । विषयवस्तुले व्यापकतालाई बुझाउँछ भने पाठ्यवस्तुले त्यसको अंशलाई बुझाउँछ । "भाषा पाठ्यपुस्तकमा विषयवस्तु साधन हुन्छ भने पाठ्यवस्तु साध्य हुन्छ । विषयवस्तुलाई भाषिक सिप, सोच र समझका लागि उपयोग गर्नु पाठ्यवस्तु हो" (कडेल, २०७८, पृ.८६) । भाषा पाठ्यपुस्तकमा राखिने साहित्यिक र साहित्येत्तर विषयवस्तुलाई विभिन्न विधामा ढालेर सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ जस्ता भाषिक सिपको विकास गराउन सकिन्छ । विषयवस्तुलाई आधार बनाएर श्रुतिबोध, श्रुतिलेख, सस्वरवाचन, मौन पठन, द्रुत पठन, शब्दार्थ, पठनबोध, शब्दनिर्माण, शब्द रूपायन, वाक्य संरचना, काल, भाव, पक्ष, वाच्य, बुँदा टिपोट, सिर्जनात्मक लेखन आदि पाठ्यवस्तु प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम २०७८ कक्षा १० ले नेपाली भाषा पाठ्यक्रमका लागि निम्न विधा र विषय क्षेत्र किटान गरेको छ :

विधा		क्षेत्र
कविता	:	नीति चेतनामूलक (१ पद्य), श्रम /संस्कृति (१ गीति),
समाज /मानवमूल्य	:	(१ गद्य)
कथा	:	ऐतिहासिक / पौराणिक(१), मनोवैज्ञानिक(१), सामाजिक(२)
निबन्ध	:	वस्तुपरक (१ चिकित्सा), आत्मपरक (१ कानुन र शिक्षा),

हास्यव्यङ्ग्य (१)

जीवनी : राष्ट्रिय (२) /अन्तराष्ट्रिय (१)

रूपक : मनोवाद(१), वादविवाद(१), एकाङ्की (१ सांस्कृतिक/सामाजिक)

व्यावहारिक लेखन : व्यावसायिक चिठी (१)

भाषिक संरचना र वर्णविन्यास : भाषिक संरचना (पदवर्ग, पदवर्ग विचलन, धातु, धातुको कृदन्त रूप, सकर्मक र अकर्मक क्रिया, प्रत्ययद्वारा शब्दनिर्माण, समास र विग्रह, द्वित्व शब्द, अर्थ र संरचनाका आधारमा कारक, विभक्ति, भाव, उद्देश्य र विधेय, सरल र जटिल वाक्य, वाच्य, करण अकरण, नाम धातु, प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष कथन, उक्ति परिवर्तन, पद सङ्गति, व्याकरणिक कोटिका आधारमा वाक्यान्तरण, पदक्रम, वाक्यान्तरण, वाक्य संश्लेषण विश्लेषण आदिको पहिचान र प्रयोग), वर्णविन्यास ह्रस्व इकार/उकार, दीर्घ ईकार/ऊकार, छ्य/क्ष, पदयोग/पदवियोग, श/ष/स, य/ए, ब/व, रि/ऋ,ग्यँ/ज्ञ, हलन्त/अजन्त, चन्द्रबिन्दु/शिरबिन्दु, पञ्चम वर्ण, 'र'का विभिन्न रूप आदिको पहिचान र प्रयोग)

पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका उक्त विधा र क्षेत्रले विषयवस्तु जनाएका छन् । यिनै विधा र क्षेत्रअनुसारका विषयवस्तुसँग सम्बद्ध पाठ र अभ्यास पाठ्यपुस्तकमा राखिएको छ । पाठ्यक्रमले हरेक पाठसँग सम्बद्ध भाषिक बोध र अभिव्यक्तिसँग सम्बन्धित पाठ्यवस्तु तथा भाषिक प्रकार्य पनि किटान गरेको छ । त्यसैले उक्त विधा र क्षेत्रसँग सम्बद्ध भएर सस्वर पठन, मौन पठन, शब्दार्थ, शब्दभण्डार, घटना वर्णन, प्रश्नोत्तर, समीक्षात्मक उत्तर लेखन, श्रुतिबोध, श्रुतिलेखन, संवाद लेखन, व्यावहारिक लेखन, बुँदा टिपोट सारांश लेखन आदि पाठ्यवस्तु प्राप्त गर्नुका साथै विनयशीलता, कारण र प्रभाव, आज्ञा आदेश, अनुभूति, अभिप्रेरणा, सम्प्रेषण, उत्सुकता, सम्मान, दृष्टिकोण, आह्वान, सम्भावना, उत्साह, व्यङ्ग्य, संवेग, सद्भाव, समस्या समाधान जस्ता भाषिक प्रकार्यको समेत विकास गराउन सक्ने देखिन्छ । विभिन्न विधासँग सम्बद्ध पाठहरू समय सान्दर्भिक लाग्छन् । भाषिक सिपको विकासका लागि राखिएका विषयवस्तु व्यावहारिक जीवनसँग सम्बद्ध भएकै कारण विषयवस्तु र पाठ्यवस्तुका दृष्टिले पाठ्यपुस्तक उपयुक्त देखिन्छ । चिकित्सा विज्ञान र आयुर्वेद

चिकित्सा, यस्तो कहिल्यै नहोस्, मेरो देशको शिक्षा, आयाम, गाउँमाथि एउटा कविता जस्ता पाठहरूले निकै नै विद्यार्थीहरूलाई आकर्षण गरेको अनुभूति हुन्छ । समसामयिक र व्यावहारिक जीवनसँग सम्बद्ध यी पाठका विषयवस्तुले विद्यार्थीहरूमा विशेष किसिमको प्रभाव पार्न सफल भएका छन् । पाठ १३ मा राखिएको भैरव अर्यालको 'पख्नोस्' निबन्धको विषयवस्तु भने केही जटिल महसुस हुन्छ । समग्रमा वर्तमान समयको कक्षा १० को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तक विषयवस्तु र पाठ्यवस्तु दृष्टिले उपयुक्त रहेको छ ।

पाठको प्रस्तुतीकरणमा विविधता : विश्लेष्य पाठ्यपुस्तकमा पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेका विधा र तिनीहरूका क्षेत्रलाई उपयुक्त ढङ्गले क्रम निर्धारण गरिएको छ । यसभन्दा अघिको २०७३ को पाठ्यपुस्तकमा पहिलो पाठ कथा राखिएको थियो तर यस पाठ्यपुस्तकमा कविता राखिएको छ । विभिन्न विधाका १७ वटा पाठ राखिएको छ । पहिलो संस्करणमा १६ वटा पाठ राखेर सुनाइ पाठ दिइएको थियो तर दोस्रो संस्करणमा त्यसलाई परिमार्जन गरी एउटा राष्ट्रिय जीवनी (सन्दुक रुइत) थप गरी १७ वटा पाठ राखिएको छ । सुनाइ पाठलाई भने पाठ्यपुस्तकबाट हटाएर श्रव्य सामग्री बनाई वेबसाइटमा राखिएको छ । हरेक विधाका एक एक वटा पाठपछि खास पाठको अन्तरालमा अर्को विधा आवृत्त हुने गरी पाठ क्रमबद्ध गरिएका छन् । पाठ्यपुस्तकमा निम्नानुसार पाठको प्रस्तुतीकरण गरिएको छ :

> कविता (उज्यालो यात्रा), कथा (घर झगडा), निबन्ध (चिकित्सा विज्ञान र आयुर्वेद चिकित्सा), मनोवाद (यस्तो कहिल्यै नहोस्), जीवनी (लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा), वादविवाद (अधिकार ठुलो कि कर्तव्य ठुलो ?), कथा (शत्रु), कविता (नेपाली हाम्रो श्रम र सिप), निबन्ध (मेरो देशको शिक्षा), चिठी (व्यावसायिक चिठी), कथा (कर्तव्य), जीवनी (पाब्लो पिकासो), निबन्ध (पख्नोस्), एकाङ्की (घरको माया), कविता (गाउँमाथि एउटा कविता), कथा(आयाम), जीवनी (सन्दुक रुइत) ।

पाठ्यवस्तु छनोट र स्तरणको सिद्धान्तका आधारमा हेर्दा यसरी गरिएको पाठको प्रस्तुतीकरण उपयुक्त किसिमको रहेको छ ।

शब्दभण्डार : भाषा पाठ्यपुस्तकको आन्तरिक पक्षको मूल्याङ्कन गर्ने अर्को आधार शब्दभण्डार हो । भाषाका बोध र अभिव्यक्तिगत पाठ्यवस्तुहरू तयार गर्नका लागि शब्दभण्डारको उचित संयोजन र सङ्गति हुनु आवश्यक हुन्छ । पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त शब्दभण्डार विद्यार्थीको भाषिक पृष्ठभूमि, स्तर र आवश्यकताअनुरूप हुनु पर्दछ । विद्यार्थीको स्तर बढ्दै जाँदा नयाँ शब्द थप गर्दै जानु पर्दछ । सामान्यतः प्रत्येक नयाँ पाठमा ८० प्रतिशत पुराना शब्द राखी २० प्रतिशत नयाँ शब्द थप गर्दै लैजानु पर्दछ (पौडेल, २०७३) । त्यस्तै शब्दभण्डारअन्तर्गत पर्यायवाची शब्द, विपरीतार्थी शब्द, श्रुतिसमभिन्नार्थी शब्द, लघुतावाची शब्द, अनेकार्थी शब्द, सिङ्गो शब्द आदि पर्दछन् । विश्लेष्य पाठ्यपुस्तकमा शब्दभण्डारको सन्तुलन मिलाउन खोजिएको छ । यसमा २५१ वटा नयाँ शब्द राखिएको छ । त्यस्तै पाठ्यपुस्तकमा तत्सम, तद्भव र आगन्तुक तीन वटै स्रोतका शब्द दिइएको छ । पाठको प्रकृतिअनुकूल शब्दभण्डारको व्यवस्था गरिएको छ । 'उज्यालो' यात्रा कवितामा बढी तत्सम शब्दको प्रयोग पाइन्छ भने 'पाब्लो पिकासो' जीवनीमा आगन्तुक शब्दको प्रयोग बढी मात्रामा पाइन्छ । शब्दभण्डारअन्तर्गत पर्यायवाची, विपरीतार्थी, श्रुतिसमभिन्नार्थी, अनेकार्थी, लघुतावाची, सिङ्गो शब्द आदि दिइएको छ ।

भाषा : विचार विनिमयको माध्यम भाषा हो । भाषाले कुनै पनि विषयवस्तुको बोध र अभिव्यक्तिमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । "भाषा पाठ्यपुस्तकमा प्रयोग गरिने समग्र भाषिक संरचनालाई भाषा भनिन्छ । प्रयुक्त भाषाको सरलता र जटिलताले पाठ्यपुस्तकको बोधगम्यतामा प्रभाव पार्दछ । यसर्थ पाठ्यपुस्तकको भाषा सरल र विद्यार्थीको क्षमताअनुकूल हुनुपर्छ" (पोखरेल र काफ्ले, २०७५, पृ.१००) । भाषा पाठ्यपुस्तकमा भाषालाई नै साधन र साध्य मानिने भएकाले भाषा पाठ्यपुस्तकको भाषिक संरचना विद्यार्थीले सहज रूपमा बुझ्ने किसिमको हुनुपर्छ । प्रारम्भिक कक्षाहरूका तुलनामा माथिल्ला कक्षाहरूमा क्रमशः विधागत तथा शैलीगत विविधता सिकाउने भाषा प्रयोगतर्फ उन्मुख हुनुपर्छ । "पाठ्यपुस्तकले पाठ्यक्रमका अपेक्षा र विद्यार्थीका भाषा सिकाइलाई सम्बलन गर्न सक्ने भाषा प्रयोग गर्नु आवश्यक छ र यसै आधारमा भाषा पाठ्यपुस्तकको स्तरयुक्तता र अनुपयुक्ततासम्बन्धी आन्तरिक विशेषताको पारख गर्न सकिन्छ" (पौडेल, २०७३, पृ.२७२) । विश्लेष्य पाठ्यपुस्तकमा पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेका विधा र तिनीहरूका क्षेत्रको हेक्का

राखी संयोजन गरिएका पाठहरूमा सम्प्रेष्य भाषाको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। विद्यार्थीको स्तर, उमेर तथा कक्षाको स्तरलाई पनि ख्याल गरिएकाले यस पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त भाषामा स्तरअनुकूलता भेट्न सकिन्छ। शब्दभण्डारको उचित सन्तुलन मिलाउनुका साथै अनुच्छेद वितरण, पाठ वितरण तथा सिलसिला बुनोटमा स्तरीयता कायम गर्ने प्रयास गरिएकै कारण यस पाठ्यपुस्तकको भाषा विद्यार्थीको स्तरअनुकूल देखिन्छ।

नमुना अभ्यास : भाषा शिक्षण भाषिक सिपको शिक्षण हो। सिप सिकाइका लागि नमुना अभ्यासको अवश्यकता पर्दछ। "भाषा पाठ्यपुस्तकका स्तम्भहरूमा नमुना अभ्यासको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट पाठमा आधारित अभ्यासले विद्यार्थीमा भाषिक सिपको विकास गराउन सकिन्छ" (ढकाल २०७३, पृ.१६७)। भाषिक सिपमा सक्षमता हासिल गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने तत्त्व नै अभ्यास भएकाले पाठ्यपुस्तकमा पाठको प्रकृतिअनुकूल अभ्यासको व्यवस्था गर्नुपर्छ। विश्लेष्य पाठ्यपुस्तकमा नमुना अभ्यासलाई शब्दभण्डार, बोध र अभिव्यक्ति, सुनाइ र बोलाइ, भाषिक संरचना र वर्णविन्यास तथा सिर्जना र परियोजना कार्य शीर्षकमा विभाजन गरेर राखिएको छ। भाषिक सिपको विकास गराउने अभ्यास खण्डलाई विभिन्न उपखण्डमा विभाजन गरी प्रस्तुत गरिएकाले यसलाई उपयुक्त मान्न सकिन्छ। अभ्यासमा विधा अनुरुपता, विविधता र पर्याप्तता कायम गर्ने प्रयास गरिएको छ। भाषिक प्रकार्यको विकासका लागि राखिएका अभ्यासहरूले व्यावहारिक सिपको विकास गराउने भएकाले निकै नै उपयोगी देखिन्छन्। यिनीहरूलाई हेर्दा सम्प्रेषणात्मक पद्धतिमा आधारित पाठ्यपुस्तक हो भन्न सकिन्छ। भाषिक संरचनाको शिक्षणका लागि नयाँ र रोचक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ। उदाहरणका लागि पृष्ठ ९ मा रहेको 'पदवर्ग विचलनसम्बन्धी बैठक' लाई लिन सकिन्छ। त्यस्तै भाषिक संरचना र वर्णविन्यासका लागि अनुच्छेदसँग सम्बद्ध गराएर अभ्यास राखिनु यस पाठ्यपुस्तकको उल्लेखनीय पक्ष हो।

चित्रहरू : भाषा पाठ्यपुस्तकको अर्को विशेषता चित्रको प्रयोग पनि हो। चित्रले विषयवस्तुलाई स्पष्ट बनाउन सहयोग पुर्याउँछ। "अमूर्त, अदृश्य र भावात्मक विषयलाई मूर्त, दृश्य र वस्तुपरक स्वरूप दिने चित्रलाई सार्वभौम भाषाको रूपमा लिइन्छ" (ढकाल, २०७३, पृ.१२२)। शब्दद्वारा व्यक्त गर्न नसकिने कुरालाई स्पष्ट बनाउने सर्वोत्तम उपाय नै चित्र हो। भाषा

पाठ्यपुस्तकमा पनि चित्रको प्रयोग अनिवार्य मानिने भएकाले वर्तमान कक्षा १० को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा पनि विषयवस्तुअनुकूलका चित्रहरूको प्रयोग गरिएको छ। पाठ्यपुस्तकमा प्रयोग भएका चित्रहरूको सङ्ख्या निम्नानुसार रहेको छ :

पाठ	चित्र सङ्ख्या
पाठ १	१
पाठ २	१
पाठ ३	१
पाठ ४	०
पाठ ५	५
पाठ ६	१
पाठ ७	१
पाठ ८	१
पाठ ९	२
पाठ १०	१
पाठ ११	१
पाठ १२	४
पाठ १३	२
पाठ १४	२
पाठ १५	१
पाठ १६	१
पाठ १७	१

यसरी पाठ्यपुस्तकमा जम्मा २६ वटा चित्रको प्रयोग गरिएको छ। उक्त चित्रहरू विषयवस्तुलाई प्रस्ट्याउन सक्षम छन्। रङ्गीन चित्रहरूको प्रयोग गर्नु यो पाठ्यपुस्तकको सबल पक्ष हो। मसीको उपयुक्त संयोजन नहुँदा कतिपय चित्रहरू स्पष्ट हुन नसक्नु यसको कमजोर पक्ष हो।

अन्य : भाषा पाठ्यपुस्तकलाई स्तरीय, उद्देश्यमूलक र फलदायी बनाउनका लागि अन्य कुराहरूले पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन् । निर्देशन, भूमिका, सन्दर्भसूची, पारिभाषिक शब्दसूची, परिशिष्ट, सङ्केतसूची आदिले पनि भाषा पाठ्यपुस्तकको स्तरलाई प्रत्यक्ष परोक्ष रूपमा उकास्न सहयोग पुर्याउँछन् । विश्लेष्य पाठ्यपुस्तकमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रद्वारा पाठ्यपुस्तकको उद्देश्य, महत्त्व तथा कृतज्ञता प्रकट गरिएको छ । भाषा पाठ्यपुस्तकले भाषिक सिपको विकासलाई नै बढी महत्त्व दिने भएकाले सिपको विकासका लागि अतिरिक्त अभ्यासको पनि आवश्यकता पर्दछ । त्यसैले विश्लेष्य पाठ्यपुस्तकमा अभ्यास खण्डअन्तर्गत नै केही थप सामग्री प्रस्तुत गरिनु पाठ्यपुस्तकको सबल पक्ष हो । पाठ्यपुस्तकमा आवश्यक सूचना पनि दिन सकिएन भने त्यो पाठ्यपुस्तकको कमजोरी ठहर्छ । साहित्यिक विधाका लेखकको परिचय, सन्दर्भसूची, पारिभाषिक शब्दसूची आदि नदिइनु चाहिँ यस पाठ्यपुस्तकको कमजोर पक्ष मानिन्छ । सिकाइलाई सिपसँग जोड्न यी पक्षहरू महत्त्वपूर्ण हुन्छन् ।

प्रस्तुतिगत उपयुक्तता

पाठ्यपुस्तकको प्रस्तुतिगत उपयुक्तताअन्तर्गत छनोट र स्तरण पर्दछन् । "पाठ्यक्रमका मर्म र उद्देश्यअनुसार पाठ्यवस्तु छनोट औचित्य र तिनको स्तरण वा सङ्गठनका सन्दर्भमा पाठ्यपुस्तकहरूलाई नियाल्नु आवश्यक हुन्छ" (पौडेल, २०७३, पृ.२९६) । विविध विषय क्षेत्रबाट पाठ्यक्रमको मर्म र उद्देश्यअनुसार पाठ्यवस्तु चयन गरिएको छ कि छैन त्यस आधारमा पाठ्यपुस्तकको अध्ययन गरिनु पर्दछ । त्यस्तै चयन गरिएका पाठ्यवस्तुको स्तरण विद्यार्थीको स्तर, रुचि र सिकाइ अनुक्रमका आधारमा गरिएको छ छैन भनी अध्ययन गरिनु जरुरी हुन्छ ।

छनोट : विभिन्न विकल्पहरूमध्ये खास विकल्पको चयन गर्नु छनोट हो । ज्ञान विज्ञान, भाषा तथा साहित्यका विविध फाँटबाट भाषाको पठनपाठनका लागि छानिएका समग्री उपयुक्त ढङ्गले प्रस्तुत गर्नुपर्छ । पाठ्यपुस्तकमा राखिने विषयवस्तुको छनोटले कुनै पनि पाठ्यपुस्तक के कति सबल वा दुर्बल रहेको सो मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ । पाठ्यवस्तु छनोट गर्दा विद्यार्थीको सिकाइ प्रकृति, क्षमता, रुचि, स्तर आदि कुराको ख्याल गर्नुपर्छ (पोखरेल र काफ्ले, २०७५) । विश्लेष्य पाठ्यपुस्तकमा राखिएका विषयवस्तुहरू पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेको विधा, क्षेत्र र क्रमअनुसार नै

निर्धारण गरिएका छन् । पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका पाठ्यवस्तुहरू छनोटका बाह्य र आन्तरिक प्रभावकलाई ध्यानमा राखेर छनोट गरिएका छन् । माध्यमिक तहका तहगत सक्षमता तथा विषयगत सक्षमता पूरा गर्न सक्षम पाठ्यवस्तु चयन गरिएको अनुभव हुन्छ ।

स्तरण : पाठ्यवस्तुको छनोटले मात्र शिक्षण सिकाइका लागि पर्याप्त गोरेटो तयार नहुने हुँदा छनोटद्वारा सीमाङ्कित कच्चा माललाई व्यवस्थित अनुक्रममा ढालेर शिक्षण योग्य बनाई प्रस्तुत गर्ने काम स्तरणले गर्दछ (पौडेल, २०७३) । पाठ्यवस्तुको युक्तिसङ्गत स्तरणले मात्र सिकाइ सहज बनाउँछ । कुनपछि कुन पढाउने भनी क्रमबद्ध गर्नु नै स्तरण हो । भाषाका आधारभूत कुरा पहिले सिकेपछि मात्र अन्य कुरा सिक्न सकिने भएकाले भाषाको पाठ्यपुस्तकको स्तरण सरलदेखि जटिलको अनुक्रममा गर्नुपर्दछ । त्यस्तै भाषा शिक्षण सिपको शिक्षण भएकाले सिप सिकाइका लागि विषयवस्तु बारम्बार दोहोर्‍याउनु पर्दछ । भाषिक उच्चारको पटक पटक आवृत्ति गरी स्तरण गर्नुलाई चक्रीय स्तरण भनिन्छ । भाषा पाठ्यपुस्तकका लागि चक्रीय स्तरण आवश्यक हुने हुँदा वर्तमान कक्षा १० को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा पनि चक्रीय स्तरण पद्धति अपनाइएको छ । सामाजिक कथाका तुलनामा ऐतिहासिक तथा मनोवैज्ञानिक कथा जटिल हुने भएकाले सामाजिक कथाभन्दा पछि ऐतिहासिक र मनोवैज्ञानिक कथा राखिनु उपयुक्त हुन्छ । विश्लेष्य पाठ्यपुस्तकमा भने पहिले ऐतिहासिक कथा त्यसपछि मनोवैज्ञानिक कथा अनि मात्र सामाजिक कथा राखिएको छ । यो त्यति उपयुक्त मानिँदैन ।

निष्कर्ष

कक्षा १० को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तक २०७८ को बाह्य तथा आन्तरिक पक्षको अध्ययन गरी समग्रमा पाठ्यपुस्तक के कस्तो रहेको छ भन्ने कुरालाई यस लेखमा नियाल्ने चेष्टा गरिएको छ । पाठ्यपुस्तकको आवरण पृष्ठ उपयुक्त रहेको छ । पाठ्यपुस्तकको भौतिक पक्षलाई नियाल्दा कागतको स्तर तथा छपाइ र बँधाइमा भने अलि कमजोरी देखिएको छ । बँधाइ उपयुक्त नभएकै कारण एक वर्ष नपुग्दै पाठ्यपुस्तकका पाना उप्किने समस्या देखिएको छ । त्यस्तै पाठ्यपुस्तकको न्यूनतम मूल्य नतोकिएका कारण बिक्री वितरणमा अनियमिततासमेत देखिन्छ । पाठ्यपुस्तकको महत्त्वपूर्ण पक्ष अर्थात् प्राण भनेकै आन्तरिक पक्ष हो । पाठ्यपुस्तकमा पाठ्यक्रमले किटान गरेका छ

वटा विधाका १७ वटा पाठ राखिएको छ । ती पाठहरूमा प्रयुक्त विषयवस्तु धेरै हदसम्म सान्दर्भिक देखिन्छन् । विद्यार्थीको स्तरअनुकूल तथा वर्तमान समयसापेक्ष पाठहरू चयन गरी प्रस्तुत गर्नु यस पाठ्यपुस्तकको मुख्य उपलब्धि पनि हो । पाठहरूको प्रस्तुतिमा भने सरलदेखि जटिलको अनुक्रमलाई पालना नगरिएको जस्तो अनुभूति हुन्छ । भाषा पाठ्यपुस्तकमा उपयुक्त स्तरणले मात्र भाषिक सिपको प्रभावकारी विकास हुने भएकाले उक्त कुरा सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यसैगरी पाठ्यपुस्तकमा भाषातत्त्वलाई भाषिक संरचना र वर्णविन्यास भनेर राखिएको छ । व्याकरण शब्दको सट्टा भाषिक संरचना भनेर राखिँदा व्याकरणका नियमभन्दा पनि भाषाको उपयुक्त र समुचित प्रयोग सिकाउन सहयोग पुग्ने देखिन्छ । यो यस पाठ्यपुस्तकको उल्लेख्य पक्ष हो । बोध क्षमताको अभिवृद्धिका लागि अनुच्छेदबाट प्रश्न निर्माण गर्न लगाइनु पनि राम्रो पक्ष मानिन्छ । अनुच्छेदबाट नै भाषिक संरचना पहिचान गर्न लगाउँदा भाषिक प्रयोगतर्फ उन्मुख भएको मानिन्छ । त्यस्तै गरी भाषिक प्रकार्यअन्तर्गत विभिन्न किसिमका सन्दर्भहरू दिएर शिष्टाचार, आज्ञा, अनुरोध आदि भाषिक प्रकार्य सिकाउन खोजिएको छ । बैङ्क भौचर भर्ने अभ्यास, इमेल लेखनको तरिका आदिले विद्यार्थीहरूमा थप व्यावहारिक सिपको विकास हुने देखिन्छ । सिर्जना र परियोजना कार्यले विद्यार्थीको सिर्जनात्मक क्षमताको विकास गराउने कुरामा दुई मत छैन । पाठ्यपुस्तकबाट सुनाइ पाठ हटाएर तिनको श्रव्य सामग्री तयार गरिनु र पाठ्यपुस्तकमा सुनाइ पाठसम्बन्धी प्रश्न मात्र राखिनु यस पाठ्यपुस्तकको अर्को सबल पक्ष हो । समग्रमा यो भाषा पाठ्यपुस्तक युगीन आवश्यकतालाई ध्यानमा राखेर तयार गरिएको, स्तरीय तथा पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका सक्षमता र सिकाइ उपलब्धिलाई पूरा गर्न सक्ने किसिमको देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

कँडेल, श्रीप्रसाद (२०७८), *नेपाली भाषा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षण पद्धति*, शुभकामना प्रकाशन ।

कडेल, श्रीप्रसाद र जोशी, गणेशराज (२०७४), *नेपाली भाषा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षण पद्धति*, शुभकामना प्रकाशन ।

ढकाल, शान्तिप्रसाद (२०७३), *नेपाली भाषा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षण पद्धति*, पिनाकल पब्लिकेसन ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७८), *नेपाली कक्षा १०* (पाठ्यपुस्तक) ।

पोखरेल, केशवराज र काफ्ले, उमेश (२०७५), *नेपाली भाषा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षण पद्धति*, क्याम्ब्रिज पब्लिकेसन ।

पौडेल, माधवप्रसाद (२०७३), *प्रायोगिक भाषाविज्ञानका प्रमुख आयामहरू*, हेरिटेज पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।

दुःखान्त नाटक अन्धवेगमा नायिका पम्फाको यौन चरित्र

सरितादेवी भट्टराई
शिक्षण सहायक, पथरी बहुमुखी क्याम्पस
Email: saritabhattarai729@gmail.com

Received: August 14, 2024 Revised: February 5, 2025 Accepted: May 5, 2025

सार

दुःखान्त नाटक अन्धवेगमा नायिका पम्फाको यौन चरित्र शीर्षकमा तयार पारिएको प्रस्तुत लेखमा नायिका पम्फाको कामवासनायुक्त आवेग उचित हो वा होइन ? नाटकमा प्रयुक्त नायिका पम्फाको क्रियाकलाप सामाजिक दृष्टिले कतिको उपयुक्त छ ? यस्ता कियाकलापले समाजमा कस्ता समस्याहरू निम्त्याउँछ भन्ने समस्यामा आधारित भई नायिका पम्फाको यौन चरित्र विश्लेषण गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । लेखमा नारीहरूले आफ्नो अतृप्त यौनेच्छा पूरा गर्न खोज्दा पितृप्रधान समाजमा यसले पार्ने प्रभावको विश्लेषणसमेत गरिएको छ । पुस्तकालयीय विधिबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको तथा वर्णनात्मक विधिको प्रयोग गरी तथ्यहरूको विश्लेषण गरिएको यस लेखमा यस्ता कियाकलापले समाजमा कस्ता समस्याहरू निम्त्याउँछ भनी विश्लेषण गर्नुका साथै तत्कालीन नेपाली समाजमा लिङ्गगत विभेदका कारण नारीहरूले आफ्ना यौनेच्छा दबाउँदै आएका तर हाल आएर यसले विकराल रूप लिएको सन्दर्भलाई समेत प्रस्तुत गरिएको छ । नाटकमा पितृसत्ता र सामाजिक संरचनाका कारण नारीहरूमा खुलेर आफ्ना इच्छा चाहना पूरा गर्न नसक्ने बाध्यता रहेको देखिन्छ । कतिपय नारीहरूले सामाजिक बन्धनलाई भत्काएर आफ्ना अतृप्त चाहना पूरा गर्न खोज्दा निम्तिने दुःखान्त अवस्था नाटकमा देखिएको छ । आफ्ना पत्नीबाट यौन सन्तुष्टि नपाए परस्त्री गमन गर्न छुट दिने तत्कालीन नेपाली समाजमा नारीहरूले सो कार्य गर्नु ठुलो अपराध मानिएको छ । यहाँ पम्फाको सो कार्य गलत भएको र नारी पुरुष दुवैलाई नैतिक धरातलमा समानताका लागि आवाज उठाउनु पर्ने कुरा निष्कर्ष आएको छ । पम्फाले आफ्नो यौन आवेगलाई नियन्त्रण गर्न नसक्दा जयवीर मारिएको, गरुडध्वज आत्महत्या गर्न बाध्य भएको र स्वयम् पम्फा यी दृश्य देखेर मर्न बाध्य भएकी छे । समग्रमा भन्दा पम्फाको अतृप्त यौनेच्छा नाटक दुःखान्तको कारण बनेको पाइन्छ ।

प्रमुख शब्दहरू : *अतृप्त, चाहना, बाध्यात्मक, यौनेच्छा, समाज*

परिचय

नाटक शब्द संस्कृत तत्सम शब्दको रूपमा नेपाली भाषामा प्रचलित साहित्यका चार प्रमुख विधाहरू (कविता, कथा, निबन्ध र नाटक) मध्ये प्राचीन एवम् समृद्ध विधा हो । नाटकलाई चिनाउने मूल विशेषता भनेको अभिनेयात्मकता नै हो । नट् +अक मिलेर बनेको नाटक शब्दले अभिनेय गुण रहेको साहित्यिक रचनालाई बुझाउँछ । पूर्व र पश्चिम दुवैतर्फ नाटकको सुदीर्घ परम्परा रहे पनि नाटकको उत्पतिका विषयमा धार्मिक उत्पत्तिसम्बन्धी मत, लौकिक उत्पत्तिसम्बन्धी मत, विदेशी प्रभावसम्बन्धी मत र विकासवादी मतहरू रहेका छन(भट्टराई, २०७८) । पूर्वमा मानव सभ्यताको विकाससँगै चारवेदको निर्माण भएपछि त्यसको अध्ययन र आस्वादन शुद्र र स्त्री जातिहरूका लागि वर्जित भएकाले नाना प्रकारका भोकरोग र शोकले पीडित स्त्री र शुद्र जातिहरूको कल्याणका लागि देवताहरू उपायको खोजीमा ब्रहमाजीसमक्ष पुगेका थिए । देवताहरूकै सल्लाहअनुसार पञ्चमवेदका रूपमा नाट्यवेदको रचना गरिएको भन्ने मान्यता पूर्वमा रहेको छ ।

समग्रमा नाटक भनेको संवाद वा कथोपकथनका माध्यमबाट मानव जीवनका विभिन्न क्रियाकलापहरूको अनुकरण गर्ने अभिनयमूलक ढङ्गले पाठक वा दर्शकका निम्ति प्रस्तुत गरिने मनोरञ्जनात्मक साहित्यिक विधा हो । जसमा आख्यानात्मक कथ्य, अभिनय, संवादात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको हुन्छ । विषयवस्तुगत स्वरूप, अन्तिम परिणति, आकारप्रकारगत आयाम र शैलीका आधारमा नाटकलाई विभाजन गरिएको पाइन्छ । संस्कृत साहित्यमा नाटक वा नाटकको मूल स्वरूपलाई रूपक भनिन्छ । “नाट्यशास्त्र, दशरूपक र साहित्यदर्पण आदिका आधारमा रूपकका दस भेद हुन्छन्” (थापा, २०६६) । जसमा नाटक, प्रकरण, भाण, प्रहसन, डिम, व्यायोग, समवकार, बीथी,अङ्क र ईहामृग रहेका छन् ।

वि.स.१८५५ सालमा लेखिएको शक्तिबल्लभ अर्यालको ‘हाँस्यकदम्ब’ नै पहिलो नेपाली नाटक हो । त्यस समयदेखि सुरू भएको नाट्यपरम्पराले आजसम्म आइपुग्दा तीन चरण पार गरेको पाइन्छ । वि.स. १८५५ देखि १९४३ सम्मको समय प्राथमिक काल, वि.स. १९४४ देखि १९८५ सम्मको समय माध्यमिक काल र वि.स. १९८६ मा बालकृष्ण समको मुटुको व्यथाबाट हालसम्मको समय नेपाली

नाटकको आधुनिक काल मानिएको छ । नेपाली नाटकको आधुनिक कालमा सामाजिक आदर्शन्मुख यथार्थवादी धारा, सामाजिक यथार्थवादी धारा, मनोविश्लेषणत्मक धारा र प्रयोगवादी धारा देखापरेका छन् । नेपाली नाटकको आधुनिक कालमा देखापरेको अन्धवेग नाटक एउटा सम्पन्न परिवारमा घटित घटना प्रस्तुत गरिएको यौन मनोवैज्ञानिक नाटक हो ।

“नेपाली नाटकको आधुनिक कालमा पाश्चात्य जगत्का महान् नाटककार शेक्सपियरका नाट्यशैलीलाई सफलतापूर्वक नेपाली नाट्य क्षेत्रमा प्रवेश गराई नाट्य जगत्मा युगान्तकारी परिवर्तन ल्याउने महान् नाटककार हुन बालकृष्ण सम” (पौड्याल, २०७१) । नाट्यसम्राट सेक्सपियरबाट प्रेरित भई १८ वर्षको उमेरदेखि नाटक लेखनमा सक्रिय बालकृष्ण सम (वि.स १९५९-२०३८) ले सामाजिक, ऐतिहासिक र पौराणिक तीनओटा क्षेत्रमा नाटक रचना गरेका छन् । “नेपाली साहित्यका बहुमुखी प्रतिभा बालकृष्ण सम आधुनिक नेपाली नाट्ययात्राको सिङ्गो युग हुन्” (भट्टराई र कँडेल, २०७८ पृ.२७) । वि. स. १९८६ मा मुटुको व्यथा वियोगान्त नाटकका माध्यमबाट नेपाली नाट्य जगत्मा आधुनिकता भित्र्याउने काम गरेका उनले नाटकलाई नृत्य र गीतको कब्जाबाट मुक्त गराई चरित्राभिनय नाट्य लेखनको आरम्भ गरे । राष्ट्रप्रेम तथा मानवतावादका पक्षपाती समले लघुदेखि बृहत आकारसम्मका नाटक रचना गरेका छन् । परिष्कारयुक्त गद्यात्मक एवं पद्यात्मक भाषाको प्रयोग गर्ने समले द्वन्द्वप्रधान नाटक रचना गरेका छन् । पूर्वीय एवं पाश्चात्य नाट्य सिद्धान्तको समन्वय गरी दुःखान्त र सुखान्त दुवै थरीका नाटक रचना गर्ने उनी एक सशक्त प्रतिभा हुन् । दार्शनिक विचार व्यक्त गर्ने उनी नेपाली नाट्य जगतका सम्राट मानिन्छन् ।

बालकृष्ण समको पाँचौ नाटक अन्धवेगमा पतिलाई परमेश्वर ठान्ने पुरातनवादी नेपाली समाजको सामाजिक मानसिकता बोकेका आदर्श बुहारीहरू आफ्ना चिरदमित कामेच्छाहरू दवाएर बस्न बाध्य भएका छन् । यी कामवासनायुक्त आवेग नियन्त्रण गर्न नसक्दा त्यसले कसरी जीवनलाई अँध्यारो गतिमा जाक्छ भन्ने विषयलाई नाटकले देखाएको छ । दुःखान्त नाट्यचेतनामा आधारित प्रस्तुत अन्धवेगमा मनुष्यभित्र दुर्गुणको कीरा पस्यो भने त्यसले कसरी जीवनलाई कुटुकुटु खाएर अन्तमा अँध्यारो गतीमा जाक्छ भन्ने तथ्य प्रस्तुत गरेको छ । जम्मा तीन भाग र चौध दृश्यमा

विभाजित अन्धवेग नाटक पहिलो भागमा पाँच दृश्य, दोस्रो भागमा चार र तेस्रो भागमा पाँच दृश्यमा विभाजित छ ।

समस्या कथन

साहित्यको एक महत्त्वपूर्ण श्रव्यदृश्य विधा हो । यसमा प्रयुक्त पात्रहरूको क्रियाकलापले दर्शकहरूमा प्रत्यक्ष प्रभाव पर्ने भएकाले पात्रहरूको क्रियाकलापलाई महत्त्वपूर्ण रूपमा हेरिन्छ । पात्रको प्रवृत्तिले नाटकको अन्तिम परिणति निर्धारण गर्दछ । दुःखान्त नाटक अन्धवेगमा धेरै पात्रहरू भएतापनि नायिका पम्फाको प्रमुख भूमिका रहेको छ । पम्फाको यौन चरित्रका कारण नाटक दुःखान्त बनेको छ । हाल हाम्रो समाजमा यस्ता घटनाहरू दैनिक देख्न र सुन्न सकिन्छ । यस्ता घटनाले ठुला ठुला दुर्घटना निम्त्याएका कारण पनि यो एक समस्या हो । त्यसैले यस्ता क्रियाकलापको कारण खोज्नु नै यसको मुख्य प्रयोजन रहेको छ । यो लेख आगामी दिनहरूमा यस्तै समस्याको अध्ययन गर्न सहयोगी माध्यम बन्ने ठहर छ । अध्ययन कार्य निम्न समस्यामा केन्द्रित छः

१. अन्धवेग नाटकमा प्रयुक्त नारीपात्र पम्फाको क्रियाकलाप समाजको दृष्टिले कतिको उपयुक्त छ ?

२. यस्ता कियाकलापले समाजमा कस्ता समस्याहरू निम्त्याउँछन् ?

उद्देश्यहरू

प्रस्तुत लेखनकार्यका निम्नलिखित उद्देश्यहरू रहेका छन् :

१. नाटकमा प्रयुक्त नायिका पम्फाको यौन चरित्र विश्लेषण गर्नु ।

२. यौन चरित्रका कारण समाजमा देखापर्न सक्ने परिणामको विश्लेषण गर्नु ।

अध्ययनको सीमा

प्रस्तुत लेख, अन्धवेग नाटकमा चित्रित नायिका पम्फाको यौन चाहनाको अवस्था के कस्तो छ ? उनीहरूले समाजमा आफ्ना इच्छा चाहना पूरा गर्दा के कस्ता समस्याहरू निम्तिएका छन् भन्ने विषयमा मात्र मुख्यरूपमा आधारित रही नाटकमा नारी आवेगको विश्लेषण गरिएको छ । यौनिकता जस्तो मनोवैज्ञानिक, गोपनीय र संवेदनशील विषयमा अनुभव प्राप्त सम्बन्धित मानिसहरूको मनोभावना बुझ्न प्रश्नोत्तर, अवलोकन नगरी पुस्तकालयीय विधिबाट मात्र प्राप्त तथ्य, तथ्याङ्कलाई

आधार बनाएर प्रस्तुत नाटकको अध्ययन र विश्लेषणमा मात्र केन्द्रीत भएर लेख तयार पारिनु यसको सीमा हो । दुःखान्त नाटक अन्धवेगमा नाटककी नायिका पम्फाका क्रियाकलापका विषयमा सीमित भएर अध्ययन गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययनमा साहित्यिक रचनाभित्र नायिका पम्फाको यौन चरित्र विश्लेषण गर्न वर्णनात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । प्रस्तुत विषयमा सैद्धान्तिक आधारसम्बन्धी तथ्य, तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग गरिएको छ । अध्ययनलाई प्रभावकारी रूपमा सम्पन्न गर्न प्राथमिक स्रोतका रूपमा स्नातक तह प्रथम वर्षको नाटक, एकाङ्की र निबन्ध विषयअन्तर्गत समावेश गरिएको समको अन्धवेग नाटक र द्वितीयक स्रोतका रूपमा विभिन्न विद्वान्का पुस्तक, विषयसँग सम्बन्धित पत्रपत्रिकामा प्रकशित अनुसन्धानात्मक लेख, समीक्षा, साहित्य सिर्जना तथा समालोचनात्मक लेखहरू विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययनमा नाटक दुःखान्त हुने मुख्य कारण खोजी गर्न पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग गरिएको छ । पुस्तकालय तथा अनलाइनको प्रयोग गरी तथ्य सङ्कलन गरिएको यस लेखको विश्लेषण नितान्त मौलिक तथा लेखकको व्यक्तिगत अध्ययनमा आधारित छ । यसमा आवश्यकतानुसार वर्णन, विश्लेषण तथा व्याख्यानात्मक पद्धति अपनाइएको छ ।

नतिजा र छलफल

अध्ययनमा नाटक दुःखान्त हुने मुख्य कारण खोजी गर्न पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग गरिएकाआधारमा निम्नानुसार छलफल तथा निस्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ

कथावस्तु

गरुडध्वजको घरनजिकै चोकमा भानु र चिन्ची खोल्दै गरेबाट नाटकको प्रारम्भ भएको छ । त्यसैबेला पम्फा चोलो खुकुलो सिलाएको भन्दै दमाईलाई गाली गर्दै टिमिक्क परेको चोलो बनाउन निर्देशन दिई नोकरलाई सो चोलो लिएर दमाईकहाँ पठाएकी छ । टिम्केचोलो चाहिने जातलाई यति राम्रो चोलो किन मिल्थ्यो भनेर दमाई पम्फाको आलोचना गर्न पुग्छ । यस सन्दर्भमा उल्लेख

गरिएको पङ्क्ति “दमाईं - म चोलो छेकेर काटिदिन्छु, तपाईं माड लाएर साहेबनीको आङमा टाँसिदिनोस्, अनि ठिक्क रसाएजस्तो भोइहाल्छ”(पृ. ७) ।

सन्ध्याकालमा गरुडध्वजले भानु र चिन्चीलाई माछाका विषयमा दन्त्यकथा सुनाउँदै गर्दा चेप्टेले गरुडध्वजकी फुपू ठुल्नानी र भाइ जयवीर आइपुगेको खबर ल्याएको छ । ढोका खोलेर फर्किंदा बत्तीको ढाकीमा लात्ती लागेर बात्ती पोखिएको छ । पम्फाको श्रम खेर गएकोमा गरुडध्वज दुःखी भएको छ । आठ वर्षपछि आइपुगेको जयवीरलाई चिन्न पम्फालाई हम्मे परेको छ । फुपूले मिनपचासको बिदामा छोरा जयवीरको विवाह गर्ने उद्देश्य रहेकाले काठमाडौं आएको र केटी हेरी मनपराएको कुरा बताएकी छ । पम्फाले पाहुनाको राम्रो सत्कार गरेकी छ ।

भोलिपल्ट बिहान जयवीर नुहाएर कौसीमा कपाल कोर्दा पम्फाले चिरदमित कामज्वाला निभाउने भरपर्दो साधनका रूपमा जयवीरलाई देखी बाल्यकालको प्रसङ्ग कोट्याउँदै डन्डीफोर निचोर्ने कार्य गरेकी छ । जयवीरलाई कस्ती केटी मन पर्छ भनी मन चोरेकी छ । गरुडध्वज र ठुल्नानी आएपछि चिया खाने कि भनी सोध्न आएको भनी कुरा छलेर भन्सातर्फ लागेकी छ । गरुडध्वज र ठूल्नानीले जयवीरको विवाहको चाँजोपाँजो मिलाउन दुलहीको घरमा जाने सल्लाह गरेका छन् ।

चेप्टे र मुगा किनमेल गरिने सामानको बारेमा चर्चा गर्दैगर्दा पम्फाले चिलिम फुटाएर हातमा लागेको सुर्तीको कस रगत आउनेगरी घोट्न थालेकी छ । यसको पछाडिको कारण जयवीरले तमाखु खाने मान्छेलाई घृणा गर्नु हो । यो घटनाले पम्फा बिस्तारै जयवीरप्रति आशक्ति हुँदै गएको प्रस्ट भएको छ । पम्फाले आफू जयवीरप्रति आकर्षित भएको, त्यसैले उसको विवाह हुन नदिने, जयवीरको विवाह भए आफू विष खाएर मर्ने कुरा गरेकी छ । यो सुनेर मुगाले पम्फालाई सम्झाएकी छ । जयवीर भाउजूको सुन्दरताप्रति आशक्त भएर केटीको चरित्रमा खोट लगाएर विवाह तोड्न पुगेको छ । यस प्रसङ्गमा उल्लेख गरिएको पङ्क्ति–ः

“जयवीर–(सबैले हेरिएको मुखले कष्टसाथ केही पछि) त्यो ठाँउमा त म बिहे गर्दिन् ।

ठूल्नानी–(झस्की टोलाएर) के चाला, किन ? हामीहरू गई हेरेको काम के लाग्यो त ?

जयवीर– हो, हेर्न त हेर्नुभो,

मुख हेर्नुभयो, जात भात हेर्नुभयो, अनि

कुल हेर्नुभयो, सारा देखिने जति हेर्नुभो,
तर बानी ?
गरुडध्वज- (धुरारीलाई नाकले देखाएर)
यहाँलाई बानीको पनि ज्ञान छ
हो, बानी मुख हेरेर थाहा पाइन्न मान्दछु,
परन्तु काखमा राखी आजसम्म पढाउने
यी बाजे- यो धुरारीमा हामी विश्वास गर्दछौ,
हामीले जसको बानी आजसम्म सँगै रही चिह्नयौं ।
ठुल्नानी- यल्लाई कसले आई के सुनायो ।
जयवीर- यही कुरा त्यहाँ त गिद्ध घुम्छन् रे” (पृ.३६-३७)।

पम्फाको जयवीरप्रति आकर्षण बढ्दै जाँदा ऊ मुर्छा पर्न थालेकी छ । जयवीरको साथी वैकुण्ठले जयवीर र पम्फाको प्रेम सम्बन्ध थाहाँ पाएको छ अनि जयवीरलाई त्यो प्रेम होइन बिनास हो भनेर सम्झाएको छ । अन्त्यमा धेरै प्रयत्न पछि जयवीरले पम्फाको वासनात्मक प्रेमबाट भाग्ने योजना बनाएको छ तर बैकुण्ठले समस्याको समाधान भागेर नभई डटेर गर्नुपर्छ भनी सम्झाएको छ ।

घरमा देवर नदेखेर पम्फा विरामी भएको बहाना बनाई एक्लै बसेकी छ । छोराछोरी लिन आउँदा गरुडध्वजसँगै हुदाँ पनि उसले आफूलाई अभागी ठानेकी छ । छोराछोरीको उपस्थिति पनि उसलाई दिग्दारी लाग्न थालेको छ । चेप्टे र मुगाबीच जयवीर र पम्फाका अप्राकृतिक सम्बन्धको विषयमा कुरा चलिरहेको हुन्छ त्यसैबेला धुरारी बाजेले सुटुक्क उनीहरूको कुरा सुनेको छ । मुगा धुरारीलाई देखेपछि डरले रुन थालेकी छ । आफूले कसैलाई पनि नबताउने भनी धुरारीले मुगालाई सम्झाएको छ । त्यसबेला पम्फा र गरुडध्वज पनि आइपुगेका छन् । डुल्न गएका जयवीर र वैकुण्ठ पनि आइपुगेका छन् ।

लामो प्रतिक्षा पछि जयवीर आएको देखी पम्फा प्रसन्न भएकी छे अनि सबैजना मिलेर गइनेको गीत सुनेका छन् । जयवीरले एकादशीको दिन वैकुण्ठको घर जाने योजना बनाएको छ । एकान्तको खोजीमा आतुर पम्फाले आफू पनि एकादशीमा पशुपति जाने निर्णय गरेकी छ । उक्त

कुरा थाहा पाएर जयवीरले तपाईं पछि दाइसँग जानु भनी सल्लाह दिएको छ । पम्फाले अर्को पल्ट जानु परे बाँसमा भ्रुन्डिएर मात्र हो भनी पशुपति जान जिद्दी गरेकी छ । पथभ्रष्ट भएकी पम्फाको जयवीरसँग अनैतिकसम्बन्ध रहेको कुरा बिस्तारै बिस्तारै नोकर्नी मुगा, गरुडध्वजको जजमान धुरारी, गरुडध्वजकी फुपू, ठुल्नानी, जयवीरको साथी वैकुण्ठ र गरुडध्वजले समेत चाल पाएका छन् अनि सबैले घृणा गरेका छन् तर पनि पम्फा लुकिछिपी जयवीरसँग लहसी रहेकी छ ।

गरुडध्वजले पनि आफूलाई सन्च छैन पछि जानुपर्छ भनी पम्फालाई रोक्ने प्रयास गरेको छ । धुरारीबाट पम्फा र जयवीरको बारेमा सबै थाहा पाएको गुरुडध्वज मानसिक रूपमा विक्षिप्त भएको छ । पम्फाले तपाईंको आरोग्यताको कामना गरी भाकल भएकाले पशुपनि जाने भनी जिद्दी गरेकी छ । यस क्रममा गरुडध्वजले भनेको छ :

“गरुडध्वज- (एकछिन खोकेर) म बाँचुन्जेल प्रयोजन
केही छैन् तिमीलाई व्रत पूजा र पाठको,
पूजारिनी बनी नित्य बसौली म मरेपछि (पम्फाको नाडी समाती)...
यिनै हात तिमी भोलि भात खाई दह्रा गर,
आई बस यहींनेर,यहाँ पल्टीरहन्छु म
मेरो कपालमा औंला घुसारेर दली दली
सम्म पार हिजो आज यहां सिल्ली तरङ्ग छन्...
गरुडध्वज- म त चुमेर लत्रेको मैलो फूल भएँ भए
यी नयाँ कोपिलाको त राम्रो हेरविचार होस् ।
तिम्रा एकादशी हुन् यी, सह्यार यिनको गर,
व्रत यै हो, यहाँभन्दा गृहस्थीको अरू व्रत ठूलो छैन कुनै” (पृ. ७३-७४)।

अन्त्यमा आफूले सम्झाउँदा पनि नमानेपछि गरुडध्वज सम्झाउने नाममा स्त्री पाउ नपर्ने निश्चयमा पुगेको छ । पम्फालाई शीतलमा बस्दै जानु, घाममा नहिड्नु भनी बिदा दिएको छ । पम्फालाई जोगाउन चाहने गरुडध्वज र जोगिन चाहने जयवीर दुवै पराजित भएका छन् ।

पम्फालाई सिँगार्दै गरेकी मुगाले ज्वरो आएको छ भनी प्रश्न गर्दा आफूभित्र कामज्वाला दन्किएको अभिव्यक्ति पम्फाले दिएकी छ । अझ पम्फाले गोपिनीले कृष्णलाई गरेजस्तो माया आफूले जयवीरलाई गर्ने गरेको रहस्य बताउँदै सोतो कृष्ण हो जयवीर भनेकी छ । पशुपतिमा मुगा, देवर र भाउजू पुगेका छन् । एकान्तको खोजीमा पम्फाले मुगालाई गुह्येश्वरी दर्शन गर्न पठाएकी छ । एकान्त स्थानमा जयवीरको पाखुरा समातेर आफू मुर्छा पर्न आटेको बताउँदै वैकुण्ठको घर लग्न बाध्य परेकी छ । वैकुण्ठको घरमा पुगेपछि पम्फाले जयवीरलाई भित्र लगेर कोठाको चुकुल लगाएकी छ । जयवीरले ढोका खोल्न अनुरोध गर्दा उसलाई स्वास्नी मान्छेको संज्ञा दिँदै भनेकी छ :

“पम्फा- उसो भए यो त स्वास्नीमान्छे रैछ ।

जयवीर - अकर्तव्यसित डराउनु पुरुषत्व हो, पुरुषत्व मात्र होइन वीरत्व पनि हो ।

पम्फा - के अकर्तव्य ? कस्तो पापी मन !

जयवीर- के अकर्तव्य थाहा छैन- तपाईंसित बोल्नु, तपाईंसित हिँड्नु, तपाईंको मुख हेर्नु ।

पम्फा- (टोलाएर) भइहाल्यो, (टोह्लाइसकेर) अब के गर्ने सुर छ ?

जयवीर- देशतिर पढ्न जान्छु ।

पम्फा- अनि कैले फर्कने ?

जयवीर - कदाचित् यहाँ कैले पनि फर्कन्नँ, त्यस्तै संसार जलामय भयो र हिमालयको टाकुरी मात्रै बाँकी रह्यो भने फर्कुला” (पृ.८८)।

पम्फाले आफ्नो कामज्वाला मत्थर नहुने देखेर झुन्डिएर मरे हुने गुनासो गरेकी छ । त्यही अवस्थामा गरुडध्वज हातमा खुकुरी लिएर ढोका फोडेर भित्र पसेको छ । दुवैजनाले आफू निर्दोष भएको कुरा व्यक्त गरेका छन् तर गरुडध्वजले जयवीरको हत्या गरेरै छाडेको छ । यसरी नाटकमा आफू निर्दोष हुँदाहुँदै पनि जयवीरले ज्यान गुमाउनु परेको छ भने पम्फाले आफ्नो गल्तीका लागि माफ मागेकी छ तर गरुडध्वजले उल्टै तलाईं छोए अपवित्र हुन्छु भनी घरतर्फ लागेको छ ।

घरमा सबैलाई घोडाबाट लडेको भनी गरुडध्वजले ढाटेको छ । दमाई, छोरीको विवाहका लागि खर्च माग्न आएको र उसलाई खर्च दिएर मुगालाई छोराछोरीको जिम्मा लगाई गरुडध्वजले

कोठामा पसेर विष सेवन गरेको छ । त्यतिकैमा पम्फा आइपुगेर गरुडध्वजले भनेको कुरा स्मरण गराउन खोज्दै माफ मागेकी छ । ढोका नखुलेपछि ऊ ढोकामाथि चढेर भित्र नियाल्दा श्रीमान्को मृत अवस्था देखेर उसको हात खुस्केको छ र ऊ लडेर मरेकी छ अनि नाटक समाप्त भएको छ ।

पम्फा

अन्धवेग नाटककी नायिका २८ वर्षे पम्फा दुई सन्तान भानु र चिन्चीकी आमा, गरुडध्वजकी पत्नी र नाटककी केन्द्रीय चरित्र हो । पतिप्रति देवतुल्य श्रद्धा हुँदाहुँदै तथा पतिबाट यथेष्ट माया पाएको कुरा स्वीकार गर्दागर्दै पनि ऊ पतिको प्रेमिका बन्न नसकेकी नारी पात्र हो । पम्फाको असाधारण सौन्दर्यता कै कारण गरुडध्वजसँग उसको विवाह भएको र पम्फामा पनि रूप र सम्पन्नताको दम्भ रहेको कुरा नाटकमा व्यक्त गरिएको छ । बोली, वचन र व्यवहारले उदार स्वभावकी पम्फा १९ वर्षीय देवर जयवीरसँग भेट भएपछि कामवासना पूरा गर्ने भरपर्दो स्रोत ठान्न पुगेकी छ । गरुडध्वजबाट अतृप्त यौनेच्छा शान्त पार्न गरुडध्वज बिरामी भएको अवस्थामा समेत चेप्टेले हेरिहाल्छ भनी देवरका साथ एकान्त स्थलको खोजीमा पशुपतितर्फ लागेकाले उ पतिव्रता नारी हो भन्न सकिन्न ।

पम्फामा पनि परिवार विघटनको नारामा जोड दिने विश्वभरिका नारीवादीहरूले जस्तै यौन आचरणलाई हल्कारूपमा लिएको र यौन स्वतन्त्रताको प्रभाव परेको देखिन्छ । भण्डारी, (२०७६) का अनुसार क्लारा जेटकिन र अलेक्जान्ड्रा कालन्तोइले यौन प्यासलाई एक गिलास पानीको प्यासको सिद्धान्तका रूपमा परिभाषा गरेका थिए । यस प्रकारको सोचाइले प्रकारान्तरमा निसन्देह परिवार विघटनको माग गर्दथ्यो । पम्फा देवरप्रति आशक्ति भएको सन्दर्भले पनि गरुडध्वजको पारिवारिक विघटनको सङ्केत पम्फाको चरित्रबाट प्रस्ट हुन्छ । पम्फा देवरप्रति आशक्ति भएको कुरा नाटकमा यसरी उल्लेख भएको छ :

> “मुगा : छिः हजुरलाई त जाडो पनि हुँदैरैनछ । ताँतो छ नि गर्धन पनि,जरो आको पो छ कि !
> पम्फा : छैन, यस्तै केही,म भित्र आगो छ ।
> मुगा : त्यस्तो आगो सबैको हुन्छ, निभाउन सक्ने पो सक्ने !
> पम्फा : मलाई जुन दिन जलाउला उसै दिन आफै निभ्ला” (पृ.७८) !

आफ्नो आकाङ्क्षा पूरा गर्न ढाट्छलसमेत गर्ने पम्फा कै कारण नाटक दुःखान्त बन्न पुगेको छ । कामवासनामा अन्धो बनेकी पम्फाले देवरलाई आफू बिरामी भएको भनी ढाँटेर देवरको साथी वैकुण्ठको घरमा लग्न बाध्य पारेकी छ । आराम गर्ने भनी साथीको घरमा लग्नु, कोठाभित्र लगेर चुकुल लगाउनुले पनि पम्फा सामाजिक, धार्मिक, साँस्कृतिक तथा पारिवारिक मर्यादाको उल्लङ्घन गर्ने असत् पात्र भन्न सकिन्छ । पम्फा वासनात्मक प्रेममा पागल बनेकै कारण नाटक दुःखान्त बनेकाले उसलाई प्रतिकूल चरित्र भन्न सकिन्छ । जयवीरको हत्या भएपछि त्यो घटनालाई आत्महत्यामा परिणत गर्ने र आफू पतिको दासी भएर बस्ने, त्यसो नभए आफै जेल जाने कुरा व्यक्त गर्नुले पनि ऊ गतिशील चरित्र हो । समग्रमा हेर्दा नाटक दुःखान्त बन्नुमा पम्फाको यौनप्रतिको अन्धो आवेग नै प्रमुख हो भन्न सकिन्छ । शारीरिक त्रुटि नगरेपनि मानसिक रूपमा ऊ भ्रष्ट भएकी छे ।

यौन मनोविज्ञानका दृष्टिमा अन्धवेग

मानिसको मनको विश्लेषण गरी भित्री यथार्थलाई प्रकाशमा ल्याउने कार्य मनोविज्ञान हो भने यौनसँग सम्बन्धित मानिसका अवचेतन मनका क्रियाकलापलाई साहित्यको विभिन्न बिम्ब र प्रतीकका माध्यमबाट प्रकाशमा ल्याउने काम यौन मनोविज्ञान हो । यस नाटकमा यौन मनोविज्ञान सशक्तरूपमा नाटकमा आएको पाइन्छ । विभिन्न बिम्ब र प्रतीकको उपयोग गरी यौनिक विषयलाई नाटकमा उठान गरिएको छ । “फ्रायडकाअनुसार अचेतनका दमित इच्छा यौनसम्बन्धी नै हुन्छन” (गौतम, २०५०) । नाटककार बालकृष्ण समको अन्धवेग नाटकमा पम्फामा यौनेच्छा सबल बनेर आएको देख्न सकिन्छ । नायिका पम्फाको अचेतनामा रहेको यौन चाहनाको व्यग्र प्रस्तुति गर्दै यौनिक मानसिकताको जीवन्त चित्र यहाँ उतारिएको छ । दुई सन्तानकी आमा पम्फाले आफ्नो लोग्ने घरमा हुँदाहुँदै भान्जा देवरसँग यौन आनन्द प्राप्त गर्न खोज्नु अचेतन उद्घाटन तथा अपराध मनोविज्ञान हो भन्न सकिन्छ ।

अन्धवेग नाटक कामवासना तृप्तिमा आधारित एक दुःखान्त नाटक हो । यसमा केन्द्रीय पात्र पम्फाको अतृप्त कामेच्छाको मानसिक द्वन्द्व पाइन्छ । मनोवैज्ञानिक यस नाटकमा पम्फाभित्र गुम्सिएर रहेको यौनान्धवेग तीव्र हुँदै जाँदा त्यसको वासनामूलक आवेग सहन नसकी त्यसले विनाश

निम्त्याएको छ । यहाँ पम्फाको यौन चाहना पूरा गर्ने अन्धो आवेग नै नाटकलाई दुःखान्त बनाउने मूल कारण बनेको छ ।

यौन इच्छा र विपरीत लिङ्गीप्रतिको आकर्षण मानिसका लागि स्वाभाविक तथा एक प्राकृतिक चाहना हो । फ्रायडवादी मनोवैज्ञानिकहरूका अनुसार मानिसहरू विपरीत लिङ्गप्रति आकर्षित हुन्छन् । हाम्रो समाजमा लौङ्गिक असमानता, महिलाहरूको पारिवारिक दायित्व, सामाजिक संरचना, नैतिक बन्धन रहेको पाइन्छ । त्यसका बाबजुद पनि हामो समाजमा धेरै नारी पुरुषले यौन आनन्द प्राप्त गर्न त्यस्ता सम्पूर्ण पर्खाल भत्काउने गरेका घटना दैनिक देख्न र सुन्न सकिन्छ । यौनिक विषय सही समाधान नभएमा समस्या निम्त्याउन सक्छ ।

पुरुषप्रधान हाम्रो समाजमा परापूर्व कालदेखि नै बहुविवाहको प्रचलन थियो । त्यो पनि अतृप्त यौनेच्छा नै हो भन्न सकिन्छ । त्यसबेला यौन चाहना पुरुषले मात्र व्यक्त गर्थे । महिलाले अनेकौं बन्धन पार गर्नुपर्ने भएकाले यौन कुण्ठा दबाउन बाध्य हुन्थे । ब्रुयल (सन् १९९१)को मनोविश्लेषणात्मक खोजमा भनिएको छः “महिलाहरू विपरीत लिङ्गीबाट बढी हेरविचार र संरक्षण खोजिरहेका हुन्छन्” । नारीहरू घरभित्र सीमित भएकाले उनीहरूको सम्बन्ध पनि सीमित थियो ,त्यसैले पम्फाले पनि घरमा पाहुना आएको देवरबाट आफ्नो आवेग पूरा गर्ने योजना बनाई देवरलाई एकान्तमा लागेकी छे ।

सिगमन फ्रायडका अनुसार “महिलाहरू युवावस्थादेखि यौन क्रियाकलापमा सहभागी हुन्छन् । ३० को दशकमा उत्कर्षमा पुग्छन र ५५ को दशकसम्म यौनिक क्षमता रहेको देखिन्छ” (फिमेल सेक्सुलिटीः २९७) । यसरी हेर्दा पम्फाले अनुभव गरेको द्वन्द्व अतृप्त काम वासनाको कारणले उत्पन्न भएको हो । पम्फा आफ्नो सामान्य यौन आवेगलाई व्यवस्थित गर्न असफल भएकै कारण ऊ पीडित छे । आफ्नो वैवाहिक जीवनबाट असन्तुष्ट हुनु वा शारीरिक सन्तुष्टि पूर्ण प्राप्त गर्न नसक्नु पनि नाटक दुःखान्त बन्ने मूल कारण हो ।

नाटकमा मान्छेको अचेतन यौन अवस्थाको प्रस्तुतिसँगै त्यसले निम्त्याएको दुर्घटना र पीडाको अवस्था प्रयोग गरिएको छ । त्यो समयमा घरपरिवारमा सीमित रहेको सम्बन्ध आज विश्वव्यापीकरणको कारण बिस्तारै समाजमा बढ्दै गएको पाइन्छ । त्यसकै परिणामस्वरूप अन्धवेग

नाटककी नायिका पम्फा सम्पूर्ण सुखसयल, घरपारिवार त्यागेर यौन आनन्दका निम्ति देवरसँग वैकुण्ठको घरमा गएकी छे। त्यो पनि यौन तृप्तिकै निम्ति हो भन्न सकिन्छ। नाटकमा पम्फाको दमित यौन चाहनाको कारण जयवीर मारिएको छ। गरुडध्वजले आत्महत्या गरेको छ भने पम्फा पनि मर्न पुगेकी छे।

नारीवादी चिन्तन

नारीवादी चिन्तनको विषय ग्रीसका प्राचीन दार्शनिक प्लेटोको पुस्तक 'रिपब्लिक' मा महिलाको अधिकारका विषयमा वकालत गरेबाट सुरू भएको देखिन्छ। त्यस्तै सन् १७७५ देखि १७८३ सम्मको अमेरिकी क्रान्तिको कालमा त्यहाँको संविधान निर्माणको सिलसिलामा महिलाको स्वतन्त्रताको मागलाई संविधानमा समावेश गर्नुपर्छ भन्ने आवाज उठेको पाइन्छ।

खरेल (२०७६) का अनुसार, सन् १७८९ को फ्रेन्च क्रान्तिको समयमा पनि महिलाले विश्वका महिलाको पहिलो सङ्गठनका रूपमा"क्रान्तिकारी महिला क्लब" गठन गरेका र महिलाले पाउनुपर्ने मतदानको अधिकारबाहेक समान कामको समान ज्याला लागु गर्ने मजदुर महिलाको कामको घण्टा कम गर्ने, ज्यालावृद्धि गर्ने, कामको अवस्थामा सुधार गर्ने, विवाह र सम्बन्ध विच्छेदको कुरा जोडदार रूपमा उठाएका थिए।

अन्तर्राष्ट्रिय महिला मुक्ति आन्दोलनकी अगुवा क्लारा जेटकिन महिला मुक्तिको आवाज लिएर आन्दोलनमा आए पश्चात पश्चिममा विकसित नारी स्वतन्त्रता र अधिकारसम्बन्धी आन्दोलनसँगै साहित्यमा स्थापित नारीवादी चिन्तन नेपाली साहित्यमा पनि भित्रिएको पाइन्छ। प्रारम्भमा नारीवादी साहित्यमा आफ्ना वैयक्तिक अनुभव अनुभूतिलाई साहित्यको विषय बनाइए पनि पछिल्लो समयमा समसामयिक युगबोध, प्रगतिवादी दृष्टिकोण, पितृसत्तात्मक मूल्यप्रति विद्रोह ,लैङ्गिक विभेदप्रतिको आक्रोश, पहिचानको खोजी हुँदै यौन अधिकारसम्मका विषयलाई साहित्यमा व्यक्त गरिएको पाइन्छ।

मसान नाटकमा लैङ्गिक उत्पीडन र प्रतिरोध गुरागाईं (२०८०) द्वारा लिखित लेखमा पितृसत्तात्मक सामाजिक परिवेशमा स्थापित पुरातन संस्कृतिभित्र नारीहरूको उत्पीडन र त्यसका विरुद्धको प्रतिरोधी चेतना सशक्त रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ। लैङ्गिकतासम्बन्धी सैद्धान्तिक

मान्यतामा आधारित उक्त लेखमा नारीमाथिको उत्पीडन र त्यसका विरुद्ध नारीहरूले गरेको प्रतिकारलाई निरूपण गरिएको छ । नारीवादी चिन्तनले साहित्यमा नारीलाई केन्द्रमा राखेर हेर्छ अनि त्यहाँ उनीहरूलाई दिइएको भूमिकाको खोजी गर्दछ । बालकृष्ण समको अन्धवेग नाटकमा पनि पम्फालाई नै केन्द्रमा राखेको पाइन्छ । नाटकको प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म नै पम्फाको उपस्थिति रहेको पाइन्छ । नाटकको प्रमुख भूमिकामा रहेकी पम्फाको सेरोफेरोमा नाटक अगाडि बढेको छ भने अन्त्य पनि पम्फाकै कारण भएको छ । पम्फाको यौन मानसिकतालाई यहाँ विषयवस्तु बनाएको पाइन्छ । आफ्नो चाहना पूर्ण नहुँदा पम्फामा देखिएको मानसिक उत्पीडन, त्यसका निम्ति उसले गरेको सङ्घर्ष, पति बिरामी हुँदाहुँदै पनि देवरसँग जान गरेको विद्रोहले यो नाटकमा नारीवादी चिन्तनको अभिव्यक्ति पाइन्छ ।

नारी विद्रोहको कसीमा मसान नाटक तामाङ (२०८०) द्वारा लिखित अनुसन्धानमूलक लेखमा गोपालप्रसाद रिमालद्वारा लिखित मसान नाटकमा प्रयोग भएका नारी पात्रहरूको भूमिका र अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ । पितृसत्ताका कारण समाजका नारीले भोग्नुपरेको उत्पीडन र पुरुष हैकमको विपरीत समाज सुधार्नु पर्ने चाहना व्यक्त गरिएको छ । पुरुष सत्तात्मक समाजले निर्माण गरेका यौन नैतिकताका मापदण्डहरू पुरुषका निम्ति निकै खुकुला भए पनि नारीका लागि यो एक कठिन कार्य मानिन्छ । पत्नी अनुर्वर भएमा वा पत्नीबाट यौनेच्छा पूरा नभएमा दोस्रो विवाह गर्ने अवसर छ तर पति अनुर्वर भए नारी समस्यामा पर्छे ।

नारीवादी साहित्यमा नारीको अस्तित्वलाई पुरुषसँग जोडेर मात्र स्वीकार गरिने परम्परागत मान्यताप्रति विद्रोह गरिएको हुन्छ अर्थात पुरुष सत्ताको विरोध गरिएको पाइन्छ । घरका सम्पूर्ण महिला सदस्य पुरुषको अधिनमा रहेर उनीहरूको इच्छा अनुरूप चल्ने परम्परागत मान्यताको विरोध पाइन्छ । तीन घुम्तीमा पीताम्बर जेल परेको केही दिनमै इन्द्रमायाले रमेशसँग अनौतिक सम्बन्ध स्थापना गर्नु, सुम्निमा उपन्यासमा पुरातनवादी ब्राम्हण समुदायमा जन्मिएकी पुलोमाले यौन सुखमा पापको धारणालाई अस्वीकार गर्दै भिल्ला केटाको मधुर सम्झनामा उनी गोप्य रूपमा खुसी हुनु जस्ता घटनाले पुरुष सत्ताको विरोध गरिएको पाइन्छ । अन्धवेग नाटकमा पनि यो परम्परागत मान्यताको विरोध गरी पम्फाले लोग्नेले गाइनेको गीत सुन्न गरेको आग्रह अस्वीकार गर्नु, पशुपति

नजाउ भन्दा नमानेर जानु जस्ता क्रियाकलापले पनि यो नाटकमा नरीवादी चिन्तनको अभिव्यक्ति पाइन्छ ।

सुलोचना महाकाव्यका नारिपात्रहरूको सङ्क्षिप्त अध्ययन, दाहाल (सन् २०१२) द्वारा लिखित शोधपत्रमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा लिखित सुलोचना महाकाव्यका नारीपात्रहरूको अवस्थालाई वर्णनात्मक विधिबाट विश्लेषण गरिएको छ । यहाँका प्राय: नारीपात्रहरू सङ्क्रमणकालीन युगको सिकार बनेको प्रसङ्गलाई देखाइएको छ तर नारीवादी साहित्यमा पितृसत्तात्मक समाजमा महिलाका लागि बनाइएका निश्चित घेराहरू तोडी पुरुषसरह हक अधिकार प्राप्त गरिएको पाइन्छ । नारीहरूमा पनि पुरुषसरह स्वतन्त्र आफ्ना इच्छा चाहना व्यक्त गर्ने र आफ्ना हक अधिकार प्राप्त गर्न सङ्घर्ष गर्ने विद्रोही भावना पाइन्छ ।

महिलाको मानव अधिकारभित्र यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य लगायत आफ्नो यौनिकतासम्बन्धी विषयवस्तुहरूमा नियन्त्रण र विना करकाप, विभेद र हिंसारहित रूपमा आफ्नो स्वतन्त्र निर्णय र जिम्मेवारी प्राप्त गर्ने अधिकारसमेत समेटिएको हुन्छ । त्यस्तै यौनसम्बन्ध र प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी विषयमा महिला र पुरुषहरूबीच समान रूपमा आफ्नो शरीरको अनतिक्रम्यताको अधिकार प्राप्त गर्ने र एक अर्का बीचको आत्मियताको सम्मान गर्ने तथा यौन व्यवहार र यसको परिणाममा दुवै पक्षको समान सहमति र उत्तरदायित्व स्थापित गरिनु पर्दछ” (महिला, कानुन र विकास मञ्च, २०६६,पृ.३) ।

अन्धवेग नाटकमा पनि पम्फाले तत्कालिन समाजलाई प्रवाह नगरी टिम्के चेली लगाउनु, देवरले मन पराउँदैनन भनी तमाखु नखाएको कुरा मुगालाई सुनाउनु र हातको कस घोटेर फ्याल्नु, देवरसँग जान विद्रोह गर्नु, देवरले ढोका नलगाउनु भन्दा पनि तपाईं त स्वास्नी मान्छे भनेर आफ्नो द्रमित इच्छा पूरा गर्ने प्रयत्न गर्नुले पनि यो नाटक नारीवादी चिन्तनले पूर्ण छ भन्न सकिन्छ ।

नारीवादी साहित्यमा पुरुषसँग आबद्ध भएर मात्र नारी पूर्ण हुन्छे भन्ने पुरातनवादी मान्यताको विरुद्ध नारी स्वयम् सिङ्गो अस्तित्व हो । समाजका हरेक क्षेत्रमा नारीहरूले आफ्नो छुट्टै पहिचान बनाउनुपर्छ भन्ने मान्यता पाइन्छ । नारीहरूले राज्यद्वारा गरिएको प्रशासनिक एवम् कानुनी विभेद विरुद्ध सङ्घर्ष गरेर सम्मान प्राप्त गरेका छन् । महिलाको क्षमता, बौद्धिकता, व्यक्तित्वलाई बेवास्ता गरी उसलाई नाम, थर, पारिवारिक पृष्ठभूमि र त्यसभित्रका आबद्धताको आधारमा हेरिने परम्पराप्रति

नारीवादले विद्रोह गरेर आफ्नै अस्तित्व र पहिचानको खोजी गर्छ । समको अन्धवेग नाटकमा तत्कालिन समाजमा त्यो चेतना नआएकोले पम्फाले यौन चाहना पूरा गर्न मात्र विद्रोह गरेकी छे । आफ्नो अस्तित्व र पहिचानको लागि कुनैपनि सङ्घर्ष गरेकी पाइदैन ।

हाम्रो पुरुषप्रधान समाजमा विभिन्न खालका विभेदका रेखाहरूले महिलालाई स्वतन्त्र हुन नदिएको अवस्था एकतिर रहेको छ भने अर्कोतिर महिला स्वयम्मा पनि अस्तित्वबोध नहुनु अर्को समस्या रहेको छ । यी दुवै कारणबाट महिलाको आफ्नो पहिचान स्थापित हुन नसकेको हो । नारीले आफूभित्र रहेको क्षमतालाई पहिचान गरेर आफूलाई अगाडि बढ्न नदिने तत्त्वसँग जुध्न अग्रसर हुने हो भने महिलाहरूको आफ्नो पहिचान बन्न पुग्छ । हाम्रो समाजमा कतिपय महिलाहरूले आफ्नो अधिकार यौनमा मात्र प्रयोग गरेको पाइन्छ । अझ पनि सबै क्षेत्रमा पुरुषसरह नारीहरूले आफ्नो हक र अधिकार प्राप्त गर्न सकेको देखिदैन । समको अन्धवेग नाटकमा नारीवादी दृष्टिकोण पाइए पनि यौनिक विषयमा मात्र सीमित रहेको छ । अन्य प्रशासन, राजनीति र सामाजिक क्षेत्रमा यसको प्रयोग गरिएको देखिदैन ।

दुःखान्तीय नाट्य चेतनाका आधारमा अन्धवेग

पश्चिमी देन मानिएको दुःखान्त नाट्यचिन्तनको आरम्भ गर्ने श्रेय ग्रिकलाई दिइन्छ । इस्वी (१५५८-१६०९) मा इङ्गल्याण्डमा टमस क्रिड, क्रिस्टोफर मार्लो आदि दुःखान्तकारहरूले उल्लेखनीय योगदान दिएका भएपनि सेक्सपियर नै सर्वोच्च दुःखान्त नाटककार रहेका छन् (उपाध्याय; २०६६) ।

सेक्सपियरियन ट्रेजेडी (इ. १९७१) मा भनिएको छ, दुःखान्त जगत्मा मानिसमा निहित परस्पर विरोधी प्रवृत्ति ,आवेग, सिद्धान्त, विचारको टकराहटबाट द्वन्द्व हुन्छ र द्वन्द्वमा नायक आफ्नै मनमा अवस्थित सत् र असत्का साथ द्वन्द्व गर्दछ र आफूलाई जोगाउन खोज्दाखोज्दै आफूभन्दा ठुलो शक्तिका सामु विवश भएर दुःखान्त वरण गर्छ । सेक्सपियरले भनेका छन् प्रत्येक नायकमा मनोद्वन्द्व विद्यमान छ र यही मनोद्वन्द्वले अन्त्यमा नाटक मारकाट, हत्या र आत्महत्यामा परिणत भई दुःखान्त बन्छ ।

स्केन्डिनेवियाली मुलुक नोर्वेका नाटककार हेनरिक इब्सेनले आफ्नो पुस्तक ड्रामा अफ इब्सेन एन्ड स्ट्रिन्डवर्ग (इ. १९६१) मा वंश परम्परा र वातवारणबाट निहित दोषबाट मानव चरित्र नै

दोषपूर्ण हुन गए मानवीय जीवनमा दुःखान्त ल्याउँछ साथै समयानुसार परिवर्तन हुन नसक्ने परम्परागत धार्मिक, नैतिक आदर्शले पनि मानवीय जीवन दुःखान्त बन्ने र त्यसैलाई नाटकमा प्रस्तुत गरिन्छ भनेका छन् ।

बालकृष्ण सम (२०२७)द्वारा लिखित तानसेनको झरीमा शोभन, निर्मला र पवनको त्रिकोणात्मक द्वन्द्वबाट नाटक अगाडि बढेको छ । नाटकमा नायक शोभनका निम्ति दुःखान्तीय परिस्थितिको निर्माण उसका पिताबाटै भएको छ । एउटै बाबुका सन्तान भएर पनि वैध सन्तान हुनाले शोभनले पैतृक अधिकार प्राप्त गरेको छ तर पवन अवैध दाजु भएकाले पैतृक सम्पत्ति प्राप्त गरेको छैन । भाइको रूप, स्वास्थ्य , धन र प्रतिष्ठा देखेर पवनमा प्रतिशोधको भावना जागृत हुन्छ । त्यसैले सच्चा मित्रताको नाटक गरी पवनले शोभन र निर्मलाको बिछोड गराइदिन्छ । लामो समयपछि अन्त्यमा निर्मला र शोभनको मिलन भएपछि घरमा आगो लगाई उनीहरू रहेको कोठामा बहिरबाट ढोका बन्द गरी भाग्छ । शोभन र निर्मलाको बाहिर निस्कने प्रयास असफल हुन्छ । यसरी नाटक दुःखान्त बनेको छ ।

बालकृष्ण सम (१९८६) द्वारा लिखित ‘मुटुको व्यथा’ मा माधवको कोपिलाप्रतिको प्रेम, कोपिलाको शनकप्रतिको प्रेम र विवाह अनि शनकले भारतीलाई गरेको त्रिकोणात्गक प्रेम नै नाटक दुःखान्त बन्ने कारण बनेको छ । माधवमा कोपिलाको अतिशय प्रेम घातक भएर मृत्युको मुखमा पुगेको छ भने कोपिला आफ्नो लोग्नेले भारतीसँग गरेको प्रेमक्रीडा, ठुली र माधवको मृत्युको खबरले मुटु फुटेर मरेकी छे । भारती वेश्या हो भन्ने थाहाँ पाएको केशव कोपिलाको मृत्युले अन्त्यमा आत्महत्या गर्न पुगेको छ । यसरी नाटक दुःखान्त बनेको पाइन्छ ।

बालकृष्ण सम (२०३२) द्वारा लिखित ‘भीमसेनको अन्त्य’ नाटक ऐतिहासिक घटनामा आधारित एक दुःखान्त नाटक हो । यस नाटकमा भीमसेन थापाले आफ्नो जीवनका अन्तिम कालमा भोग्नुपरेको दुःखलाई प्रस्तुत गरिएको छ । श्री ५ रणबहादुर शाहको राज्यकालको अन्तिम समयमा प्रधानमन्त्री बनेका थापाले लगभग तेत्तीस वर्ष त्यस पदमा आसीन रहे । दामोदर पाण्डेका छोरा रणजङ्ग पाण्डेको प्रतिशोधी भावना र श्री ५ साम्राज्यलक्ष्मीको षड्यन्त्रमा श्री ५ कान्छा राजकुमार देवेन्द्रको कालगतिले भएको मृत्युलाई कीर्ते कागत खडा गरेर हत्याराको आरोप लगाई भीमसेन

थापालाई कैद गरिएको र कैदी अवस्थामा भीमसेन थापालाई भोलि उनकी कान्छी मुखिनीलाई नाङ्गो पारी उभ्याएर तिलङ्गाहरूलाई भण्डार दिइने र त्यो दृश्य भीमसेन थापालाई देखाउने जाली कुरा उनलाई सुनाइन्छ । यो खबरले भीमसेन थापाले आत्महत्या गर्छन् र नाटक दुःखान्त बन्न पुग्छ ।

ग्रीकमा दुःखान्त नाट्य परम्परालाई सोह्रौं शताब्दीमा उचाइमा पुऱ्याउने काम शेक्सपियरबाट भएको पाइन्छ । यही पाश्चात्य नाट्यशास्त्रीहरूको दुःखान्त नाट्यचेतनालाई आत्मसाथ गर्ने नाटककार बालकृष्ण सम हुन् । समद्वारा लिखत अन्धवेग नाटकलाई शेक्सपियरको दुःखान्त नाट्य सिद्धान्तसँग तुलनात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्ने प्रयत्न गरिएको छः

१. दुःखान्त नाटकमा दुःखान्तीय कार्यव्यापारको अन्विति आवश्यक भए पनि स्थान र समयको अन्विति अनिवार्य मानिदैन । अन्धवेग नाटकमा पनि दुःखान्तीय कार्यव्यापारको अन्विति रहेको तर स्थान र समयको अन्विति पाइदैन ।

२. दुःखान्त नाटकमा त्रासदी जन्माउने खालको कार्यव्यापार आवश्यक पर्छ तर हास्यव्यङ्ग्यको प्रयोग गर्न छुट छ । अन्धवेग नाटकमा पनि गरुडध्वजले जयवीरको हत्या गरेको घटना त्रासदी जन्माउने खालको कार्यव्यापार हो भने घरमा आएर गरुडध्वजले आत्महत्या गरेको घटनालाई पनि त्रासदी उत्पन्न गर्ने घटनाको रूपमा लिइएको छ । गरुडध्वजले ढोका नखोले पछि हेर्न चढेकी पम्फाको लडेर मृत्यु भएको छ । यी सबै दुर्घटनाले दर्शकलाई त्रासदी उत्पन्न गराउने कार्यव्यापार भएको छ । अकौतिर मुगा र चेप्टेबीच हाँसो ठट्टा समेत रहेको पाइन्छ । त्यसैले नाटकमा उल्लिखित प्रवृत्ति पाउन सकिन्छ ।

३. दुःखान्त नाटकमा मृत्यु अनिवार्य छ । अन्धवेग नाटकमा पनि गरुडध्वज, पम्फा र जयवीर तीनै जना मुख्य पात्रहरूको मृत्यु भएको छ ।

४. दुःखान्त नाटकमा पात्रहरूको कालगतिले भन्दा पनि सानातिना तर गम्भीर कमजोरीका कारण मृत्यु हुन्छ । अन्धवेग नाटकमा पनि पम्फाको अतृप्त यौन चाहना पूरा गर्ने धोका र जयवीरको अपरिपक्क स्वभाव अनि गरुडध्वजको निरीह गैरजिम्मेवार प्रवृत्ति नै पम्फा, गरुडध्वज र जयवीरको मृत्युको कारण बनेको छ । जयवीरको गरुडध्वजले हत्या गरेको छ भने गरुडध्वजले विष खाएर आत्महत्या गरेको छ । आफ्नो कम्जोरीको कारण सम्पूर्ण दुर्घटना भएकाले माफ माग्न घर

पुगेकी पम्फा गरुडध्वजले ढोका नखोले पछि माथि चढेर हेर्दा गरुडध्वजले आत्महत्या गरेको देखेर उसको हात खुस्किन्छ र ऊ लडेर मरेकी छे । यस नाटक कालगतिले नभएर पम्फाको कमजोरीका कारण दुःखान्त बनेको छ ।

५. नाटकमा जुनसुकै स्तर वा वर्गका पात्र भए पनि दुःखान्त नाटकका पात्रहरूमा घातक चारित्रिक कमजोरी हुन्छ । अन्धवेग नाटकमा पनि उच्च वर्गीय परिवारकी पम्फामा रहेको तीव्र कामवासना, गरुडध्वजमा रहेको हिनताबोध नै पात्रहरूको चारित्रिक कमजोरी बनेका छन् ।

६. पाठकहरूको मनमा त्रासद भावलाई चरमोत्कर्षमा पुऱ्याउनु पनि दुःखान्त नाटकको उद्देश्य हो । दर्शकहरूको मनमा करुण भाव जगाई परिस्थितिको अनुमान गर्नु यस्ता दुःखान्त नाटकको विशेषता हो । अन्धवेग नाटकमा पनि पम्फाको देवरप्रतिको अनौतिक मानसिक सम्बन्ध नै नाटकलाई त्रासद अवस्थामा पुऱ्याउने कारण बनेको छ ।

७ . दुःखान्त नाटकमा व्यक्तिको स्वतन्त्र इच्छा र नियतिबिच तथा व्यक्तिका चाहना र परिस्थिति वा वातावरणबीचको द्वन्द्वबाट दुःखान्त सिर्जना हुन्छ । यहाँ नाटककारले जबर्जस्ती त्यस्तो परिवेश सिर्जना नगरी कथानकको विकासबाट नै नाटक दुःखान्तमा पुग्ने पारिस्थिति सिर्जना हुन्छ । यहाँ व्यक्तिका इच्छा चाहनाहरू नियतिसँग ठोक्किन पुग्छन जसको परिणामस्वरूप नाटक दुःखान्त बन्न पुग्छ ।

अन्धवेग नाटकमा पनि गरुडध्वजबाट यौन सन्तृष्टि नपाएकी पम्फालाई नियतिको रूपमा जयवीर घरमा आइपुग्छ । जयवीरबाट आफ्नो अतृप्त यौनेच्छा पूर्ण गर्न पम्फाले चालेका कदमहरू नै नाटक दुःखान्त बन्ने मुख्य कारण हो भन्न सकिन्छ ।

निष्कर्ष

पितृसत्तात्मक संरचनाले गर्दा महिलाहरू आफ्ना इच्छा चाहनाहरू बेवास्ता गर्न बाध्य भएको परिवेश नाटकमा देखिएको छ । यौन इच्छालाई प्राकृतिक र अपरिहार्य मान्दै यौन इच्छाको स्वस्थ अभिव्यक्ति समाजको सुधार गर्न र व्यक्तिगत स्वतन्त्रताका लागि आवश्यक छ तर कतिपय महिला र पुरुषहरूमा वैवाहिक जीवनमा शारीरिक तथा भावनात्मक सन्तुष्टि नपाउँदा बाहिरी महिला वा पुरुषसँग यौन इच्छाको विकास हुन्छ । त्यसको परिणामस्वरूप पारिवारिक सम्बन्ध बिग्रन्छ, नैतिक

आचारणसमेत गुम्न पुग्छ र सामाजिक बन्धनहरू तोडिन्छन् । कतिपय अवस्थामा ठुला ठुला दुर्घटनासमेत हुन सक्छ भन्ने कुरा नाटकले देखाएको छ ।

अस्वस्थताका कारण गरुडध्वजको कामवासना शिथिल हुँदै गएको कुरा पम्फाले अनुभव गरेकी छे । लोग्नेले आफूलाई यौनतृप्ति गराउन नसकेको र आफ्नो कामेच्छा पूरा नहुँदा ऊ प्राकृतिक, मानसिक तनाव सहदै आएकी छे । आफूभित्र कसिँदै गएको अतृप्त कामवासना जयवीरको उपस्थितिले समुद्रको छाल उर्लेर आएको ज्वारभाटा समान भएको छ । यौन सुखलाई प्राप्त गर्न झुटहरू समेत बोल्न पुगेकी छे । देवरले पशुपति लान नखोज्दा नखोज्दै जानु, वैकुण्ठको घरमा गएर ढोका लगाउनु पनि अतृप्त यौनेच्छा शान्त पार्न गरिएको कदम हो । समाजमा एकाध नारी आफ्नो कामवासना पूरा गर्न जस्तैसुकै उमेरका पुरुषसँग सहवास गर्न तयार हुन्छन् भन्ने दृष्टान्त अन्धवेग नाटककी नायिका पम्फा हुन् ।

नाटकमा पम्फाले घरमा लोग्ने हुँदाहुँदै यौनेच्छा पूरा गर्न गरेको कदम वासनात्मक दृष्टिकोणले बेठिक भन्न सकिन्छ । पम्फाले आफ्नो स्वार्थसिद्धका लागि नारीत्वमाथि नै आँच आउने काम गरेकी छे । ऊ यौन आनन्दमा चुर्लम्म डुब्न खोज्दा नाटक दुःखान्त बनेको छ । पम्फाको त्यही आवेगको कारण सिङ्गो परिवार तहस नहस बन्न पुगेको छ । साना बालबालिकाको जीवन अन्धकार बनेको छ । यसरी घरपरिवार र समाजको हित नहुने यस्ता कुकर्महरूबाट मान्छेहरू बँच्न सक्नुपर्छ । यस्ता घटनाले समाजमा यौनप्रतिको आवेग नियन्त्रण गर्न नसके जीवन पीडादायी बन्छ भन्ने सन्देश पाइन्छ । हाम्रो नेपाली समाजमा यौनप्रति बढ्दै गएको स्वतन्त्रताले नकरात्मक प्रभाव पारेको पाइन्छ । तथापि नाटक दुःखान्त हुनुमा पम्फालाई मात्र दोष दिन मिल्दैन किनकि भाउजू भनेर जान्दा जान्दै उसको सुन्दरतामा मख्ख पर्ने जयवीर, पत्नीको भावना बेवास्ता गर्ने गरुडध्वजले पत्नी पम्फा भाइसँग लागेको थाहाँ पाएर पनि सुरुमा रोक्न नखोज्नु र अन्त्यमा भाइको कुरा नसुनी अन्धो आवेगमा आएर अप्रिय निर्णय लिनुले पनि नाटक दुःखान्त बनेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

इब्सेन, हेनरिक (सन् १९६१), *ड्रामा अफ इब्सेन एन्ड स्ट्रिन्डवर्ग,* क्यासेल एण्ड क. लि.।
उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६६), समको दुःखान्त नाट्यचेतना, साझा प्रकाशन ।

खरेल, दुर्गाप्रसाद (माघ ९, २०७६), *महिला मुक्ति आन्दोलन,* नेपाली एकता ।

गुरागाईं, उमादेवी (२०८१), मसान नाटकमा लैङ्गिक उत्पीडन र प्रतिरोध, *एकेडेमिक जर्नल अफ* सुकुना, ४ (१), १५–२७ ।

गौतम, कृष्ण (२०५०), *आधुनिक आलोचना अनेक रूप अनेक पठन,* साझा प्रकाशन ।

तामाङ, गणेश (पुष २२, २०८०), *नारी विद्रोहको कसीमा मसान नाटक,* साहित्यपोस्ट ।

थापा, मोहनहिमांशु (२०६६), *साहित्य परिचय,* साझा प्रकाशन ।

दाहाल, भूमिप्रसाद (सन् २०१२), सुलोचना महाकाव्यमा नारीपात्रहरूको संक्षिप्त अध्ययन, *दमक क्याम्पस जर्नल* ।

पन्त, साधना (२०७९), उत्तरवर्ती नेपाली नारी निबन्धमा नारीवादी चिन्तन, करिकुलम डिभेलपमण्टल जर्नल, ३०(४४), २५३-२६७ ।

पौड्याल, कृष्णविलास (२०७१), *आधुनिक नेपाली नाटक उत्तरवर्ती चरण,* नवीन प्रकाशन ।

भण्डारी, शशिधर (माघ १९, २०७६), महिला मुक्ति आन्दोलनमा नारीवादः एक छोटो विमर्श, *नयाँ युगबोध,* राष्ट्रिय दैनिक ।

भट्टराई, श्यामप्रसाद (२०७८), *नेपाली आख्यान र नाटक,* जुपिटर प्रिन्टिङ एण्ड पब्लिसिङ हाउस ।

महिला कानुन र विकास मञ्च, (२०६६), *यौनिकताको अधिकार र नेपाली कानुन, महिला कानुन र विकास मञ्च,* जुपिटर प्रिन्टिङ एण्ड पब्लिसिङ हाउस ।

सम, बालकृष्ण (२०२७), *तानसेनको झरी,* साझा प्रकाशन ।

सम, बालकृष्ण (२०३२), *भीमसेनको अन्त्य,* साझा प्रकाशन ।

सेक्सपियर, विलियम (सन् १९७१),.*सेक्सपियरियन ट्रेजेडीः रिलिजन एण्ड लिटरेचर,* फेवर एण्ड फेवर ।

पथरी बहुमुखी क्याम्पसमा विद्यार्थीको सन्तुष्टिको स्तर

भीमप्रसाद लुइटेल
शिक्षण सहायक, पथरी बहुमुखी क्याम्पस
Email: bhimprdluitel@gmail.com

Received: August 24, 2024 Revised: February 5, 2025 Accepted: May 5, 2025

सार

प्रस्तुत लेख “पथरी बहुमुखी क्याम्पसमा विद्यार्थीको सन्तुष्टिको स्तर” शीर्षक अन्तर्गतका विषयवस्तुमा आधारित छ । मूलतः क्याम्पसको शैक्षिक उन्नयनका लागि शिक्षा गुणस्तरीय नभएको त्यसका निमित्त शिक्षणसिकाइ, प्रशासनिक सेवा, क्याम्पसमा सञ्चालित कार्यक्रम र गतिविधि, विद्यार्थीको भूमिका, भौतिक अवस्था तथा अन्य सम्बद्ध पक्षहरू जति सबल हुनुपर्ने हो त्यति हुन नसकेको लगायतका तमाम जल्दाबल्दा सवाल उठिरहेको वर्तमान सन्दर्भमा तिनको निराकरणका उपायहरूको खोजी गर्ने प्रयोजनार्थ प्रमुख सरोकारित पक्ष अर्थात् क्याम्पसमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको सन्तुष्टिको स्तर पहिचान गरी क्याम्पसको शैक्षिक, प्रशासनिक, भौतिक लगायत सम्पूर्ण पक्षको आवश्यक सुधारका उपायहरू खोजी गर्ने मुख्य उद्देश्यका साथ यो लेख तयार गरिएको छ । प्रस्तुत लेख परिमाणात्मक तथा गुणात्मक ढाँचामा विश्लेषणात्मक शैलीमा आधारित रही मूलतः प्रथम तथ्याङ्कको स्रोत “विद्यार्थी सन्तुष्टि सर्वेक्षण प्रश्नावली” तथा आवश्यकतानुसार द्वितीय स्रोत समेतका आधारमा यस क्याम्पसको शैक्षिक, प्रशासनिक, भौतिक पक्ष र तीसँग सम्बन्धित विविध विषयवस्तुहरूको प्रभावकारिताप्रति विद्यार्थीको सन्तुष्टिको स्तर पहिचान र यससँग सम्बन्धित समस्या एवम् समाधानका उपायहरू लगायतका विषयवस्तु समावेश गरिएको छ । यस सन्दर्भमा क्याम्पसको शिक्षणसिकाइ, प्रशासनिक सेवा, सञ्चालित कार्यक्रम र गतिविधि, विद्यार्थीको भूमिका तथा अन्य विविध पक्षको प्रभावकारितालगायत सम्बद्ध विषयवस्तुप्रतिको विद्यार्थीको सन्तुष्टिको स्तरसँग शैक्षिक गुणस्तरलाई जोड्दै क्याम्पसको शैक्षिक भविष्यलाई आधुनिक, वैज्ञानिक तथा गुणस्तरीय बनाउन सम्बन्धित सम्पूर्ण पक्ष एकत्रित भइ एकमुष्ट रूपमा जुट्नुपर्ने निष्कर्ष प्रस्तुत लेखमा निकालिएको छ ।

प्रमुख शब्दहरू : विद्यार्थी सन्तुष्टि, शिक्षण सिकाइ, शैक्षिक गुणस्तर, प्रविधि, पठनपाठन, प्रभावकारिता

परिचय

बालबालिकाको मौलिक अधिकारका रूपमा शिक्षालाई संयुक्त राष्ट्र सङ्घको मानव अधिकार संम्बन्धी घोषणापत्र सन् १९४५ मा “शिक्षा सबैको हक हो” भनिएको छ । त्यस्तै सन् १९९० मा थाइल्यान्डको जोमटिनमा आयोजित शिखर सम्मेलनले “सबैका लागि शिक्षा” भन्ने नारा तय गऱ्यो । खास गरी विकासोन्मुख मुलुकका सबै बालबालिकाले शिक्षा प्राप्त नगरी रहेको परिप्रेक्ष्यमा अघि सारिएको यस नारालाई नेपालले पनि अनुमोदन गरिसकेको छ । सबैको लागि शिक्षाको अर्थ नै विद्यालय जाने उमेर पुगेका सम्पूर्ण बालबालिकाले शिक्षा प्राप्त गरुन् भन्ने मान्यतामा आधारित रहेको छ । तर शिक्षा क्षेत्रमा कुल बजेटको १७% भन्दा पनि धेरै राज्यले खर्च गर्दा पनि ३२% बालबालिकाहरू अहिले पनि शिक्षण संस्था बाहिर रहेका छन् (एमओइ, २०१७)। अभिभावक र सम्बन्धित शिक्षण संस्थाको लगानी पनि त्यसै खेर गइरहेकाछ । विश्वप्रसिद्ध शिक्षाविद् हेनरी जिरोक्सले “शिक्षण सिकाइलाई बढी सिर्जनात्मक बनाउने र विद्यार्थीहरूको आवश्यकता, रुचि तथा चाहना बुझेर शिक्षण गर्ने शिक्षण संस्थाहरूमा विद्यार्थीहरूको आकर्षण हुने गर्दछ“ भनी बताएका छन् (धिताल र अन्य, २०७१)।” वास्तवमा नेपालका शिक्षण संस्थाहरूमा विद्यार्थीको सन्तुष्टिको स्तर बुझी सिकाइ प्रक्रियालाई बढीभन्दा बढी के कसरी सिर्जनात्मक बनाई विद्यार्थीहरूमा उत्प्रेरणा जागरण गराउने भन्ने सम्बन्धमा खासै चासो नदेखाइनाले शिक्षण प्रभावकारी नहुने, विद्यार्थीहरूमा निरसता तथा अल्छिपना बढ्ने आदि हुन्छ । विद्यार्थीको सन्तुष्टि भनेको विद्यार्थीको खुसी होइन (चेन र याओ, २०१६)। खुसी र सन्तुष्टि एउटै होइन तर यी दुईमा मापनका आधारमा भिन्नता देखाउन चुनौतिपूर्ण छ । सामान्यतः खुसी भावनाहरूको अभिव्यक्ति हो भने सन्तुष्टि समग्र व्यवहार एवम् क्रियाकलापहरूबाट प्राप्त अनुभूति हो (मङ्गेलोजा र हिरमोरेन, २००७)। अर्को अर्थमा विद्यार्थी सन्तुष्टि भनेको विद्यार्थीहरूको शैक्षिक अनुभव, सेवाहरू र सुविधाहरूको आधारमा मूल्याङ्कन गर्दा आउने अल्पकालीन मनोवृत्ति हो (शर्मा र अन्य, २०२०)। अतः विद्यार्थीको सन्तुष्टि भनेको विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको वास्तविकतासँग शिक्षण र शिक्षण गतिविधिहरूका लागि विद्यार्थीहरूको

आशा र चाहनाको हदसम्म हो । यसर्थ विद्यार्थी सन्तुष्टि भनेको विद्यार्थीको अपेक्षासँग मेल खाने वा बढी हुने सिकाइ उपलब्धिप्रति विद्यार्थीको प्रतिक्रिया हो । विद्यार्थी सन्तुष्टिलाई व्याख्यान प्रक्रियाको क्रममा प्रदान गरिएको भौतिक र गैरशारीरिक सेवाहरूप्रति विद्यार्थीहरूको आनन्द, सन्तुष्टि र राहतको भावनाको रूपमा व्याख्या गर्न सकिन्छ। विद्यार्थीको सन्तुष्टि विद्यार्थीको अपेक्षा र विश्वविद्यालयले विद्यार्थीको अपेक्षा पूरा गर्ने प्रयासमा उपलब्ध गराएको अवस्थाबीचको भिन्नताबाट प्रभावित हुन्छ (रहमावती, २०१३)।

सिकाइप्रति विद्यार्थीको धारणा र सन्तुष्टिको जाँचले विद्यार्थीको सन्तुष्टिलाई क्रमिक रूपमा विद्यार्थीको आत्मविश्वास र सम्लग्नता कसरी बढाउने भन्नेबारे ज्ञान पनि दिन्छ, (मेजिरो, १९९१)। विद्यार्थी सन्तुष्टि भनेको उनीहरूले अध्ययन गर्ने उच्च शिक्षण संस्थाले उपलब्ध गराएको सेवा वा सिकाइको गुणस्तरको आवश्यकता र अपेक्षाहरू पूरा गर्ने व्यक्तिगत धारणा हो । विद्यार्थीको सन्तुष्टिको मापन गर्न गाह्रो छ किनभने सेवाहरू मूर्त छैनन् । विद्यार्थीको सन्तुष्टि विद्यार्थीहरूले महसुस गरेको सन्तुष्टि र असन्तुष्टिको भावना निम्त्याउने विभिन्न कारकहरूद्वारा निर्धारण गरिन्छ । सिकाइ कार्यसम्पादनमा विद्यार्थीको सन्तुष्टिलाई मुख्यगरी दुई कारकहरू: सेवाको गुणस्तर र उत्पादनको गुणस्तरले प्रभाव पार्दछन् (रहमावती, २०१३)।

त्यसैले शिक्षकले मनोवैज्ञानिक ज्ञान मार्फत विद्यार्थीको शिक्षण सिकाइप्रति विद्यार्थीको सन्तुष्टिको स्तर बुझी शिक्षण कार्यलाई अघि बढाउनुपर्छ जसबाट विद्यार्थीको व्यवहारमा अपेक्षाकृत परिवर्तन सकिन्छ । त्यसका लागि आधुनिक शिक्षकले विद्यार्थीको व्यवहार अध्ययन गर्नुपर्छ । विद्यार्थीको विकासात्मक अवस्था र विशेषता, उनीहरूको आवश्यकता, चाहना, रुचि, क्षमता र सन्तुष्टिको स्तर अध्ययन तथा विश्लेषण नगरी गरिएको शिक्षण यथार्थमा शिक्षण नभई भाषण मात्र हुन्छ (बिडारी र अन्य, २०७३) । त्यसैले भनिन्छ, “सिकाउनु भनेको बताउनु होइन, तालिम हो ।” प्राचीन ग्रिक दार्शनिक प्लेटोको “शिक्षकले विद्यार्थीको मौलिक पृष्ठभूमि थाह पाउनुपर्छ” तथा प्रकृतिवादी दार्शनिक रुसोको “सबैका लागि शिक्षा”, "विद्यार्थी एक पुस्तक हो, जसको पन्ना पन्ना शिक्षकले पल्टाउनु पर्दछ” भन्ने जस्ता भनाइबाट पनि शिक्षकले विद्यार्थीको सम्पूर्ण कुरा बुझ्नु पर्दछ भन्ने कुरालाई सङ्केत गर्दछ (राना, २०१७)। त्यसैले विद्यार्थी शिक्षण सिकाइमा जति बढी सन्तुष्ट

रहन सक्दछ त्यति नै बढी शिक्षण संस्था विद्यार्थीको आकर्षणको केन्द्रबिन्दु बन्न पुग्दछ र त्यही अनुपातमा त्यस शिक्षण सस्थाको शैक्षिक उन्नयन हुन्छ । यही मर्म र भावनालाई मनन गरी यस क्याम्पसले प्रत्येक शैक्षिक सत्रको वार्षिक कार्यक्रममा नै विद्यार्थी सन्तुष्टि सर्वेक्षण गर्ने भन्ने उल्लेख भएअनुसार यस क्याम्पसको शैक्षिक, प्रशासनिक तथा भौतिक पक्षको प्रभावकारिताप्रति विद्यार्थीको सन्तुष्टिको स्तर पहिचान र यससँग सम्बन्धित समस्या एवम् समाधानका उपायहरू लगायतका विषयवस्तुमाथि गरिएको सर्वेक्षणको प्राप्ति तथा सम्बन्धित साहित्य लागायत अन्य द्वितीय स्रोतसमेतबाट प्राप्त तथ्य तथ्याङ्कहरूलाई मध्यनजर राख्दै प्रस्तावित सूचकहरूमा आधारित भई विद्यार्थीको धारणा पहिचान गरी तत्सम्बन्धमा उनीहरू सन्तुष्ट छन् कि छैनन्, सन्तुष्ट छन् भने कुन स्तरमा छन् र अझ बढी सन्तुष्ट रहन कुन कुन उपायहरू हुन सक्छन् पत्ता लगाई तिनलाई क्याम्पसका उन्नयनका लागि बन्ने नीति तथा योजनामा समावेश गर्न सुझाउने अभिप्रायका साथ सञ्चालित अध्ययनको प्राप्ति समेतका आधारमा यो लेख अगाडि बढाइएको छ ।

उद्देश्यहरू

यस अध्ययनका उद्देश्य निम्न रहेका छन् :

क) यस क्याम्पसमा शिक्षण सिकाइ, प्रशासनिक सेवा, सञ्चालित कार्यक्रम र गतिविधि, तथा अन्य विविध पक्षको प्रभावकारिताप्रति विद्यार्थीको भूमिकाको सन्तुष्टिस्तर पहिचान गर्नु ।

ख) प्रस्तुत पक्षहरूको प्रभावकारितालाई वृद्धि गर्न विद्यार्थीबाट सुझाव लिनु ।

ग) प्राप्त सुझावहरूलाई क्याम्पसको उन्नयनका लागि बन्ने नीति तथा योजनामा समावेश गर्नसुझाउनु ।

अनुसन्धानका लागि प्रश्नहरू

क) पथरी बहुमुखी क्याम्पसका स्नातक तहका विद्यार्थीहरू शैक्षिक सेवाको गुणस्तरबाट कत्तिको सन्तुष्ट छन् ?

ख) यस क्याम्पसको शिक्षण सिकाइ, प्रशासनिक सेवा, सञ्चालित कार्यक्रम र गतिविधि, विद्यार्थीको भूमिका जस्ता पक्षहरू प्रति विद्यार्थी सन्तुष्टिको स्तर के कस्तो रहेको छ ?

अध्ययनको महत्व

विद्यार्थीले किन सिकेन अथवा पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेको सिकाइ उपलब्धि किन पूरा हुन सकेन भनेर चासो राख्नु कुनै पनि शिक्षण संस्थाको कार्य हो (भट्टराई र जि.सी., २०७८) । किनकि प्रशासकले चुस्त दुरुस्त रूपमा प्रशासन चलाएको छु भन्दैमा, शिक्षकले खरो रूपमा विषयवस्तु पस्केको छु भन्दैमा अनि अन्य सम्बन्धित पक्षबाट सुन्दर रूपमा सेवा प्रवाह गरेकै छ भन्ने ठान्दैमा सेवा प्रदायक शिक्षण संस्थाले कर्तव्य पूरा गरेको ठहर्दैन (वस्ती र अन्य, २०७२)। वर्तमान शिक्षा पाठ्यक्रमको प्रभावकारिता के कस्तो रहेको छ भन्ने कुरा बुझ्नको लागि पनि विद्यार्थीको सन्तुष्टि र त्यो सन्तुष्टिलाई प्रभाव पार्ने कारक तत्त्वहरूको पहिचान गर्नु धेरै महत्त्वपूर्ण छ (ग्राहम् र अन्य, २०१३)।

अध्ययन विधि

क्याम्पसमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको सन्तुष्टिको स्तरको मापनका साथ प्रभावकारिता पहिचान गरी सुधारका उपायहरू सुझाउने यो लेख परिमाणात्मक तथा गुणात्मक गरी मिश्रित ढाँचामा मात्रात्मक वर्णात्मक शैलीमा आधारित अध्ययन साधनका रूपमा विद्यार्थी सन्तुष्टि सर्वेक्षण फाराम, प्रश्नावली, स्थलगत अवलोकन तथा आवश्यकतानुसार द्वितीय स्रोत समेतलाई लिइएको छ जसमा प्रश्नावली संरचित तथा असंरचित दुवै स्वरुपको रहेको छ (खनाल, २०७३)। यो लेख प्रथम तथ्याङ्कका स्रोतका रूपमा मूलतः विद्यार्थी सन्तुष्टि सर्वेक्षणका आधारित रहेको यस साधनका लागि यस क्याम्पसमा बिभिन्न तह र संकायमा अध्ययनरत करिव ७०० जम्मा विद्यार्थीहरूमध्येबाट सामान्य सम्भावनायुक्त नमुना छनोट विधि अवलम्बन गर्दै ७० जना अर्थात् १०% विद्यार्थीहरू नमुनाका रूपमा छनोट गरिएको छ । उक्त प्रश्नावलीका प्रत्येक प्रश्न (सूचक) का वैकल्पिक उत्तरहरू A, B, C र D निर्धारण गरिएको थियो जसको मान क्रमशः २.५, २, १.५, १ कायम गरिएको थियो जसमा D मा चिन्ह लगाएमा सुझाव पनि लेख्नुपर्ने भनी निर्देशन गरिएको थियो । यस प्रकृतिको प्रश्नावलीमा संलग्न ४० वटा सूचकका आधारमा छनोटमा परेका नमुना विद्यार्थीहरूबाट प्राप्त अभिमतमा आधारित रही उक्त सूचना तथा तथ्य तथ्याङ्कहरूलाई विश्लेषण गरिएको छ । यसैगरी द्वितीय तथ्याङ्कका हकमा सम्बन्धित साहित्यिक कृतिहरूको अध्ययन पुनरावलोकनबाट

प्राप्त तथ्य र प्रमाणहरूलाई जोड्दै यस सम्बन्धी सोधखोज, विभिन्न तह र तप्कामा गरिएको छलफल, अन्तरक्रिया साथै आफ्नो अनुभव समेतलाई अध्ययनको आधार मानी यो लेखलाई अगाडि बढाइएको छ ।

प्रस्तुत अनुसन्धान लेख पथरी बहुमुखी क्याम्पसद्वारा प्रदान गरिएका विविध सेवाहरूप्रति अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको सन्तुष्टिको स्तर पहिचान गर्ने मूलभूत उद्देश्यका साथ अघि बढाइएको अध्ययनका आधारमा प्रस्तुत गरिएको छ । विद्यार्थी सन्तुष्टि सर्वेक्षणको आधारमा पाँच मुख्य शीर्षक अन्तर्गतका चालिसओटा सूचक/विषयवस्तुहरूलाई विभिन्न आधारमा उल्लिखित तथ्याङ्कशास्त्रीय विधि र प्रक्रिया अनुसार गणना र प्रस्तुतीकरण गरिएको तथ्याङ्कका आधारमा अध्ययनको प्राप्ति र छलफललाई अघि बढाइएको छ भने परिमाणात्मक तथा गुणात्मक दुवै विधिबाट प्राप्त नतिजा तथा सैद्धान्तिक आधार समेतलाई ख्याल गरी प्राप्त निष्कर्षलाई सङ्क्षेपीकरण गरिएको छ ।

साहित्य समीक्षा

प्रस्तुत लेख मुख्य गरी हर्जवर्गद्वारा प्रतिपादित उत्प्रेरणाको दुई कारक सिद्धान्त र डौगलस मकग्रेसोरको x, y सिद्धान्तमा आधारित छ । यस अध्ययनका सन्दर्भमा सबैभन्दा उपयुक्त सिद्धान्त हजवर्ग र अन्य (१९५९) को उत्प्रेरणाको दुई कारक सिद्धान्त हो (बेवीन, २०१८) । हर्जवर्गद्वारा प्रतिपादित उत्प्रेरणाको यस सिद्धान्त अनुसार उत्प्रेरणाका दुई तत्त्वहरू रहेका हुन्छन् कामको सन्तुष्टिका तत्त्वहरू र कामको असन्तुष्टिका तत्वहरू । कामको सन्तुष्टिले एक व्यक्तिले आफ्नो काममा महसुस गरेको आनन्दको मात्रालाई बुझाउँछ । यस अन्तर्गत तलब, कामको लाभ, जिम्मेवारी, व्यक्तित्व विकास, मान्यता र उपलब्धि जस्ता व्यक्तिलाई उत्प्रेरित गर्ने तत्त्वहरू पर्दछन् जसले व्यक्तिलाई सकारात्मक सन्तुष्टि प्रदान गर्दछन् । यस्ता आन्तरिक तत्त्वहरूको वृद्धि भयो भने कामको सन्तुष्टि बढ्छ । अर्कोतर्फ कामको असन्तुष्टिले व्यक्तिको अपेक्षाहरू पूरा नभएबाट उसमा उत्पन्न भएको कामप्रतिको नकारात्मक धारणालाई बुझाउँछ । जस अन्तर्गत कामको अवस्था, कम्पनीको नीति र संरचना, कामको सुरक्षा, सुपरीवेक्षकको गुणस्तर, सहकर्मीसँगको सम्बन्ध र व्यवस्थापनको गुणस्तर पर्दछन् जुन कामको असन्तुष्टिसँग सम्बन्धित छन् । यस्ता बाह्य तत्वहरू वृद्धि भए भने कामको असन्तुष्टि बढ्छ । उनका अनुसार यदि यस्ता उत्प्रेरक तत्त्वहरूको वृद्धि भयो

भने कर्मचारीलाई काम गर्न उत्प्रेरित गर्छ जसले गर्दा उनीहरूलाई कामप्रति थप सन्तुष्ट पार्दछ यदि उत्प्रेरक तत्त्वहरूमा कमी भयो भने उनीहरूलाई कामप्रति नैराश्यता उन्पन्न भइ असन्तुष्टि बढेर जान्छ (जिम्मरम्यान र र्‍यापापोर्ट, १९८८)।

हर्जवर्गको यस सिद्धान्तले भनेझैँ कुनै पनि शैक्षिक संस्थामा प्रेरक तत्त्वहरूको वृद्धि भयो भने विद्यार्थी सन्तुष्टि बढेर जान्छ भने प्रेरक तत्त्वहरूमा कमी आयो भने विद्यार्थीको सन्तुष्टिको मात्रामा कमी आउँछ। त्यसैले प्रेरक तत्त्वहरूको अवस्था विश्लेषण गरी शैक्षिक संस्थाप्रतिको विद्यार्थीको सन्तुष्टिको मात्रा मापन गरिरहनु सान्दर्भिक देखिन्छ। धेरै सिद्धान्त र मोडेलहरूले शिक्षाको गुणस्तर र शिक्षाको गुणस्तरका सूचकहरूलाई समेट्दछन्। डब्ल्यू एड्वर्ड्स् डेमिङ् (१९८२) द्वारा विकसित कुल गुणस्तर व्यवस्थापन सिद्धान्त-टी.क्यू.एम.ले विद्यार्थीहरूलाई संस्थागत उत्पादन मान्दछ। त्यसैले यस सिद्धान्तअनुसार उच्च शिक्षा संस्थाहरूले तिनीहरूलाई सन्तुष्ट पार्न र उनीहरूलाई प्रभाव पार्ने प्रेरक कारकहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्न आवश्यक छ। यस सिद्धान्तका प्रतिपादक डेमिङ् (१९८२) का अनुसार अप्रत्यासितता र अनिश्चिततालाई घटाएर शिक्षाको गुणस्तर वृद्धि गर्न सकिन्छ। विश्वविद्यालयलगायत उच्च शैक्षिक संस्थाको उत्पादकत्व र गुणस्तर वृद्धि गर्नका लागि सबैभन्दा मूल्यवान तथा नवीन रणनीतिहरूकोउपयोग गर्नुपर्दछ, विविध गतिविधिहरूमा विद्यार्थीहरूलाई सक्रिय ढङ्गले संलग्नता गराउनुपर्छ।

यसबाट उनीहरू आफ्नो संस्थाप्रति खुसी भई प्रोत्साहित हुन्छन् जसबाट उनीहरू संस्थाको उन्नयनका लागि प्रतिबद्ध रहन्छन्। यसले विद्यार्थीलाई सन्तुष्टि प्रदान गर्न मद्दत गर्दछ (रेडमण्ड र अन्य, २००८)। त्यसैले लो (२०१०) का अनुसार विद्यार्थीको सन्तुष्टि मापन गर्नु सिकाइ वातावरणमा एक जटिल कार्य भए तापनि विद्यार्थीको सिकाइको गुणस्तर र विद्यार्थीको कार्यसम्पादनको मूल्याङ्कन गर्ने यो एक महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो जसले विद्यार्थीको दृष्टिकोणमा शैक्षिक कार्यसम्पादन अगाडि बढेको छ भन्ने कुरा चित्रित हुन्छ। यसर्थ यस अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार डेमिङ् (१९८२) द्वारा विकसित कुल गुणस्तर व्यवस्थापन सिद्धान्त-टी.क्यू.एम.सिद्धान्तसँग बढी नजीक रहेको देखिन्छ। त्यसैगरी कामदारहरू दुई प्रकृतिका हुने भन्ने व्याख्या गरिएको डौगलस मकग्रेसोर (१९०६-१९६४) को X,Y सिद्धान्तमध्ये X सिद्धान्त अनुसार व्यक्तिहरू नकारात्मक दृष्टिकोणका हुँने

हुँदा उनीहरू हरेक विषयवस्तुलाई नकारात्मक सोचबाट हेर्दछन्, नकारात्मक रूपमा लिने गर्दछन् । यो प्रवृत्ति विद्यार्थीमा पनि देखा पर्दछ फलस्वरुप उनीहरू हरेक विषयवस्तुलाई नकारात्मक रुपबाट व्याख्या गर्दछन् । त्यसैगरी Y सिद्धान्त अनुसार कोहि व्यक्ति विद्यार्थी सकारात्मक सोच रहेका हुन्छन् जसले हरेक विषयवस्तुलाई सकारात्मक कोणबाट हेर्दछन् र सोहिअनुसार आफ्नो प्रतिक्रिया व्यक्त गर्दछन् (लटर एल र अन्य, २०१५)।

सामाजिक मनोविज्ञानका यिनै सिद्धान्तलाई नै सैद्धान्तिक आधारका रूपमा लिई साही आधारमा यस लेखको समीक्षात्मक विश्लषण गरिएको छ । प्रस्तुत छलफलको आधारमा विद्यार्थी सन्तुष्टिको विषयमा समावेश विषयवस्तुप्रति बढी विद्यार्थीको सकारात्मक दृष्टिकोण तथा केही विद्यार्थीको नकारात्मक दृष्टिकोण रहेको देखिन्छ । यसर्थ प्रस्तुत अध्ययनप्रति विद्यार्थीको दृष्टिकोण कुनै विषयवस्तुमा x सिद्धान्तसँग तथा कुनै विषयवस्तुमा y सिद्धान्तसँग मिल्दो देखिन्छ । यस आधारबाट हेर्दा, कुनै पनि शैक्षिक संस्थामा आबद्ध विद्यार्थीको सो संस्थाप्रतिको धारणा र सन्तुष्टिको मात्रा केकस्तो रहेको छ भनी अध्ययन गर्नु पर्दछ ।

अवधारणात्मक रुपरेखा

यस अध्ययनको रुपरेखा चित्र नं. १ मा देखाइएअनुसार शैक्षिक गुणस्तर मोडेलमा आधारित निम्न अवधारणात्मक ढाँचाद्वारा समर्थित छ । यस अध्ययनमा विद्यार्थी सन्तुष्टि आश्रित चर रहेको छ । यस अध्ययनमा शिक्षण सिकाइको अवस्था, प्रशासनिक सेवा, सञ्चालित कार्यक्रम र गतिविधि, पठनपाठनका अवस्था, पुस्तकालय सुविधा, छात्रवृत्ति वितरण, प्रविधिको प्रयोग, परीक्षा प्रणाली, शैक्षिक गुणस्तर र सिकाइ वातावरण जस्ता स्वतन्त्र चरहरूको सम्बन्ध आश्रित चरसँग हेरिएको छ ।

चित्र न. १

अध्ययनको अवधारणात्मक रुपरेखा

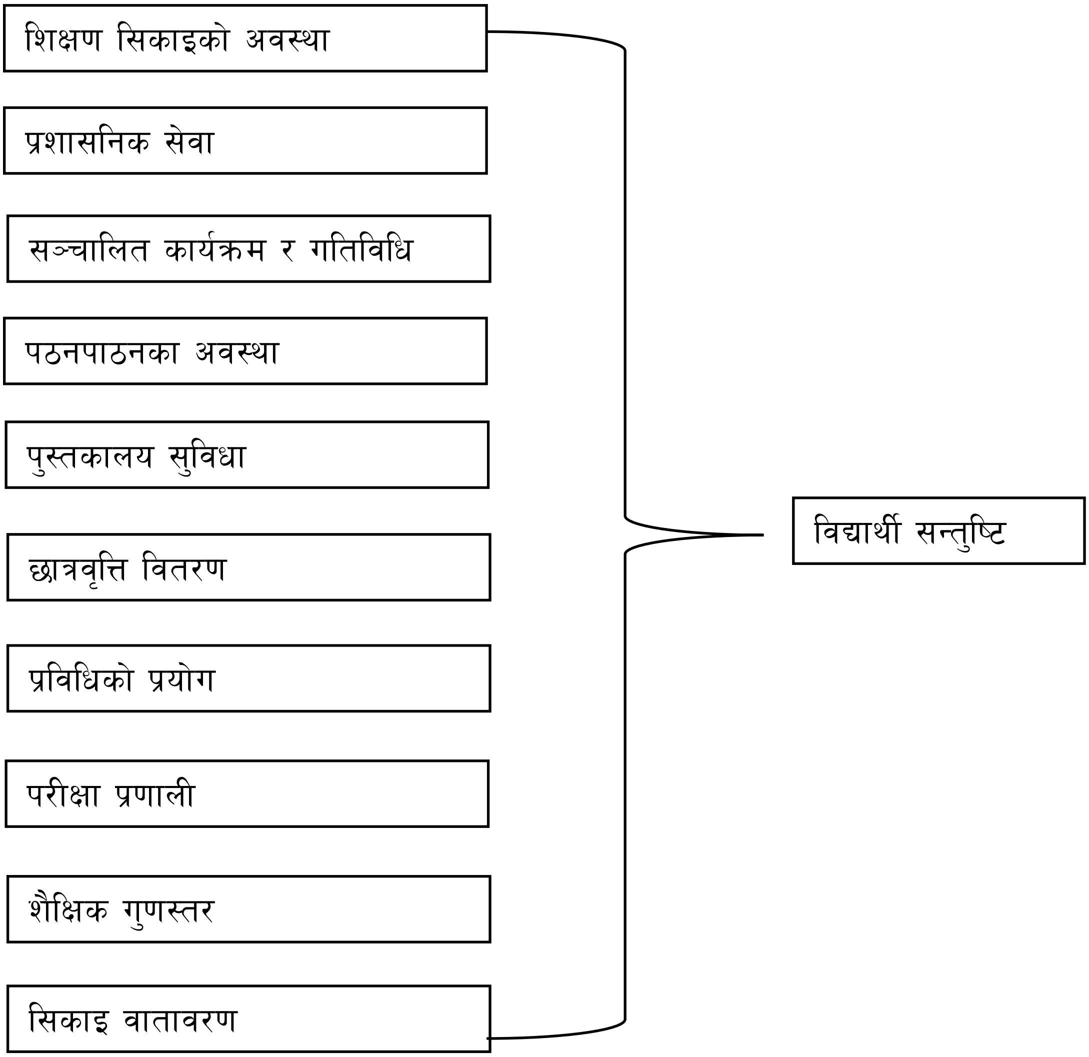
शिक्षण सिकाइको अवस्था
प्रशासनिक सेवा
सञ्चालित कार्यक्रम र गतिविधि
पठनपाठनका अवस्था
पुस्तकालय सुविधा
छात्रवृत्ति वितरण
प्रविधिको प्रयोग
परीक्षा प्रणाली
शैक्षिक गुणस्तर
सिकाइ वातावरण
विद्यार्थी सन्तुष्टि

नतिजा

यस अध्ययनले पथरी बहुमुखी क्याम्पसका विद्यार्थीहरूको विविध गतिविधिप्रति सन्तुष्टिको स्तर के कस्तो छ, पत्ता लगाउन परिमाणात्मक तथा वर्णात्मक विधिहरू प्रयोग गरी ४० वटा सूचकबाट प्राप्त परिणामहरू विषयगत रूपमा तालिका, प्रतिशत, औसत आदिका आधारमा र विकल्पले प्रतिनिधित्व गरेको अङ्कको आधारमा प्राप्त अङ्कमा प्रश्नगत औसत सन्तुष्टि स्तर प्रस्तुति तथा

व्याख्या विश्लेषण गरी यस क्याम्पसको शिक्षण सिकाइ, प्रशासनिक सेवा, सञ्चालित कार्यक्रम र गतिविधि, विद्यार्थीको भूमिका तथा अन्य विविध पक्षका विविध विषयवस्तुसम्बन्धीको विद्यार्थीको सन्तुष्टिस्तर पहिचान गर्न खोजिएको छ जसमा निम्न प्रतिनिधिमूलक सूचकबाट प्राप्त सूचनालाई प्रतिनिधिमूलक परिणाम मानी अध्ययनलाई निम्नानुसार अघि बढाइएको छ :

सम्बन्धित सूचकमा विद्यार्थीको अभिमतको प्रतिशत र अङ्कभारको आधारमा शिक्षण सिकाइको प्रभावकारिताप्रति विद्यार्थीको सन्तुष्टि स्तरको पहिचान

प्रस्तुत शीर्षकसँग सम्बन्धित ६ वटा सूचकमध्ये यहाँ प्रतिनिधिमूलक सूचकको रूपमापठनपाठन- सम्बन्धी सूचकमा मात्र आधारित रही निम्नानुसार प्रश्नगत औसत सन्तुष्टि प्रतिशत र औसत सन्तुष्टि स्तर प्रस्तुत गरिएको छ ।

१) पठन-पाठनको अवस्थासम्बन्धी विद्यार्थीको सन्तुष्टिको स्तर :

पठनपाठन सम्बन्धमा नमुना विद्यार्थीबाट आएको प्रतिक्रियालाई देहाय बमोजिमको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका न. १

पठन-पाठनको अवस्थासम्बन्धी विद्यार्थीको सन्तुष्टिको स्तर

सन्तुष्टि स्तर	प्रतिधित्व	विद्यार्थी सङ्ख्या	प्रतिशत	अङ्कभार
A	२.५	१२	१७.१४	३०
B	२	४१	५८.५७	८२
C	१.५	१२	१७.१४	१८
D	१	५	७.४३	५
जम्मा		७०	१००	१३५
प्रश्नगत औसत प्रतिशत तथा औसत सन्तुष्टिस्तर			४०.७१	१.९३

प्रस्तुत तालिका अनुसार पठन पाठन सम्बन्धी गरिएको प्रश्नमा सन्तुष्टिस्तर B मा सबैभन्दा बढी ४१ जना (५८.५७ प्रतिशत) विद्यार्थीले प्रतिक्रिया दिएको पाइयो भने १२/१२ जना (१७.४३

प्रतिशत) विद्यार्थीबाट A र C स्तरमा तथा ५ जना (७.४३ प्रतिशत) विद्यार्थीबाट D स्तरमा आफ्नो अभिमत जाहेर गरेको पाइयो । औसतमा ४०.७१ प्रतिशत विद्यार्थीहरू पठनपाठनको अवस्थाप्रति सन्तुष्ट भएको पाइन्छ भने विद्यार्थीद्वारा अभिव्यक्त अभिमतलाई अङ्कभारमा रुपान्तरण गरेर हेर्दा पठनपाठन सम्बन्धमा विद्यार्थीको औसत सन्तुष्टिस्तर १.९३ रहेको पाइन्छ जुन B को नजिक रहेको देखिन्छ ।

क्याम्पसको प्रशासनिक सेवासम्बन्धी विद्यार्थीको सन्तुष्टिस्तरको पहिचान :

प्रस्तुत शीर्षकसँग सम्बन्धित १० वटा सूचकमध्ये यहाँ प्रतिनिधिमूलक सूचकको रूपमा क्याम्पसको प्रशासनिक सेवासम्बन्धी सूचकमा मात्र आधारित रही निम्नानुसार प्रश्नगत औसत सन्तुष्टि प्रतिशत र औसत सन्तुष्टि स्तर प्रस्तुत गरिएको छ ।

१) क्याम्पसको प्रशासनिक सेवासम्बन्धी विद्यार्थीको सन्तुष्टिको स्तर :

नमुना छनोटमा परेका विद्यार्थीहरूको क्याम्पसको प्रशासनिक सेवाका सम्बन्धमा प्राप्त प्रतिक्रियालाई देहाय बमोजिमको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका न. २

क्याम्पसको प्रशासनिक सेवासम्बन्धी विद्यार्थीको सन्तुष्टिको स्तर

सन्तुष्टि स्तर	प्रतिधित्व	विद्यार्थी संख्या	प्रतिशत	अङ्कभार
A	२.५	१४	२०	३५
B	२	३०	४२.८६	६०
C	१.५	२४	३४.२९	३६
D	१	२	२.८५	२
जम्मा		७०	१००	१३३
प्रश्नगत औसत प्रतिशत र औसत सन्तुष्टिस्तर			३४.२०	१.९

प्रस्तुत तालिका अनुसार क्याम्पसको प्रशासनिक सेवासम्बन्धी गरिएको प्रश्नमा सन्तुष्टिस्तर B मा सबैभन्दा बढी ३० जना (४२.८६ प्रतिशत) विद्यार्थीले प्रतिक्रिया दिएको पाइयो भने A, C र D

स्तरमा क्रमशः १४, २४, २ जना (२०, १४.२९. र २.८६ प्रतिशत) विद्यार्थीले आफ्नो अभिमत जाहेर गरेको पाइयो । औसतमा ३४.२० प्रतिशत विद्यार्थीहरू क्याम्पसको प्रशासनिक सेवाप्रति सन्तुष्ट भएको पाइन्छ भने विद्यार्थीद्वारा अभिव्यक्त अभिमतलाई अङ्कभारमा रुपान्तरण गरेर हेर्दा शिक्षकले सबै विद्यार्थीलाई गर्ने व्यवहारसम्बन्धी विद्यार्थीको औसत सन्तुष्टिस्तर १.९० रहेको पाइन्छ जुन B को नजिक रहेको देखिन्छ ।

सञ्चालित कार्यक्रम तथा गतिविधिसम्बन्धी विद्यार्थीको सन्तुष्टि स्तरको पहिचान :

प्रस्तुत शीर्षकसँग सम्बन्धित ६ वटा सूचकमध्ये यहाँ प्रतिनिधिमूलक सूचकको रूपमा क्याम्पसको आन्तरिक परीक्षा प्रणालीसम्बन्धी सूचकमा मात्र आधारित रही निम्नानुसार प्रश्नगत औसत सन्तुष्टि प्रतिशत र औसत सन्तुष्टि स्तर प्रस्तुत गरिएको छ ।

१) क्याम्पसको आन्तरिक परीक्षा प्रणालीसम्बन्धी विद्यार्थीको सन्तुष्टिको स्तर :

क्याम्पसको आन्तरिक परीक्षा प्रणालीका सम्बन्धमा नमुना विद्यार्थीबाट आएको प्रतिक्रियालाई देहाय बमोजिमको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका न. ३

क्याम्पसको आन्तरिक परीक्षा प्रणालीसम्बन्धी विद्यार्थीको सन्तुष्टिको स्तर

सन्तुष्टि स्तर	प्रतिधित्व	विद्यार्थी सङ्ख्या	प्रतिशत	अङ्कभार
A	२.५	२०	२८.५७	५०
B	२	३८	५४.२९	७६
C	१.५	१०	१४.२९	१५
D	१	२	२.८६	२
जम्मा		७०	१००	१४३
प्रश्नगत औसत प्रतिशत र औसत सन्तुष्टिस्तर			३९.७६	२.०४

प्रस्तुत तालिका अनुसार क्याम्पसको आन्तरिक परीक्षा प्रणालीसम्बन्धी गरिएको प्रश्नमा सन्तुष्टिस्तर B मा सबैभन्दा बढी ३८ जना (५४.२९ प्रतिशत) विद्यार्थीले प्रतिक्रिया दिएको पाइयो

भने A, C र D स्तरमा क्रमशः २०, १०, २ जना (२८.५७, १४.२९.र २.८६ प्रतिशत) विद्यार्थीले आफ्नो अभिमत जाहेर गरेको पाइयो । औसतमा ३९.७६ प्रतिशत विद्यार्थीहरू क्याम्पसको आन्तरिक परीक्षा प्रणालीप्रति सन्तुष्ट भएको पाइन्छ भने विद्यार्थीद्वारा अभिव्यक्त अभिमतलाई अङ्कभारमा रुपान्तरण गरेर हेर्दा क्याम्पसको आन्तरिक परीक्षा प्रणालीसम्बन्धी विद्यार्थीको औसत सन्तुष्टिस्तर २.०४ रहेको पाइन्छ जुन सन्तुष्टिस्तर लगभग B भन्दा माथि रहेको देखिन्छ ।

क्याम्पसका विविध गतिविधिमा विद्यार्थीको भूमिकासम्बन्धी विद्यार्थीको सन्तुष्टि स्तरको पहिचान :

प्रस्तुत शीर्षकसँग सम्बन्धित ९ वटा सूचकमध्ये यहाँ प्रतिनिधिमूलक सूचकको रूपमा पठनपाठन प्रभावकारी बनाउन विद्यार्थीको भूमिकासम्बन्धी सूचकमा मात्र आधारित रही निम्नानुसार प्रश्नगत औसत सन्तुष्टि प्रतिशत र औसत सन्तुष्टि स्तर प्रस्तुत गरिएको छ ।

१) पठनपाठन प्रभावकारी बनाउन विद्यार्थीको भूमिकासम्बन्धी विद्यार्थीको सन्तुष्टिको स्तर :

नमुना छनोट परेका विद्यार्थीबाट पठनपाठन प्रभावकारी बनाउन विद्यार्थीको भूमिकासम्बन्धी प्राप्त प्रतिक्रिया निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका न. ४

पठनपाठन प्रभावकारी बनाउन विद्यार्थीको भूमिकासम्बन्धी विद्यार्थीको सन्तुष्टिको स्तर :

सन्तुष्टि स्तर	प्रतिधित्व	विद्यार्थी संख्या	प्रतिशत	अङ्कभार
A	२.५	१८	२५.७१	४५
B	२	३३	४७.१४	६६
C	१.५	१८	२५.७१	२७
D	१	१	१.४३	१
जम्मा		७०	१००	१३९
प्रश्नगत औसत प्रतिशत र औसत सन्तुष्टिस्तर			३५.४७	१.९९

प्रस्तुत तालिका अनुसार पठनपाठन प्रभावकारी बनाउन विद्यार्थीको भूमिकासम्बन्धी गरिएको

प्रश्नमा सन्तुष्टिस्तर B मा सबैभन्दा बढी ३३ जना (४७.१४ प्रतिशत) विद्यार्थीले प्रतिक्रिया दिएको पाइयो भने A, C र D स्तरमा क्रमशः १८, १८, १ जना (२५.७१, २५.७१ र १.४३ प्रतिशत) विद्यार्थीले आफ्नो अभिमत जाहेर गरेको पाइयो । औसतमा ३५.४७ प्रतिशत विद्यार्थीहरू क्याम्पसको पठनपाठन प्रभावकारी बनाउन विद्यार्थीले खेलेको भूमिकाप्रति सन्तुष्ट रहेको देखिन्छ । यसैगरी विद्यार्थीले व्यक्त गरेको अभिमतलाई अङ्कभारमा रुपान्तरण गरेर हेर्दा पठनपाठन प्रभावकारी बनाउन विद्यार्थीको भूमिकासम्बन्धी विद्यार्थीको औसत सन्तुष्टिस्तर १.९९ रहेको पाइन्छ जुन सन्तुष्टिस्तर लगभग B को हाराहारीमा रहेको देखिन्छ ।

क्याम्पसका अन्य विबिध पक्षहरूका सम्बन्धमा विद्यार्थीको सन्तुष्टिस्तरको पहिचान :

प्रस्तुत शीर्षकसँग सम्बन्धित ९ वटा सूचकमध्ये यहाँ प्रतिनिधिमूलक सूचकको रूपमा क्याम्पसले प्रदान गरेको छात्रवृत्तिको अवस्थासम्बन्धी सूचकमा मात्र आधारित रही निम्नानुसार प्रश्नगत औसत सन्तुष्टि प्रतिशत र औसत सन्तुष्टि स्तर प्रस्तुत गरिएको छ ।

१) क्याम्पसले प्रदान गरेको छात्रवृत्तिको अवस्थासम्बन्धी विद्यार्थीको सन्तुष्टिको स्तर :

नमुना छनोट परेका विद्यार्थीबाट क्याम्पसले प्रदान गरेको छात्रवृत्तिको अवस्था सम्बन्धी प्राप्त प्रतिक्रियालाई देहाय बमोजिमको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका न. ५

क्याम्पसले प्रदान गरेको छात्रवृत्तिको अवस्थासम्बन्धी विद्यार्थीको सन्तुष्टिको स्तर

सन्तुष्टि स्तर	प्रतिनिधित्व	विद्यार्थी सङ्ख्या	प्रतिशत	अङ्कभार
A	२.५	२१	३०	५२.५
B	२	३४	४८.५७	६८
C	१.५	१५	२१.४३	२२.५
D	१	०	०	०
जम्मा		७०	१००	१४३
प्रश्नगत औसत प्रतिशत र औसत सन्तुष्टिस्तर			३७.१८	२.०४

प्रस्तुत तालिका अनुसार क्याम्पसले प्रदान गरेको छात्रवृत्तिको अवस्थासम्बन्धी गरिएको प्रश्नमा सन्तुष्टिस्तर B मा सबैभन्दा बढी ३४ जना (४८.५७ प्रतिशत) विद्यार्थीले प्रतिक्रिया दिएको पाइयो भनेA, C र Dस्तरमाक्रमशः २१, १५, ० जना (३०, २१.४३.र ० प्रतिशत) विद्यार्थीले आफ्नो अभिमत जाहेर गरेको पाइयो । औसतमा ३७.१८ प्रतिशत विद्यार्थीहरू क्याम्पसले प्रदान गरेको छात्रवृत्तिको अवस्थाप्रति सन्तुष्ट भएको पाइन्छ भने विद्यार्थीद्वारा अभिव्यक्त अभिमतलाई अङ्कभारमा रुपान्तरण गरेर हेर्दा छात्रवृत्तिको अवस्थासम्बन्धी विद्यार्थीको औसत सन्तुष्टिस्तर २.०४ रहेको पाइन्छ जुन सन्तुष्टिस्तर लगभग B भन्दा झिनो रूपमा माथि रहेको देखिन्छ ।

विकल्पले प्रतिनिधित्व गरेको अङ्कको आधारमा

विकल्पले प्रतिनिधित्व गरेको अङ्कको आधारमा औसत प्राप्ताङ्क र प्रश्नगत औसत सन्तुष्टिस्तरलाई घट्दो क्रममा राखेर हेर्दा शिक्षकले विद्यार्थीलाई गर्ने व्यवहारप्रति विद्यार्थीको सन्तुष्टिको स्तर सवैभन्दा बढी (२.२२) र क्याम्पसले गर्ने विद्यार्थीको हाजिरीप्रति सवैभन्दा कम (१.७२) रहेको देखिन्छ भने अन्य प्रश्नगत सूचकहरूको सन्तुष्टिस्तर तालिकामा उल्लेख गरिएअनुसार रहेको पाइन्छ जुन कुरा अनुसूची १ मा प्रस्तुत गरिएको छ । यसैगरी प्रस्तुत प्रश्नगत सूचकका आधारमा प्राप्त गरेको कोलमअनुसारको विकल्पगत कुल औसत प्राप्ताङ्क विवरण तल तालिकामा उल्लेख भएअनुसार रहेको पाइयो ।

तालिका न. ६

कोलमअनुसारको विकल्पगत कुल औसत प्राप्ताङ्क विवरण

सन्तुष्टिस्तर	प्रतिनिधित्व	प्रश्न⁄सूचकको विकल्पका आधारमा प्राप्त कुल औसत प्राप्ताङ्क
A	२.५	५०.८८
B	२	६०.७५
C	१.५	२४.७६
D	१.	२.५६
औसत सन्तुष्टिस्तर		**१.९९=२.०**

प्रस्तुत तालिका अनुसार सूचकको विकल्पका आधारमा हेर्दा B कोलममा विद्यार्थीको औसत प्राप्ताङ्क सबैभन्दा बढी ६०.७५ र D कोलममा २.५६ रहेको पाइएकोले विद्यार्थीको सन्तुष्टिको स्तर D रहेको देखिन्छ ।

समग्रमा प्रश्नगत औसत विद्यार्थी सन्तुष्टि प्रतिशत र औसत विद्यार्थी सन्तुष्टिस्तर

“पथरी वहुमुखी क्याम्पसमा विद्यार्थी सन्तुष्टिस्तर” को पहिचानसँग सम्बन्धित ४० वटा प्रश्नगत सूचकहरूबाट प्राप्त अभिमतका आधारमा विकल्पले प्रतिनिधित्व गरेको अङ्कको अङ्कभार अनुसार प्रश्नगत औसत विद्यार्थी सन्तुष्टि प्रतिशत र औसत विद्यार्थी सन्तुष्टिस्तरलाई समग्रमा हेर्दा प्रश्नगत कुल औसत सन्तुष्टि प्रतिशत ३६.२४ तथा कुल औसत सन्तुष्टिस्तर १.९९ अर्थात २.० रहेको पाइयो भने यी दुवै आधार ९कुल औसत प्रतिशत र कुल सन्तुष्टिस्तरलाई केलाउँदा यस क्याम्पसमा शिक्षकको सबै विद्यार्थीप्रति गर्ने समान व्यवहारप्रति विद्यार्थीहरूको सन्तुष्टिको अवस्था सबैभन्दा उच्च देखियो जुन कुरा कुल औसत प्रतिशत र कुल औसत सन्तुष्टिस्तर क्रमश ४४.०४ तथा २.२२ (सबैभन्दा बढी) भएबाट पुष्टि हुन्छ । उक्त कुरा तालिकामा प्रस्तुत भएअनुसार प्रमाणित रहको पाइन्छ ।

प्रस्तुत पक्षहरूको प्रभावकारितालाई वृद्धि गर्न विद्यार्थीबाट प्राप्त सुझावहरू

प्रश्नगत आधारमा र क्याम्पसको शैक्षिक गुणस्तरसम्बन्धी खुला प्रश्नावलीका आधारमा प्राप्त भएका मुख्य सुझावहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।

शिक्षणसिकाइका सम्बन्धमा सबै कक्षा प्रविधिमैत्री बनाउन अझ बढी जोड दिनुपर्ने, सबै कक्षामा गुणस्तरीय प्रोजेक्टरको व्यवस्था गर्नुपर्ने, शिक्षकहरू विद्यार्थीका समस्या वा जिज्ञासा समाधानतर्फ क्रियाशील हुनुपर्ने, प्रयोगात्मक शिक्षणसिकाइतर्फ बढी जोड दिनुपर्ने, शिक्षकले विद्यार्थीलाई सधै उत्प्रेरित गर्नुपर्ने, सुन्दर र रमणीय वातावरणमा पठनपाठन हुनुपर्ने, कक्षा नियमित रूपमा सञ्चालन हुनुपर्ने, परीक्षा तयारी कक्षा सञ्चालन हुनुपर्ने, अतिरिक्त कक्षाको व्यवस्थापन हुनुपर्ने, शिक्षक बढी सिर्जनशील हुनुपर्ने, अनुभवी तथा दक्ष शिक्षकद्वारा शिक्षण हुनुपर्ने, विद्यार्थीको रुचिअनुसार अरु विषय तथा अरु सङ्कायको पनि पढाइ सुरु गर्नुपर्ने, प्रविधिमैत्री शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा जोड दिनु पर्ने, आदि जस्ता सुझावहरू प्राप्त भएका छन् भने प्रशासनिक सुधारका सम्बन्धमा ई-लाइब्रेरी

सुविधाको प्रभावकारी प्रयोग हुनुपर्ने, विद्यार्थीलाई कम्प्युटर प्रयोगको व्यवस्था मिलाउनुपर्ने, पुस्तकालयमा प्रयाप्त पुस्तकको व्यवस्थापन हुनुपर्ने, आन्तरिक परीक्षा एक शैक्षिक वर्षमा तीन पटक गरिनुपर्ने, बाह्य परीक्षाको परीक्षाकेन्द्र आफ्नै क्याम्पसमा गराउन पहल गर्नुपर्ने, विद्यार्थी उपस्थितिलाई अनिवार्यता गराउनुपर्ने, १०/१५ मिनेट खाजा खाने समयको व्यवस्था मिलाइदिनुपर्ने र खाजा गुणस्तरीय हुनुपर्ने, क्याम्पसबाट पाउनुपर्ने सूचना यथाशीघ्र उपलब्ध गराउनुपर्ने, विद्यार्थीका हरेक समस्या/गुनासा उचित ढङ्गबाट यथाशीघ्र सम्बोधन हुनुपर्ने, विद्यार्थीको हाजिरीलाई अनिवार्य र व्यवस्थित रुपले लागु गर्नुपर्ने, विद्यार्थीले गल्ती गरे वा क्याम्पसमा कुनै क्षति हुने काम गरे कडा कारवाही हुनुपर्ने, क्याम्पससँग सरोकार नरहेका व्यक्तिहरूलाई प्रवेशमा पूर्ण रूपमा रोक लगाउनुपर्ने, व्यवस्थित छात्रावासको व्यवस्था हुनुपर्ने, हेल्पडेस्कबाट पाउने सुविधा आवश्यक परेको समयमा तुरुन्त पाउनुपर्ने, लेखाशाखा पूरा समय खुला हुनुपर्ने, चौकीदारको व्यवहार सबै विद्यार्थीप्रति समान हुनुपर्ने, हरेक कक्षामा वाइफाइको व्यवस्था हुनुपर्ने, इ.मी.स.शाखाबाट प्रदान हुने सेवा यथाशीघ्र उपलब्ध हुनुपर्ने, क्याम्पसले सञ्चालन गर्ने अन्य प्रशासनिक सेवाहरू चुस्त दुरुस्त हुनुपर्ने, आदि जस्ता सुझावहरू प्राप्त भएका छन् ।

त्यसैगरी क्याम्पसमा सञ्चालित कार्यक्रम तथा गतिविधि सम्बन्धमा खेलकुद कार्यक्रमलाई अझै प्राथमिकत दिनुपर्ने, कार्यक्रमपूर्व नै कार्यक्रमको बारेमा जानकारी गराउनुपर्ने, सञ्चालित कार्यक्रममा शिक्षककर्मचारी तथा विद्यार्थीको सहभागिता बढाइनुपर्ने, अतिरिक्त क्रियाकलापको मात्रा बढाउनुपर्ने, समय सापेक्ष कार्यविधि, नीति तथा योजना तर्जुमा गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने, आदि जस्ता सुझावहरू प्राप्त भएका छन् भने विद्यार्थीको भूमिका सम्बन्धमा सवै विद्यार्थीले क्याम्पसको पोसाक नियमित एवम् अनिवार्य रूपमा लगाउनुपर्ने, विद्यार्थीले आफ्नो अनुशासन अनिवार्य रूपमा पालना गर्नुपर्ने, विद्यार्थी अनुशासन कायम गर्न गराउन स्व.वि.यु.ले विशेष प्रभावकारी भूमिका खेल्नुपर्ने, स्व.वि.यु.ले अधिकार र कर्तव्य एकै सिक्काका दुई पाटा हुन् भन्ने बुझ्नुपर्ने, आन्तरिक परीक्षामा सबै विषयमा सबै विद्यार्थीहरू अनिवार्य रूपमा सहभागी हुनुपर्ने, क्याम्पस प्रवेश गरिसकेपछि चौकीदारको अनुमतिबिना बाहिर निस्कन नहुने, शिक्षकप्रति सधैँ आदर सम्मान गर्ने बानीको विकास गर्नुपर्ने, विद्यार्थीहरू नियमित रूपमा समयमै उपस्थित भई क्याम्पस

समयसम्म बस्नुपर्ने, विद्यार्थी गुणस्तर समूह (एस.क्यू.सी) को क्रियाशीलता बढाउनुपर्ने, विद्यार्थी हाजिरीलाई नियमित, व्यवस्थित र अनिवार्य गरिनुपर्ने, विद्यार्थी अन्तरक्रिया कार्यक्रमलाई बढी प्रोत्साहन गरिनुपर्ने, आदि जस्ता सुझावहरू प्राप्त भएका छन् साथै अन्य पक्षहरूका सम्बन्धमा टाढाबाट आउने विद्यार्थीका लागि क्याम्पस बसको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने तथा छात्रवृत्ति वितरणमा विशेष प्राथमिकता दिनुपर्ने साथै छात्रावासको व्यवस्था हुनुपर्ने, शौचालय सरसफाइमा अझै ध्यान दिदै असान्दर्भिक र असभ्य कुराहरूलाई निर्मूल गरिनुपर्ने, विद्यार्थीहरूको आर्थिक अवस्थाको मूल्याङ्कन गरेर मात्र शुल्क निर्धारण गर्नुपर्ने, प्राध्यापकले समयमा पारिश्रमिक पाउनुपर्ने, पिउनेपानी शुद्धीकरणको व्यवस्था हुनुपर्ने, क्याम्पसका विविध समस्या समाधानमा विशेष जोड दिनुपर्ने, क्याम्पस प्रशासनले यथेष्ट आर्थिक स्रोत जुटाउनुपर्ने, पार्किङ्को उचित व्यवस्थापन गर्नुपर्ने, हरेक कक्षामा सी.सी.टी.भी.जडानको व्यवस्था हुनुपर्ने, क्याम्पसमा सदासर्वदा शान्त वातावरणको व्यवस्था हुनुपर्ने, क्याम्पसमा हुने राजनीतिकरणलाई पूर्णरूपमा नियमन र नियन्त्रण हुनुपर्ने, क्याम्पसका वार्षिक कार्यक्रमहरू निर्मित क्यालेन्डर अनुसार सञ्चालन हुनुपर्ने, क्याम्पसको वातावरणीय सरसफाइ कार्यक्रमलाई अझ बढी प्रभावकारी बनाउनुपर्ने, आदि जस्ता सुझावहरू प्राप्त भएका छन् ।

छलफल

यस अध्ययनले पथरी बहुमुखी क्याम्पसमा शिक्षण सिकाइ, प्रशासनिक सेवा, सञ्चालित कार्यक्रम रगतिविधि, विद्यार्थीको भूमिका तथा अन्य विविध पक्षको प्रभावकारिताप्रति विद्यार्थीको सन्तुष्टिस्तरकोपहिचान गर्नु मुख्य उद्देश्य राखेको छ भने प्रस्तुत पक्षहरूको प्रभावकारितालाई वृद्धि गर्न विद्यार्थीबाट सुझाव लिनु तथा प्राप्त सुझावहरूलाई क्याम्पसको उन्नयनका लागि बन्ने नीति तथा योजनामा समावेश गर्न सुझाउनुजस्ता अन्य उद्देश्यहरूलाई पनि समेटेको छ । मूलतः क्याम्पसको शिक्षणसिकाइ, प्रशासनिक सेवा, सञ्चालित कार्यक्रम तथा गतिविधि, विद्यार्थीको भूमिका अन्यपक्षहरूका विविध विषयवस्तुहरूको विभिन्न आधारमा सूक्ष्म रूपमा अध्ययन गरिएको छ । अध्ययनको नतिजाहरूले अधिकांश विद्यार्थीहरू पथरी बहुमुखी क्याम्पसमा प्रदान गरिएको सेवाको गुणस्तरसँग सन्तुष्ट रहेको देखाएको पाइएको छ । ती समग्रसेवाको परिणामप्रति विद्यार्थीहरूको सन्तुष्टिको स्तर औसतभन्दा माथि रहेको देखाएको छ । विभिन्न आधारमा औसत विद्याथी

सन्तुष्टिस्तरलाई सङ्क्षेपीकरण गर्दा सन्तुष्टिस्तर A, B, C, D (जसको मान क्रमशः २.५, २,१.५, १) मध्ये कुल औसत सन्तुष्टिस्तर B (१.९९ अर्थात् २.०) रहेको पुष्टि हुन्छ। यसबाट क्याम्पसको समग्र अवस्था अपेक्षा गरिएअनुरुप हुन नसके पनि उज्वलतातर्फ नै अघि बढ्दै गएको प्रमाणित भने हुन्छ । साथै प्रस्तुत पक्षहरू अन्तर्गतका उल्लिखित विषयवस्तुहरू प्रतिको सन्तुष्टि र त्यस सन्तुष्टिको प्रभावकारितालाई अझ वृद्धि गर्नका लागि प्राप्त भएका निष्कर्षित सुझावहरूलाई क्याम्पसको समग्र सुधारका लागि चाल्नुपर्ने कदमहरूका रूपमा लिई क्याम्पसको आगामी बन्ने नीति तथा योजनाका लागि मार्गनिर्देशन बन्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत अध्ययनको रहेको छ। समग्रमा यस अध्ययनले क्याम्पसको गुणस्तरीयता र विद्यार्थी सन्तुष्टिबिच नजिकको सम्बन्ध रहेको प्रष्टसँग देख्न सकिन्छ। यसर्थ यो अध्ययन (हर्जबर्गर अन्य, १९५९) को उत्प्रेरणाको दुई कारक सिद्धान्त, डब्ल्यू एड्वर्ड्स् डेमिङ् (१९८२) द्वारा विकसित कुलगुणस्तर व्यवस्थापन सिद्धान्त, टी.क्यू.एम.सिद्धान्त लगायत काजेन्थिरन र करुनानिथी (२०१५), मुथामिया (२०१६) र इसाकौडी रलिफ् (२०२१) आदि खोज अध्ययनहरूको खोजसँगमिल्दोजुल्दो छ (हसबोलाह र अन्य, २०१८)।

अनुसन्धानका नतिजाहरू नौफल (२००९), नासिर र अन्यनौफल (२००८), नौफल रनासिर (२००७), बनिया (२०१६), आदिजस्ता खोजहरूद्वारा समर्थित छन् (आजम, २०१८ र बनाहेम र अन्य, २०१८)। यस अध्ययनका निष्कर्षहरू, जसले पूर्ववर्ती सौतारर म्याक्नियल (१९९६) का खोज तथा अध्ययनका निष्कर्षहरूसँग नजीकको सम्बन्ध राखेका छन्, ती निष्कर्षहरूले विद्यार्थी सन्तुष्टि औसत सन्तुष्टिभन्दा बलियो रहेको देखाएका छन् जुन कुरा प्रस्तुत अध्ययनको निष्कर्षसँग अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको प्रमाणित हुन्छ।

त्यसैगरी X,Y सिद्धान्तका प्रतिपादक डगलस मकग्रेसोरका विचारमा काम गर्ने कामदार दुई प्रकारको स्वभाव र रुचिका हुन्छन्। जसमा X सिद्धान्त अनुसार नकारात्मक प्रकृतिका कामदारहरूमा अपनत्व र उत्तरदायित्व नलिने आफ्नो स्वभाव र विचार रहने भएकोले उनीहरू जुनसुकै कुरालाई पनि नकारात्मक रूपमा लिने गर्छन् भने Y सिद्धान्त अनुसार सकारात्मक प्रकृतिका कामदारहरूमा गरिने कामको उत्तरदायित्व लिने, जिम्मेवारी वहन गर्ने, अपनत्व स्वीकार्नेजस्ता गुण तथा स्वभावहरू रहने हुँदा उनीहरूमा जुनसुकै कुरामा सकारात्मक सोचका कारण सोही मुताविक

प्रस्तुत हुन्छन् (लटर एल र अन्य, २०१५)। यस सिद्धान्तको आशय अनुसार कामदारहरूलाई कामप्रति उत्प्रेरित गर्न उनीहरूका चाहना र आवश्यकता परिपूर्ति हुने वातावरण सिर्जना गरिदिनुपर्छ जसबाट उनीहरू सकारात्मकतातर्फ अघि बढ्छन्। यस सिद्धान्तलाई प्रस्तुत अध्ययनसँग जोडेर हेर्दा कुनै पनि शैक्षिक संस्थाका विद्यार्थीहरू पनि यी दुवै स्वभाव र विचारका हुने भएकोले आफ्नो स्वभाव विचार अनुसार संस्थाप्रति आआफ्नो धारणा प्रस्तुत गरेका छन्। तथापि बढी सन्तुष्ट राख्न उनीहरूका चाहना र आवश्यकताको भने सकेसम्म बढी सम्वोधन गर्नैपर्छ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत अनुसन्धान लेख परिमाणात्मक तथा गुणात्मक दुवै विधिबाट प्राप्त नतिजा तथा सैद्धान्तिक आधार समेतलाई ख्याल गरी प्राप्त निष्कर्षलाई निम्नानुसार सङ्क्षेपीकरण गरिएको छ।

क) मुख्य विषयवस्तुका आधारमा हेर्दा, शिक्षणसिकाइको प्रभावकारिताप्रति विद्यार्थीको औसत सन्तुष्टिस्तर २.०८ अर्थात B भन्दा केही माथि रहेको देखिन्छ भने औसतमा ३८.८० प्रतिशत विद्यार्थीहरू पूर्णरूपमा सन्तुष्ट रहेकाछन्। त्यसैगरी प्रशासनिक सेवाको औसत सन्तुष्टिस्तर १.९८ अर्थात् लगभग B, औसत विद्यार्थीसन्तुष्टि प्रतिशत ३४.९६; सञ्चालित कार्यक्रम तथा गतिविधिको औसत सन्तुष्टिस्तर १.९३ अर्थात लगभग B, औसत विद्यार्थी सन्तुष्टि प्रतिशत ३४.१०; विद्यार्थीको भूमिकाको औसत सन्तुष्टिस्तर १.९३ अर्थात लगभग B, को नजिक,औसत विद्यार्थी सन्तुष्टि प्रतिशत ३५.९२ र अन्य पक्षहरूको प्रभावकारिताप्रति विद्यार्थीको सन्तुष्टिस्तर २.०२ अर्थात B भन्दा न्यूनमाथि रहेको देखिन्छ भने औसतमा ३७.३६ प्रतिशत विद्यार्थीहरू पूर्णरूपमा सन्तुष्ट रहेका छन्।

ख) सबैभन्दा उच्च ५ औसत सन्तुष्टिस्तर प्राप्त गर्ने सूचकहरूमध्ये शिक्षकले विद्यार्थीलाई गर्ने व्यवहारको औसत विद्यार्थी सन्तुष्टिस्तर सबैभन्दा बढी अर्थात् २.२२ रहेको देखिन्छ। जसको औसत प्रतिशत पनि सबैभन्दा बढी अर्थात् ४४.०४ रहेको पाइन्छ। यस क्याम्पसका विद्यार्थीहरू शिक्षकले विद्यार्थीलाई गर्ने व्यवहारप्रति सबैभन्दा बढी सन्तुष्ट रहेको पुष्टि हुन्छ। यसपछि क्रमशः पार्किङ्को अवस्था, शिक्षकको कक्षा प्रवेश, प्रस्तुति र विषयवस्तुको ज्ञान, शिक्षकको विद्यार्थीका समस्या समाधान गर्ने सक्षमता, सरसफाइको अवस्थाप्रति विद्यार्थीहरू बढी सन्तुष्ट रहेको देखिन्छ।

ग) सबैभन्दा कमजोर ५ औसत सन्तुष्टिस्तर प्राप्त गर्ने सूचकहरूमध्ये ई-लाइब्रेरीको सुविधा र क्याम्पसमा रहेको हाजिरी व्यवस्थापनप्रति सबैभन्दा कम सन्तुष्ट रहेको देखिन्छ । त्यसपछि क्रमशः विद्यार्थी पोसाक, क्यान्टिन व्यवस्थापन, क्याम्पसको पुस्तकालयबाट प्राप्त सेवा सुविधा, विद्यार्थी गुणस्तर समूह (एस.क्यू.सी.) को क्रियाशीलता, विद्यार्थीको अनुशासनको अवस्था र क्याम्पसको पिउनेपानीको अवस्थाप्रति विद्यार्थीहरू कम सन्तुष्टरहेको देखिन्छ ।

घ) प्रस्तुत तथ्याङ्क अनुसार औसत प्रतिशतका आधारमा ३६.२४ प्रतिशत विद्यार्थीहरू क्याम्पसका गतिविधिप्रति पूर्ण सन्तुष्ट रहेको पाइन्छ जसको प्रश्नगत कुल औसत सन्तुष्टिस्तर १.९९ अर्थात् २.० रहेको देखिन्छ जुन तथ्यले यस क्याम्पसको औसत विद्यार्थी सन्तुष्टिको स्तर दोस्रो तह B को नजिक रहेको देखाउँदछ । यसले क्याम्पसद्वारा प्रवाहित सेवाहरू सुधारात्मक तथा आशातित नै छन् भन्ने कुराकोसङ्केत गर्दछ । त्यसैले क्याम्पस प्रशासन, क्याम्पस व्यवस्थापन समिति लगायत सम्बद्ध सम्पूर्ण पक्षले विद्यार्थीको कम सन्तुष्टिका विषयवस्तु तथा अध्ययनमा समावेश अन्य विषयवस्तुहरूको निरन्तर सुधारका निमित्त युद्धस्तरमा अगाडि बढ्नुपर्ने टड्कारो आवश्यकता देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

खनाल, पेशल (२०७३), शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति, सनलाइट पब्लिकेसन ।

धिताल, नेत्रप्रसाद, खकुरेल, रामराज, अधिकारी, बालकृष्ण र खनाल, तान्त्रिकाराज (२०७१), *आधारभूत शैक्षिक ज्ञान र सामाजिक अध्ययन शिक्षण,* पिनाकल पब्लिकेसन ।

बिडारी, बद्रीप्रसाद, पौडेल, दुर्गाप्रसाद, चलाउने, भवानसिंह, साउद, राजकुमार, रेग्मी, ज्योतिप्रसाद, पन्थ, नारायणप्रसाद र खत्री, डम्बरबहादुर (२०७३), *शिक्षा मनोविज्ञान,* पिनाकल पब्लिकेसन ।

भट्टराई, होमनाथ र जि.सी., कृष्ण बहादुर (२०७८), *शिक्षाका आधारहरू,* जुपिटर प्रिन्टिङ एण्ड पब्लिसिङ् हाउस ।

वस्ती, शरदचन्द्र, घिमिरे, सुदर्शन र विश्वकर्मा, बाबुराम (२०७२), *शिक्षक स्रोत पुस्तक,* सिकाइ समूह ।

Azam, A. (2018). Service quality dimensions and students' satisfaction: A study of Saudi Arabian private higher education institutions. *European Online Journal of Natural and Social Sciences*, *7*(2), 275-284.

Banahene, S., Kraa, J. J., & Kasu, P. A. (2018). Impact of HEdPERF on students' satisfaction and academic performance in Ghanaian universities; mediating role of attitude towards learning. *Open Journal of Social Sciences*, *6*(5), 96-119.

Bevins, D. T. (2018). Herzberg's two factor theory of motivation: A generational study. *Encompass.* https://encompass.eku.edu/honors_theses/530/

Chen, W. S., & Yao, A. Y. T. (2016). An empirical evaluation of critical factors influencing learner satisfaction in blended learning: A pilot study. *Universal Journal of Educational Research*, *4*(7), 1667-1671.

Graham, C. R., Henrie, C. R., & Gibbons, A. S. (2013). Developing models and theory for blended learning research. In A.G. Picciano, C.D. Dziuban, & C.R. Graham (Eds.), *Blended learning* (pp. 13-33). Routledge.

Hasbolah, F., Kumarasamy, M. M., & Fazmi, K. N. M. (2018). Students' perception of service quality delivery in a private higher education institution. *Journal of Management, Business & Social Sciences Impact*, *1*, 35-43.

Lawter, L., Kopelman, R. E., & Prottas, D. J. (2015). McGregor's theory X/Y and job performance: A multilevel, multi-source analysis. *Journal of Managerial Issues*, *27*(1-4), 84-101.

Lo, C. C. (2010). How student satisfaction factors affect perceived learning. *Journal of the Scholarship of Teaching and Learning, 10* (1), 47 – 54.

Mangeloja, E., & Hirvonen, T. (2007). What makes university students happy? *International Review of Economics Education*, *6*(2), 27-41.

Mezirow, J. (1991). *Transformative dimensions of adult learning.* Jossey-Bass.

MoE. (2017). *Education in figure - 2017 at-a-glance*, Government of Nepal, Ministry of Education, Educational Information Management Section.

Rahmawati, S. W. (2013). Employee resiliencies and job satisfaction. *Journal of Educational, Health and Community Psychology*, *2*(1), 30-37.

Rana J.B., (2017), *Educational psychology*. Vidhyarthi Pustak Bhandar.

Sharma, K., Deo, G., Timalsina, S., Joshi, A., Shrestha, N., & Neupane, H. C. (2020). Online learning in the face of COVID-19 pandemic: Assessment of students' satisfaction at Chitwan medical college of Nepal. *Kathmandu University Medical Journal*, *18*(2), 40-47

Zimmerman, M. A., & Rappaport, J. (1988). Citizen participation, perceived control, and psychological empowerment. *American Journal of community psychology*, *16*(5), 725-7

Author Guidelines

Creative Vision, Multidisciplinary Journal of PMC (Vol. 3)

Research Management Cell (RMC), Pathari Multiple Campus (PMC), Tribhuvan University, Nepal, invites research-based journal articles from scholars, educators, researchers, practitioners, and teachers from home and abroad for "Creative Vision," Multidisciplinary Journal of PMC (Vol. 3). The journal will be a peer-reviewed and open-access multidisciplinary journal published by the Research Management Cell. It welcomes research articles from varied disciplines. It accepts articles written in English and Nepali. RMC has made the decision to publish it both in print and online for indexing in the NepJOL.

Article Publication Charge: Free of Charge

Submission:patharicampus480@yahoo.com./dewanms4@gmail.com

Authors submitting their articles must follow the guidelines below:

1. Articles should have 4000 to 7000 words (including references and appendices).
2. Times New Roman in 12-point font size with 1.5 spaces is to be followed. For articles written in the Nepali language, Preeti in 16-point font size is to be followed.
3. Pagination should be 1 inch on all sides on an A4 paper.
4. APA 7th edition style should be followed for citations and references.
5. The author's name, affiliation and email address should be on a separate page (first page).
6. Tables and figures should be numbered and clearly visible in black and white (Follow APA 7th edition style).
7. If there is any acknowledgment or declaration, it should be mentioned before references.
8. Appendices should be placed after references.
9. Footnotes are not allowed.
10. Authors will be responsible for plagiarism. Plagiarized articles will not be published.
11. The article should be in MS word file form with at least 15 references.
12. For uniformity please follow the same spelling, punctuation and other mechanical and format conventions throughout the manuscript.

13. The manuscripts must be original and must not be under consideration for publication at another journal.
14. The manuscripts will be screened to determine whether they have properly followed the guidelines of the journal before peer reviewing.

Format of Research-based Articles

- **Title**: within 12 words, precise and suggestive of the work's main idea
- **Abstract(सार)**: between 150 to 250 words (background information of the issue or problem being researched, purpose or hypothesis, methods, main finding and the implication/conclusion)
- **Keywords (प्रमुख शब्दहरु):**4-6 words (should be descriptive, the title words should not be repeated here)
- **Introduction(परिचय)**: (concise background/context, problem statement with its significance or rationale of the study, relevant related literature, the objectives/research questions/hypothesis)
- **Method(अध्ययन विधि):**research method, research design, population and sample/participants, sampling strategy, research site/context, tools, and procedure of analysis and interpretation
- **Results (नतिजा)**: summarize the main and subsidiary findings of your research with tables/figures or themes with textual data/quotes/artifacts or both if mixed methods
- **Discussion(छलफल):**describe and interpret the significance/meaning of your findings/results with critique and arguments/counterarguments linking with relevant theories and previous studies (A combined Results and Discussion section is often appropriate.)
- **Conclusion(निष्कर्ष) :**derive conclusion from the results and discussion, indicate delimitations of your study and significance/contribution/implication, and recommend for future research related to your topic

- **Acknowledgements(कृतज्ञता)** (optional)
- **References (सन्दर्भ सामग्री) :** follow the APA 7th edition
- **Appendices (अनुसूची):** tools/instruments, long tables, maps, photographs

[**Note:** If an article is a knowledge-based theoretical one, it might begin with a general introduction that clearly states what the article is about and how the author is going to organise their writing, followed by the sub-headings that connect the sections and expand the central issue.]